विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा :

अवस्था र कार्यान्वयन

अध्ययन प्रतिवेदन

विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा : अवस्था र कार्यान्वयन

अध्ययन प्रतिवेदन

अनुसन्धानकर्ता

पोषराज अधिकारी
(एम.ए., जनसङ्ख्या अध्ययन, त्रि. वि.)

दीपेन्द्र प्रसाद पन्त
(एम.ए., समाजशास्त्र/
अङ्ग्रेजी साहित्य, त्रि. वि.)

सल्लाहकार

प्राध्यापक विद्यानाथ कोइराला
(पिएच. डी., अल्वर्टा विश्वविद्यालय,
क्यानडा)

सहप्राध्यापक केशवप्रसाद अधिकारी
(एम.ए., विकास अध्ययन, नेदरल्याण्ड/
जनसङ्ख्या अध्ययन, त्रि. वि., नेपाल)

मानवअधिकार र सामाजिक न्यायका निम्ति
अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
कलङ्की, स्यूचाटार, पत्र मञ्जुषा: २७२६, काठमाडौं
फोन: ४२७८७७०, फ्याक्स: ४२७०५५१
इमेल: insec@insec.org.np
वेभसाइट: www.insec.org.np, www.inseconline.org

विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा :
अवस्था र कार्यान्वयन
अध्ययन प्रतिवेदन

प्रकाशन मिति: २०६९ असोज

सङ्ख्या : एक हजारप्रति

प्रकाशक : अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
यस प्रतिवेदनका विषयवस्तुहरू स्रोत खुलाई उद्धरण गर्न सकिनेछ।

आवरण/लेआउट
गीता माली

भाषा सम्पादन
पोषराज दहाल

तथ्याङ्क प्रशोधन तथा प्रविष्टि
कल्याण लामा
नगेन्द्र भण्डारी
खगेन्द्र सिग्देल

आइएसबिएन
९७८-९९३७-२-५४२६-७

मुद्रक
ड्रिम ग्राफिक प्रेस, काठमाडौं

कार्यकारी सारांश

पृष्ठभूमि

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, धारा २६ (२) ले मानिसको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई बलियो पार्ने गरी शिक्षाको प्रसार गरिनुपर्ने र शिक्षा राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहहरू बीच आपसी सद्भावना, सहनशीलता र मित्रताको विकास गर्दै शान्ति कायम गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका प्रयत्नहरूलाई अघि बढाउने किसिमको हुनुपर्ने उल्लेख गरेको छ।

मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूमा हस्ताक्षर गरी पक्षराष्ट्रसमेत भइसकेको अवस्थामा उक्त दस्तावेजहरूमा भएका प्रावधानहरूलाई अभ्यासमा रूपान्तरण गर्नका लागि पक्षराष्ट्रहरू बाध्य रहन्छन्। अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अभिसन्धिहरूको सदस्यराष्ट्र भइसकेपछि "Pacta Sunt Servanda" अर्थात् सन्धिहरूको पालना तथा सम्मान गरिनुपर्दछ भन्ने भावनाका आधारमा पनि राष्ट्रहरू ती सबै अभिसन्धि तथा महासन्धिहरूको पालना गर्न बाध्य छन्। यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूले मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षाका सम्बन्धमा पनि बोलेको पाइन्छ। पक्षराष्ट्रको हैसियतले उक्त अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा भएको प्रावधानअनुसार शैक्षिक नीति, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपालको विभिन्न शैक्षिक, बालबालिकासँग सम्बन्धित तथा पाठ्यक्रम निर्माणका नीतिहरूसँग समेत मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी प्रावधानहरू भेटिन्छन्।

नेपालको तीनवर्षे अन्तरिम योजना २०६७/०६८-२०६९/०७० ले तय गरेका रणनीतिमध्ये विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, शिक्षक व्यवस्थापन तथा शैक्षिक प्रशासनमा रहेका समस्याहरूलाई स्पष्ट कार्ययोजनासहित समाधान गर्ने तथा सबै तहको शिक्षाको पाठ्यक्रम, पठनपाठन सामग्री तथा विधि र गुणस्तरमा समसामयिक परिवर्तन तथा सुधार गर्ने रणनीतिहरू मानवअधिकार शिक्षा र यस सम्बन्धी विद्यालय पाठ्यक्रम निर्माणदेखि कार्यान्वयन तहसम्म मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूलाई पनि सम्बोधन गर्न खोजेको देखिन्छ। नेपालको लोकतन्त्रको भविष्य अझै अन्योलमा नै छ। लोकतन्त्र आफैँमा कमजोर व्यवस्था भएका कारण यो कसरी अघि बढ्छ भन्ने कुरा सचेत नागरिकहरूको सक्रिय

सहभागितामा पनि धेरै हदसम्म निर्भर गर्दछ। लोकतान्त्रिक व्यवस्था केवल आवधिक रूपमा मतदान गर्ने एक प्रक्रिया मात्र नभई अन्य धेरै पक्षहरू यसमा जोडिएका हुन्छन्। लोकतान्त्रिक व्यवस्थाअन्तर्गत विकसित तथा सुदृढ हुने मानवअधिकार शिक्षाले दिगो तथा सद्भावयुक्त समाज निर्माण गर्नेतर्फ योगदान गर्न सक्दछ तसर्थ पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तु र तिनको कार्यान्वयनको अवस्था विश्लेषण गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ। यसै पृष्ठभूमिमा आधारित भई यो अध्ययन गरिएको थियो।

अध्ययनका उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका थिए :

- विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तु र यसको कार्यान्वयनको अवस्था पहिचान गर्ने,
- विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा रहेका मानवअधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुको पहिचान गर्ने,
- मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत आधार तथा कार्यगत आधारको अवस्था विश्लेषण गर्ने,
- विद्यालय शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको जानकारी तथा विद्यालय मानवअधिकारमैत्री रहे नरहेको अवस्था विश्लेषण गर्ने,
- प्राप्त विश्लेषणका आधारमा विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा समावेशका विषयमा बहस तथा पैरवी गर्ने आधार तयार पार्ने।

अध्ययनको औचित्य

नेपालले मानवअधिकार सम्बन्धी मुख्य अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरेको पनि दुई दशक भइसकेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ले शिक्षालाई मौलिक अधिकारमा समावेश गरिसकेको अवस्था छ। नेपाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पक्षराष्ट्र भइसकेकाले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र सन् १९४८को धारा २६ र अन्तर्राष्ट्रिय बालअधिकार महासन्धिको धारा २८ र २९ को पनि नेपालले पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। सन् २००० मा डाकारमा सम्पन्न World Education Forum का सहभागीहरूले शैक्षिक विकासका लागि अपनाइने रणनीति तयार पार्ने, कार्यान्वयन गर्ने तथा अनुगमन गर्ने कार्यहरूमा नागरिक समाजको संलग्नता तथा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरिसकेका छन्। त्यसै गरी, बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६९, नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३, तीनवर्षे अन्तरिम योजना २०६७/०६८-२०६९/०७०, त्रिवर्षीय मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०६७/६८-२०६९/७०)का प्रावधानहरू तथा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा सन् २०११ अन्तर्गत नेपालको मानवअधिकार सम्बन्धी समीक्षा

प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको विद्यालय कार्यक्रमहरूमा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गर्नुपर्ने सुझावहरूलाई समेत ध्यानमा राख्दा अध्ययन औचित्यपूर्ण भएको ठानिएको थियो।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन विश्लेषणात्मक तथा खोजमूलक रहेको थियो। यस अध्ययनका स्रोतहरू प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै प्रकारका रहेका थिए। अध्ययनका सिलसिलामा अन्तर्वार्ता, गोष्ठी, व्यक्तिगत पर्यवेक्षण तथा पाठ्यपुस्तक विश्लेषणबाट सूचना सङ्कलन गरिएको थियो। यसरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धमा बनेका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू, राष्ट्रिय नीति तथा प्रावधानहरूका आधारमा विश्लेषण गरिएको थियो। अध्ययनका लागि झापा, मोरङ, सुनसरी, सिराहा, सङ्खुवासभा, रौतहट, चितवन, ललितपुर, काभ्रे, रामेछाप, तनहुँ, म्याग्दी, रूपन्देही, नवलपरासी, गुल्मी, दाङ, बाँके, प्यूठान, बर्दिया, सुर्खेत, कैलाली, कञ्चनपुर, डडेल्धुरा, डोटी र बैतडी गरी जम्मा २५ वटा जिल्ला छानिएका थिए। अध्ययन क्षेत्र तथा विद्यालयको छनोट Purposive Sampling का आधारमा गरिएको थियो। हरेक जिल्लाबाट चार/चारवटाका दरले जम्मा सयवटा विद्यालय छनोट गरिएका थिए तर तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा जम्मा ९९ विद्यालयबाट मात्र प्रश्नावली सङ्कलन भएको थियो। हरेक चार विद्यालयमध्ये एक निजी तथा तीन सरकारी विद्यालयको छनोट गरिएको थियो भने तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि हरेक विद्यालयबाट कम्तीमा ३ जना शिक्षक (१ महिला, २ पुरुष) समेट्ने कोसिस गरिएको थियो।

शिक्षक छनोटका लागि पनि Purposive Sampling को तरिका अपनाइएको थियो। तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक शिक्षकहरूलाई बढी प्राथमिकता दिइएको थियो।

अपाङ्गता भएका तीनजना शिक्षकसमेत जम्मा ३०९ जना शिक्षक अध्ययनमा सहभागी थिए। तीमध्ये महिला ११० जना र पुरुष १९९ जना रहेका थिए।

तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा हरेक विद्यालयबाट कक्षा ६ देखि कक्षा १० सम्मका कम्तीमा ८ जनादेखि बढीमा १२ जनासम्म समावेशी हुने गरी छात्र र छात्रा दुवैलाई छनोट गरिएको थियो। अपाङ्गता भएका १२ जनासमेत जम्मा १०१८ जना विद्यार्थी अध्ययनमा सहभागी थिए। तीमध्ये ५१४ जना छात्र र ५०४ जना छात्रा रहेका थिए।

यो अध्ययन मुख्य रूपमा प्राथमिक तथ्याङ्कमा आधारित थियो। तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि तथ्याङ्क सङ्कलकहरू शिक्षक तथा विद्यार्थीका लागि बनाइएको छुट्टाछुट्टै दुईवटा प्रश्नावलीहरू लिई छनोटमा परेका विद्यालयसम्म पुगेका थिए। शिक्षकहरूका लागि बनाइएको प्रश्नावलीमा अध्ययनको उद्देश्यबाट निर्देशित भई निर्माण गरिएका ५९ वटा र विद्यार्थीहरूका लागि बनाइएका प्रश्नावलीमा २७ वटा

प्रश्नहरू समावेश थिए। त्यस्तै, निजी तथा सरकारी विद्यालयस्तरका कक्षा ६ देखि कक्षा १० सम्मका पाठ्यपुस्तकहरू अध्ययन गरिएका थिए। ती पाठ्यपुस्तकहरूबाट प्राप्त सूचना तथा क्षेत्रीय स्तरमा सञ्चालन गरिएका तीनवटा कार्यशाला गोष्ठीबाट प्राप्त सूचनाहरू तथ्याङ्कका प्रमुख स्रोतहरू थिए। अध्ययनको उद्देश्यसँग मेल खाने किसिमका विभिन्न पुस्तक, लेख, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सन्धि अभिसन्धिहरू, पत्रपत्रिकाहरूको अध्ययन पनि यसका द्वितीय स्रोतका रूपमा रहेका थिए। तसर्थ, यस अध्ययनको प्रकृति दुवै सङ्ख्यात्मक तथा गुणात्मक (Quantitative & Qualitative) रहेको थियो।

सङ्कलित तथ्याङ्कलाई सूचाङ्कनपश्चात् MSPro. मा इन्ट्री गरी आवश्यकताअनुसार प्रशोधन गरिएको थियो। तथ्याङ्क विश्लेषण भने SPSS+ बाट गरिएको थियो। यसरी प्रशोधित तथ्याङ्कलाई आवश्यकताअनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको थियो।

अध्ययनको उपलब्धि

कक्षा छदेखि कक्षा दशसम्मका पाठ्यपुस्तकहरूमा अधिकारमैत्री विषयवस्तुहरूका साथसाथै अधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू पाइए। ती पाठ्यपुस्तकहरूमा अधिकार प्रतिकूलभन्दा अधिकारमैत्री विषयवस्तुहरू बढी समावेश भएको पाइयो। मानवअधिकार, बालअधिकार र महिलासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा उनीहरूलाई प्रदान गरिनुपर्ने वातावरणका सम्बन्धमा राखेका प्रावधानहरूका आधारमा हेर्दा पाठ्यपुस्तकहरू अधिकारमैत्री देखिए। सामाजिक अध्ययन, नैतिक शिक्षा र नागरिक शिक्षाबाहेक भाषासँग सम्बन्धित विषयहरूमा पनि मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू समावेश भएको पाइयो तर मानवअधिकार, बालअधिकार अथवा कुनै समूह विशेषको अधिकार भनी किटानीका साथ राखिएका पाठ शीर्षकहरू भने अत्यन्त कम रहेको पाइयो। द्वन्द्व तथा शान्ति शिक्षाको प्रसङ्ग कक्षा १०को सामाजिक अध्ययन विषयको एउटा पाठमा मात्र भेटियो तर द्वन्द्व तथा शान्तिबारे सो पाठमा समेत विस्तृत छलफल गरेको भने पाइएन। लैङ्गिक विभेद झल्कने गरी तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र लिङ्ग, पेसाप्रति अपमान हुने गरी Political Correctness नभएको भाषाको प्रयोगसमेत भएको पाइयो। त्यसै गरी, आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग पेसा तथा वर्गका आधारमा फरक-फरक हुन्छ भन्ने भाव झल्कने पाठहरू पनि भेटिए। अधिकारसँग जोडेर हेरिनुपर्ने विषयलाई त्यसरी नहेरिएको पाइयो भने पाठ्यपुस्तक लेखनका क्रममा लेखकहरूको क्षमता र सचेतताको अभाव अथवा पाठ्यपुस्तकहरू समयानुकूल संशोधन तथा परिमार्जन नगरिएका कारण गलत किसिमका सूचनाहरू समावेश भएको पाइयो। यस्ता गलत जानकारीहरू सरकारी प्रकाशनबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकभन्दा निजी प्रकाशकहरूबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकमा बढी भेटिए।

नेपालका शिक्षक तथा विद्यार्थी मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाप्रति अत्यन्त सकारात्मक रहेको पाइयो। बाँच्न पाउने अधिकारलाई शिक्षकहरूले सबैभन्दा बढी प्राथमिकता दिएको देखियो तर उनीहरूको प्राथमिकतामा परेका विषयवस्तुहरूलाई औसत रूपमा हेर्दा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई भन्दा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई बढी प्राथमिकता दिएको पाइयो। विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गरी यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ भन्ने सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूको मिश्रित (सकारात्मक तथा नकारात्मक) धारणा रहेको देखियो तर सकारात्मक धारणा राख्ने सरोकारवालाहरूको बाहुल्य अत्यधिक पाइयो। मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुहरू विद्यालयहरूमा हुने अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा पनि प्रतिबिम्बित हुनुपर्नेमा सरोकारवालाहरूले जोड दिएको पाइयो। विद्यालयमा आधारित औपचारिक शिक्षणद्वारा मानवअधिकार शिक्षाको विकास गर्नुपर्ने पक्षमा शिक्षकहरू रहेको पाइयो भने विद्यालयको आधारभूत तहको पाठ्यक्रमदेखि नै मानवअधिकार शिक्षालाई समावेश गर्नुपर्नेमा सरोकारवालाहरूले जोड दिएको पाइयो। विद्यालयमा बालअधिकार हननका घटनाहरू निरन्तर भइरहेको भन्ने सरोकारवालाहरूको बुझाइ रहेको देखियो। निजी तथा संस्थागत विद्यालयहरूमा यस्ता किसिमका घटनाहरूको मात्रा सरकारी विद्यालयहरूका तुलनामा अझ बढी रहेको सरोकारवालाहरूको बुझाइ रहेको पाइयो।

छयासी प्रतिशत विद्यार्थीहरूलाई मानवअधिकार र बालअधिकारका बारेमा केही मात्रामा मात्र जानकारी भएको पाइयो भने यस्तो जानकारी मानवअधिकार तथा बालअधिकार कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा भन्दा यस्तो कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा कम रहेको पाइयो। विद्यालय पाठ्यपुस्तक मानवअधिकार र बालअधिकारका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्ने विद्यार्थीको मुख्य स्रोत भएको देखियो। विद्यालयमा विद्यार्थीका विभिन्न समूहहरू गठन भएपश्चात् विद्यार्थीका हकहितका लागि उनीहरूबाट माग भएबमोजिमका विषयमा विद्यालय प्रशासन तथा विद्यालय व्यवस्थापन सकारात्मक भई करिब दुई तिहाइ विद्यालयहरूमा विद्यार्थीका मागहरू पूरा भएको देखियो। खेलकुद सामग्रीको उपलब्धता, शैक्षिक भ्रमण तथा अतिरिक्त क्रियाकलापहरू, छात्रा तथा छात्रको छुट्टाछुट्टै शौचालयको व्यवस्था पूरा गरिएका प्रमुख मागका रूपमा देखिए।

पाठ्यक्रममा समावेश भएका तथा गरिने मानवअधिकार र मानवअधिकारसम्बन्धी विषयवस्तुहरूको अन्तिम लक्ष्य समग्र राष्ट्रको लोकतान्त्रिक प्रक्रिया सुदृढीकरण हुनुपर्दछ भन्ने शिक्षकहरूको बुझाइ देखियो। पाठ्यक्रममा समावेश गरिने विषयवस्तुहरू अधिकारका साथसाथै कर्तव्यमा पनि जोड दिने खालको हुनुपर्नेमा शिक्षकहरूको जोड रहेको देखियो। त्यसै गरी, मानवअधिकार वा बालमैत्री तरिकाले पठनपाठन गराउनुपर्ने कुराको उठान आफ्नो विद्यालयमा कहिल्यै हुँदैन भन्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत (११) पनि ठूलै देखियो।

विद्यालय हाताभित्र तथा कक्षाकोठामा कुनै न कुनै प्रकारले लैङ्गिक विभेद कायम रहेको देखियो। यस्ता विभिन्न विभेदहरूमध्ये छात्रा तथा छात्रलाई जिम्मेबारी बाँडफाँड गर्ने सन्दर्भमा सबैभन्दा बढी विभेद हुने गरेको देखियो। विद्यालयभित्र जातीय सौहार्दताको सम्बन्ध धेरै राम्रो रहेको देखियो तर दलित समुदायका विद्यार्थीहरूलाई हीनताबोध हुने खालका व्यवहार तथा विभेद गर्ने, वनभोज तथा पूजालगायत विद्यालयमा वा विद्यालयद्वारा आयोजना गरिने कार्यक्रमहरूमा सहभागी नगराउने तथा होच्याउने खालका जातीय विभेद हुने गरेको पाइयो। अपाङ्गताको प्रकृतिअनुसार अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई साथीहरूले जिस्क्याउने, विभिन्न नामले बोलाउने तथा उनीहरूलाई विद्यालयले अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागी नगराउने गरेको समेत देखियो। विभिन्न किसिमका विभेदबाट जुन समूहहरू सामान्यत: नेपाली समाजमा बढी पीडित हुने गरेको छ, सोही समूहका विद्यार्थीहरूलाई यस्तो विभेदबारे बढी जानकारी रहेको समेत अध्ययनबाट देखियो।

बिना बन्द, हड्ताल शान्तिपूर्ण र सुरक्षित वातावरणमा विद्यालय निरन्तर सञ्चालन हुनुलाई विद्यालय शान्तिक्षेत्र हो भनी शिक्षक तथा सरोकारवालहरूले बुझेको पाइयो। विद्यालयतहका विद्यार्थीहरूलाई राजनीतिक सहभागिता र गतिविधिहरूबाट टाढा राख्नुपर्ने तथा उनीहरूलाई दिइने शारीरिक सजायका विरूद्धमा उचित कानुनी प्रावधानहरू अवलम्बन गर्नुपर्नेबारे सरोकारवालाहरूको माग रहेको पाइयो।

निष्कर्ष तथा सुझाव

- कक्षा छदेखि कक्षा दशसम्मका पाठ्यपुस्तकहरूमा अधिकारमैत्री विषयवस्तुहरूका साथसाथै अधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू पाइएकाले अधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू पहिचान गरी समयसापेक्ष परिमार्जन गर्नुपर्ने तथा हटाउनुपर्ने।
- पाठ्यपुस्तक लेखनका क्रममा लेखकहरूको क्षमता र सचेतताको अभाव अथवा प्रकाशकहरूबाट पाठ्यपुस्तकहरू समयानुकूल संशोधन तथा परिमार्जन नगरिएका कारण गलत किसिमका सूचनाहरू समावेश भएको पाइए। पाठ्यपुस्तकको संस्करण तथा परिमार्जित मिति उल्लेख हुने पृष्ठमा परिमार्जन भएको लेखिएपछि सोहीअनुरूप पाठ्यपुस्तकभित्रका विषयवस्तुहरूसमेत परिमार्जन गरिनुपर्ने। विशेष गरी निजी प्रकाशनबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकहरूमा यो समस्या बढी देखिएकाले सम्बन्धित प्रकाशकले यसबारे आफ्नो उत्तरदायित्व पूरा गर्नुपर्ने, नियामक सरकारी निकायले प्रभावकारी अनुगमन गर्नुपर्ने तथा निजी विद्यालय सञ्चालक एवम् शिक्षकहरू पनि यसबारे चनाखो हुनुपर्ने।
- मानवअधिकार, बालअधिकार, कर्तव्य, द्वन्द्व तथा शान्ति शिक्षा, जातीय विभेद, मानव तथा चेलीबेटी बेचबिखन, प्रजातन्त्र, सुशासन, विधिको शासन, भ्रष्टाचार, दण्डहीनता, निर्वाचन प्रणाली तथा प्रक्रिया, महिला सशक्तीकरण, मानवअधिकार

सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, शरणार्थीहरूको समस्या, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ, युद्ध सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनलगायत मानवअधिकार र प्रजातन्त्रसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध राख्ने विषयवस्तुहरूमध्ये केही विषयवस्तुहरू पाठ्यपुस्तकमा भेटिएनन्। त्यस्तै, यस्ता विषयवस्तुहरू एकीकृत रूपमा एउटै विषयको पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएको पनि पाइएन। पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिने यस्ता विषयवस्तुले आफ्नो अधिकारको वकालत गर्न सक्ने तथा राष्ट्रिय विकासका लागि आवश्यक पर्ने कानुन पालना गर्ने एवम् व्यक्तिगत, पेशागत तथा सामाजिक जीवनमा उत्तरदायी नागरिक निर्माण गर्नेतर्फ योगदान पुऱ्याउने भएकाले यी विषयवस्तुहरूलाई खास गरी सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तकमा एक बृहत् अध्यायका रूपमा समावेश गर्नुपर्ने। यस्ता विषयवस्तुहरूको अवधारणागत गहिराइ तथा अभ्यासमा विद्यार्थीको कक्षागत तह वृद्धि हुँदै जाँदा सोहीअनुरूप वृद्धि गरिँदै लैजानुपर्ने। नेपालको परिवेशमा उच्चमाध्यमिक तथा विश्वविद्यालय तहमा यी विषयहरू सबै विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्नु नपर्ने भएकाले कक्षा १० मा समावेश हुने यस्ता विषयवस्तुहरूको व्यापकता बढी हुनुपर्ने।

- पाठ्यपुस्तकहरूमा समावेश गरिएका केही अधिकारसँग जोडेर हेरिनुपर्ने विषयवस्तुहरूलाई त्यसरी व्याख्या हुन नसकेको देखिएकाले ती विषयवस्तुहरू सर्वमान्य अधिकारका विषयवस्तुहरूसमेत हुन् भनी व्याख्या गरिनुपर्ने।
- प्रशस्त शैक्षिक सामग्री तथा स्रोत साधन एवम् उचित तालिम तथा अन्तरक्रियालाई शिक्षकहरूले विद्यालयमा मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको उपायका रूपमा लिएकाले तथा विद्यालयमा आधारित औपचारिक शिक्षणद्वारा मानवअधिकार शिक्षाको विकास गर्नुपर्ने पक्षमा शिक्षकहरू रहेको पाइएकाले शिक्षकहरूलाई मानवअधिकार सम्बन्धी तालिम प्रदान गरिनुपर्ने।
- शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा समाविष्ट मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुको पर्याप्तता नभएको भन्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत अत्यधिक भएकाले शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी सामग्रीहरू पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूको शिक्षण कार्यमा सहयोग पुग्ने गरी यथेष्ट मात्रामा तथा समयानुकूल हुने गरी थप समावेश गरिनुपर्ने। तालिम प्राप्त शिक्षकहरू कम्तीमा पनि मानवअधिकार, मानवअधिकारको सिद्धान्त, यसका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज तथा कार्यक्रमहरूबारे जानकार हुनुपर्ने।
- विद्यार्थीको बालअधिकार तथा मानवअधिकारको ज्ञानको पहिलो स्रोत विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा दोस्रो स्रोत स्वाध्ययन भएको देखिएकाले विद्यालयको पुस्तकालयमा यी विषयवस्तुसँग सम्बन्धित पाठ्यसामग्रीहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गरिनुपर्ने।
- पठनपाठनका क्रममा विद्यार्थीहरूलाई शारीरिक सजाय दिने अध्यास अझै कायम रहेको भन्ने क्षेत्रीय गोष्ठीका सरोकारवालाहरूले गुनासो व्यक्त गरेकाले तथा विद्यार्थी र सरोकारवालाहरूले विद्यालयमा विभिन्न किसिमका विभेदहरू कायम

रहेको भन्ने उदाहरण प्रस्तुत गरेबाट विद्यार्थीलाई दिइने शारीरिक सजायका विरुद्धमा उचित कानुनी प्रावधानहरू प्रभावकारी रूपले अवलम्बन गर्नुपर्ने। त्यसै गरी, विद्यालय हाताभित्र तथा कक्षाकोठामा हुने विभिन्न किसिमका विभेदलाई निरुत्साहित तथा अन्त्य गर्नेतर्फ सम्बन्धित निकायले विद्यालय प्रशासनलाई जिम्मेवार बनाउन सक्नुपर्ने।

- विद्यालय शान्तिक्षेत्रलाई शिक्षक तथा सरोकारवालाहरूले आ-आफ्नै तरिकाले बुझेको तथा परिभाषित गरेको पाइएकाले तथा नेपाल सरकारले विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्रका रूपमा घोषणा गरिसकेको परिप्रेक्ष्यमा विद्यालय शान्तिक्षेत्रको अवधारणा तथा परिभाषा स्पष्ट पारी विद्यालय हाताभित्र तथा यसको वरिपरि गर्न नहुने क्रियाकलापका विषयमा जानकारीमूलक सूचनाहरू प्रचारप्रसार गर्नुपर्ने।
- मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार तथा प्रसार कार्यमा मानवअधिकारकर्मीहरूको भूमिका बढी हुन्छ भन्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत पनि ठूलै देखिएकाले विद्यालयमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी क्रियाकलाप आयोजना गर्नेतर्फ सरकारी नीति तथा कार्यक्रमले मानवअधिकार सम्बन्धी काम गर्ने सङ्घसंस्थाहरूलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने। त्यसै गरी, मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षासँग सम्बन्धित जानकारीको तह शिक्षक तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसम्म पुऱ्याउनका लागि शिक्षक तालिम तथा यस विषयमा काम गर्ने सङ्घसंस्थाहरू अझ बढी सक्रिय हुनुपर्ने।
- विद्यालयमा हुने बन्द, हड्ताल, अशान्तिपूर्ण वातावरण र असुरक्षा बढी राजनीतिसँग जोडिएको भन्ने शिक्षक तथा सरोकारवाला निकायको राय पाइएकाले सम्बन्धित पक्षहरू यस विषयमा गम्भीर हुनुपर्ने तथा विद्यालयतहका विद्यार्थीहरूलाई राजनीतिक सहभागिता र गतिविधिहरूबाट टाढा राख्नुपर्ने।
- नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ ले पाठ्यक्रम विकास, स्वीकृति र परिमार्जन प्रक्रियाहरूका सुधारमा समेत पाठ्यक्रम र शैक्षणिक सामग्रीको विकास निर्माण प्रक्रियामा सरोकारवालाहरू महिला, जातजाति समूह, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, अभिभावक, शिक्षक र मानवअधिकार तथा बालअधिकार विशेषज्ञहरूको बृहत्तर प्रतिनिधित्व गर्न सहकार्य प्रक्रिया/पद्धतिको स्थापना गर्ने कुरा सकारात्मक देखियो। यस्ता सुधारात्मक प्रक्रियाहरूमा उल्लेख भएका सरोकार समूहहरूको व्यापक तथा अर्थपूर्ण सहभागिता के कसरी भइरहेको छ भन्ने आम सरोकारलाई सम्बन्धित निकायले अझ बढी ध्यान दिई सोहीअनुरूप कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।
- बालअधिकार हनन् तथा यातनाका घटनाहरूको मात्रा सरकारी विद्यालयहरूका तुलनामा निजी तथा संस्थागत विद्यालयहरूमा अझ बढी हुने गरेको भन्ने सरोकारवालाहरूको बुझाइ रहेको देखिएकाले यस विषयमा बृहत् अध्ययन गरिनुपर्ने।

दुई शब्द

नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना हुनुभन्दा एक वर्षअघि अर्थात् २०४५ सालमा नागरिकको नैसर्गिक अधिकारका विषयमा सुसूचित गराउने उद्देश्यका साथ उद्योग विभागमा दर्ता भएको एउटा सानो संस्था आज अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)का नामले देशव्यापी रूपमा मानवअधिकार र सामाजिक न्यायका क्षेत्रमा निरन्तर काम गर्दै आइरहेको छ। ग्रामीण तहदेखि शहरसम्मका आम नागरिक मानवअधिकारका सामान्य विषयवस्तुबारे जानकार हुनुपर्दछ भनी इन्सेकले मानवअधिकार शिक्षा कार्यक्रम देशव्यापी रूपमा सञ्चालन गर्दै आइरहेको हो। पढ्न, लेख्न नजान्नेलाई पढ्न, लेख्न सिकाएर तथा त्यसको पनि पहुँच नहुनेलाई रेडियो सुनाएर भए पनि मानवअधिकार तथा कानुनका कुरामा सचेत गर्ने काममा इन्सेक लागिरहेको छ। नयाँ पुस्तालाई गोलबन्द गरेर अधिकारका विषयवस्तुलाई गाउँगाउँसम्म पुऱ्याउन इन्सेकले रेडियो श्रोता क्लबहरूसमेत गठन गरी परिचालन गरिरहेको छ।

यसका साथै, इन्सेकले मानवअधिकारका आधारभूत विषयवस्तुहरूलाई विद्यालय पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा नै समावेश गर्नुपर्छ भनी राष्ट्रिय स्तरमा बहस, पैरवीजस्ता कार्यक्रमसमेत गर्दै आइरहेको छ। जिल्ला तथा क्षेत्रीय स्तरमा समेत यस्ता विषयमा छलफल भएका छन्। यसरी विद्यालय पाठ्यक्रममा तथा पाठ्यपुस्तकमा मानवअधिकारका विषयवस्तु के-कति छन् र ती विषयवस्तुहरूको कार्यान्वयन के-कसरी भइरहेको छ भन्ने विषयमा इन्सेकले यो अध्ययन गरेको हो। यस अध्ययनले नीति निर्माता तथा सरोकारवाला निकायहरूलाई भोलिका दिनमा यस विषयमा मार्गदर्शन गर्न सक्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु।

इन्सेकको काम गर्ने शैली भनेको Research Action Organization हो। समस्याहरू पहिल्याउनु तथा अध्ययन गर्नु र प्राप्त निष्कर्षलाई कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि सम्बन्धित समुदायलाई सङ्गठित गर्नु यो शैलीको उद्देश्य हो। यसरी सङ्गठित गरिएका समूहहरूबाट आ-आफ्नो कर्तव्यलाई नभुली अधिकारका विषयमा वकालत गर्ने तथा आवाज उठाउने कामहरूसमेत भइरहेका छन्। सचेतना फैलाउने तथा सङ्गठित गर्ने सवालमा इन्सेकले मानवअधिकार, सामाजिक न्याय र लोकतान्त्रिक प्रक्रिया सम्बन्धी क्रियाकलाप एवम् विषयवस्तुलाई विशेष महत्त्व दिएको छ।

नेपालको लोकतन्त्रको भविष्य अझै अन्योलमा रहनु तथा लोकतन्त्र आफैँमा कमजोर व्यवस्था भएका कारण यसलाई सुदृढ गर्ने विषय सचेत नागरिकहरूको सक्रिय सहभागितामा धेरै हदसम्म निर्भर गर्दछ। मानवअधिकार शिक्षा लोकतान्त्रिक प्रक्रिया सुदृढीकरणको साधन हो भने दिगो तथा सद्भावयुक्त समाज निर्माण गर्ने एउटा बलियो

आधार पनि हो। विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुले सद्भावयुक्त समाज निर्माण तथा कायम राख्न मद्दत गर्छ। नेपालको जस्तो द्वन्द्वोत्तर तथा बहुसांस्कृतिक समाजमा यस्तो शिक्षाको अपरिहार्यता पछिल्ला दिनहरूमा अझ बढी महसुस गरिएको छ। त्यस्तै, मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी प्रावधान भएका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमा नेपालले हस्ताक्षर गरिसकेको, शिक्षालाई संवैधानिक तथा मौलिक हकका रूपमा स्वीकार गरिसकेको, नेपालको वर्तमान शैक्षिक नीति, कार्य योजना तथा पाठ्यक्रम प्रारूपहरू समेतमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी प्रावधानहरू समावेश भइसकेको सन्दर्भमा विद्यालय पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरूको समावेश र तिनको कार्यान्वयन अवस्था हेर्ने कोसिस भएको हो।

विद्यालय पाठ्यपुस्तकहरूमा अधिकार प्रतिकूलभन्दा अधिकारमैत्री विषयवस्तुहरू बढी समावेश भएको यस अध्ययनबाट देखिएको छ। विद्यालय पाठ्यपुस्तकमा मानवअधिकारका विषयवस्तु समावेश गरेर मात्रै हुँदैन, तिनको उपयुक्त कार्यान्वयन पनि हुनुपर्दछ भन्ने ठान्दछु। पाठ्यपुस्तकहरूमा लैङ्गिक विभेद झल्कने गरी तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र लिङ्ग, पेसा तथा वर्गप्रति अपमान हुने गरी प्रयोग भएका भाषा तथा आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग देखिएका छन्। तिनलाई अधिकारमैत्री बनाउनुपर्ने देखिन्छ। द्वन्द्व तथा शान्ति शिक्षाको प्रसङ्ग पाठ्यपुस्तकमा अत्यन्त कम पाइनु, अधिकारसँग जोडेर हेरिनुपर्ने विषयलाई त्यसरी नहेरिनु तथा पाठ्यपुस्तक लेखनमा सचेतताको अभाव देखिनु पक्कै सकारात्मक विषय होइनन्। पाठ्यपुस्तकमार्फत विद्यार्थीहरूमा गलत किसिमका सूचना तथा जानकारीहरू प्रवाह भइरहेको पनि देखिएको छ। यस्ता विषयवस्तुहरू समयमा नै परिमार्जन होऊन् भन्ने चाहन्छु। गलत जानकारीहरू सरकारी प्रकाशनबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकभन्दा निजी प्रकाशकहरूबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकमा बढी देखिएकाले सम्बन्धित निकायबाट यस सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन गरियोस् भन्ने आग्रह गर्दछु।

बिना बन्द, हड्ताल शान्तिपूर्ण र सुरक्षित वातावरणमा विद्यालय निरन्तर सञ्चालन हुनुपर्दछ तथा विद्यालयतहका विद्यार्थीहरूलाई राजनीतिक सहभागिता र गतिविधिहरूबाट टाढा राख्नुपर्दछ। राज्यको सबैभन्दा ठूलो संयन्त्र भनेको शिक्षा क्षेत्र अथवा विद्यालय क्षेत्र हो। यो अति संवेदनशील क्षेत्रअन्तर्गत पनि पर्दछ। नेपालका भोलिका नागरिक कस्तो बनाउने भन्ने विषय विद्यालयबाट नै सुरु हुन्छ। विद्यालय पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका अधिकार, कर्तव्य, नैतिकता तथा अनुशासन सम्बन्धी विषयवस्तुको प्रभावकारी कार्यान्वयनले मात्र नीति नियमको सम्मान तथा पालना गर्ने नागरिक भोलिका दिनमा निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने ठानेको छु। मानवअधिकार

तथा कर्तव्यका विषयवस्तुलाई विद्यालय तहबाट नै तहगत रूपमा समावेश गर्दै लगेर प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सके मात्र हामी आजका बालबालिकालाई भोलिका असल नागरिकका रूपमा प्राप्त गर्न सक्छौँ।

यस अध्ययनलाई भोलिका दिनमा असल नागरिक निर्माण गर्ने तर्फको एक कदमका रूपमा मात्र लिएको छु। धेरै कुरा नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन तहमा रहेका सरोकारवालाहरूमा नै भर पर्दछ। आशा छ, अध्ययनको निष्कर्ष तथा सुझावलाई सम्बन्धित सबैले सकारात्मक रूपमा लिई प्रभावकारी कार्यान्वयनतर्फ ध्यान दिनेछन्। अन्त्यमा, यस अध्ययनलाई यो रूपसम्म ल्याउनका लागि अथक प्रयास गर्नुहुने इन्सेक अनुसन्धान तथा प्रकाशन एकाइका पोषराज अधिकारी तथा दीपेन्द्र प्रसाद पन्तप्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु।

सुबोधराज प्याकुरेल
अध्यक्ष

आभार

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)का तर्फबाट "विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा : अवस्था र कार्यान्वयन" विषयक अनुसन्धान प्रतिवेदन पुस्तकका रूपमा प्रकाशन गर्न पाएकामा हामीलाई खुशी लागेको छ। अध्ययनको विषय छनोटदेखि प्रतिवेदन लेखनसम्म यस संस्थाका तर्फबाट अमूल्य राय, सुझाव तथा समय दिनुहुने इन्सेक अध्यक्ष सुबोधराज प्याकुरेल तथा कार्यकारी निर्देशक विजयराज गौतमप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छौँ। त्यसै गरी, यस अध्ययनलाई पूर्ण तथा प्राज्ञिक बनाउनका लागि सल्लाह प्रदान गर्नुहुने प्राध्यापक डा. विद्यानाथ कोइराला तथा सह-प्राध्यापक केशवप्रसाद अधिकारीप्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छौँ। यद्यपि यस प्रतिवेदनमा रहेका त्रुटिहरू भने हाम्रा हुन्।

तथ्याङ्क सङ्कलन तथा संयोजनका लागि समन्वय गरी सहयोग गर्नुहुने सबै इन्सेक क्षेत्रीय कार्यालयका साथीहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौँ। त्यस्तै, तथ्याङ्क सङ्कलनमा प्रत्यक्ष संलग्न इन्सेक जिल्ला संयोजक तथा जिल्ला प्रतिनिधिहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौँ। त्यसै गरी, अध्ययनका लागि छनोटमा परी महत्त्वपूर्ण सूचनाहरू प्रदान गर्नुहुने विभिन्न सरकारी तथा निजी विद्यालय प्रशासन र ती विद्यालयहरूमा अध्यापनरत/अध्ययनरत शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछौँ। अध्ययनका क्रममा आयोजना गरिएका क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठीमा कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुहुने क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय, पोखराका निर्देशक गोपालकृष्ण पौडेल, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नेपालगञ्जका क्षेत्रीय निर्देशक मुरारी खरेल तथा जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरीका उपप्राध्यापक टोलनाथ काफ्लेप्रति पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छौँ। नेपालगञ्ज, पोखरा र धनकुटामा सम्पन्न भएका उक्त क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठीमा सहभागी भई आफ्ना अमूल्य राय तथा सुझाव प्रदान गर्नुहुने सरोकारवाला व्यक्तित्वहरूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छौँ।

त्यस्तै, तथ्याङ्क प्रविष्टिका लागि सफ्टवेयर निर्माण तथा तथ्याङ्क प्रशोधन कार्यमा सहयोग गर्नुहुने कल्याण लामा तथा अत्यन्तै लगाव तथा कुशलताका साथ तथ्याङ्क प्रविष्टि गर्नुहुने नगेन्द्र भण्डारी र खगेन्द्र सिग्देलप्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छौँ।

यस प्रतिवेदनलाई पुस्तकका रूपमा डिजाइनिङ गर्नुहुने इन्सेकका अधिकृत गीता माली तथा भाषा सम्पादक पोषराज दहाललाई धन्यवाद दिन चाहन्छौँ। त्यसै गरी, यस अध्ययनमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउनुहुने इन्सेक केन्द्रीय कार्यालयका सम्पूर्ण सहकर्मी साथीहरूप्रति पनि आभार व्यक्त गर्न चाहन्छौँ।

पोषराज अधिकारी

दीपेन्द्र प्रसाद पन्त

विषयसूची

	पृष्ठ
कार्यकारी सारांश	क
दुई शब्द	झ
आभार	ठ
तालिका सूची	त
चित्र सूची	ध
अध्याय-एक प-५	
परिचय	१
१.१. पृष्ठभूमि	१
१.२. अध्ययनका उद्देश्यहरू	४
१.३. अध्ययनको औचित्य	४
अध्याय-दुई	**६-२६**
अध्ययनहरुको पुनरावलोकन	**६**
२.१ मानवअधिकार शिक्षा	६
२.२ मानवअधिकार शिक्षासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू	८
२.३ क्षेत्रीय तहमा मानवअधिकार शिक्षाको विकास	११
२.४. मानवअधिकार शिक्षाका लागि विभिन्न मुलुकका हालसालैका प्रयासहरू	१५
२.५ शैक्षिक नीति तथा योजनामा मानवअधिकार शिक्षा	१६
२.६ राजनीतिक परिवर्तन, मानवअधिकार र शान्ति शिक्षा	१८
२.७ पाठ्यक्रम प्रारूप (Curriculum Framework)मा मानवअधिकार शिक्षाको प्रावधान	२१
२.८ विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको अवस्था	२३
२.९ मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी अध्ययनहरू	२५
अध्याय-तीन	**२७-३०**
अनुसन्धान विधि	**२७**
३.१ अनुसन्धान ढाँचा	२७
३.२ क्षेत्र छनोट	२७
३.३ नमुना छनोट	२७
३.४ तथ्याङ्कको स्रोत र प्रकृति	२९
३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि	२९

३.५.१ प्रश्नावली २९
३.५.२ पाठ्यपुस्तकहरूको विश्लेषण ३०
३.५.३ कार्यशाला गोष्ठी/अन्तरक्रिया ३०
३.६ तथ्याङ्क प्रशोधन तथा प्रस्तुतीकरण ३०

अध्याय-चार **३१-४०**
विवरणात्मक पृष्ठभूमि **३१**
४.१. विद्यालय सम्बन्धी विवरण ३१
४.२. शिक्षक तथा विद्यार्थी सम्बन्धी विवरण ३६
४.२.१ शिक्षकहरूको विवरण ३६
४.२.२ विद्यार्थीहरूको विवरण ३९

अध्याय-पाँच **४१-१००**
तथ्याङ्क विश्लेषण **४१**
५.१. पृष्ठभूमि ४१
५.२ मानवअधिकारका विषयवस्तु र यसको कार्यान्वयन ४१
५.३ पाठ्यपुस्तकमा रहेका मानवअधिकारमैत्री, प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू ४९
५.३.१ अधिकारमैत्री विषयवस्तुहरू ४९
५.३.२ अधिकार प्रतिकूल विषयवस्तुहरू ५२
५.३.३ अस्पष्ट तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू ५४
५.३.४ गलत तथा अपरिमार्जित विषयवस्तुहरू ५५
५.३.५ अधिकारका दृष्टिकोणबाट अझ परिष्कृत गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरू ५५
५.४ मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत तथा कार्यगत आधारहरू ५६
५.४.१. नीतिगत तथा कार्यगत आधारबारे शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको धारणा ५७
५.४.२ अन्तरगोष्ठी चिन्तनको विश्लेषण ७७
५.५ मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको जानकारी तथा मानवअधिकारमैत्री विद्यालय ८०

अध्याय-६ **१०१-११३**
अध्ययनको उपलब्धि, निष्कर्ष तथा सुझाव **१०१**
६.१. उपलब्धि १०१
६.१.१ मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तु र कार्यान्वयन १०१
६.१.२. मानवअधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तु १०२

६.१.३. मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत तथा कार्यगत आधारहरू १०३
६.१.४. मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी जानकारी तथा मानवअधिकारमैत्री वातावरण १०६
६.१.५. अन्तरगोष्ठी चिन्तन ११०
६.२. निष्कर्ष तथा सुझाव ११०

सन्दर्भ सूची ११४-११८
अनुसूचीहरु ११८-१९४

तालिका सूची

तालिका नं. ४.१. अध्ययनको क्रममा छनोटमा परेका विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको जातीयता तथा अपाङ्गता सम्बन्धी विवरण ३१

तालिका नं. ४.२. अध्ययनमा समेटिएका विद्यालयहरूको जिल्लागत रूपमा जात जातीयता सम्बन्धी विवरण ३२

तालिका नं. ४.३. अध्ययनका क्रममा छनोटमा परेका विद्यालयमा अध्यापनरत शिक्षकहरूको जातीयता तथा अपाङ्गता सम्बन्धी विवरण ३३

तालिका नं. ४.४. अध्ययनका क्रममा छनोटमा परेका विद्यालयमा रहेका सुविधा सम्बन्धी विवरण ३४

तालिका न. ४.५. अध्ययनमा समेटिएका विद्यालयहरूमा रहेको सुविधाहरूको जिल्लागत विवरण ३५

तालिका नं. ४.६. विकास क्षेत्र र भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण ३६

तालिका नं. ४.७. जातजातिका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण ३७

तालिका नं. ४.८. उमेर समूहका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण ३७

तालिका नं. ४.९. शैक्षिक स्तरका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण ३७

तालिका नं.४.१०. अध्यापन गर्ने विषय र तहका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण ३८

तालिका नं.४.११. लिङ्ग, विद्यालयको प्रकार र शारीरिक अवस्थाका शिक्षकहरूको विवरण ३८

तालिका नं.४.१२. लैङ्गिक आधारमा विद्यार्थीहरूको विवरणात्मक पृष्ठभूमि ३९

तालिका नं. ५.१ विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुहरू के कति समावेश छन् भन्ने बारे शिक्षकहरूको धारणा ४२

तालिका नं. ५.२ शिक्षकहरूले मानवअधिकारका विषयमा जानकारी हासिल गरेका अनौपचारिक माध्यमहरू ४४

तालिका नं. ५.३ अध्यापनका क्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी सन्दर्भ सामग्री प्रयोग र त्यसको स्रोतका बारेमा शिक्षकहरूको धारणा ४७

तालिका नं. ५.४	विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षाले बालबालिकाको विकासका लागि बढी सम्बन्ध राख्नुपर्ने पक्षबारे शिक्षकहरूको धारणा	५८
तालिका नं. ५.५	विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार विषयवस्तु समावेश सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा	५९
तालिका नं. ५.६	विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको सुरुवात गर्नुपर्ने उपयुक्त तह सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा	६१
तालिका नं. ५.७	मानवअधिकार शिक्षाका लागि खास तह नै किन बढी उपयुक्त भन्ने सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा	६२
तालिका नं. ५.८	मानवअधिकार र बालअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू सामाजिक र नैतिक शिक्षाबाहेक अन्य विषयमा समावेश गर्नुपर्छ वा पर्दैन भन्नेबारे शिक्षकहरूको धारणा	६३
तालिका नं. ५.९	मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी अध्यापन प्रक्रियाबारे शिक्षकहरूको धारणा	६४
तालिका नं. ५.१०	विद्यालय पाठ्यक्रमले अधिकार वा कर्तव्य केमा बढी जोड दिनुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा शिक्षकहरूको धारणा	६५
तालिका नं. ५.११	मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रमको एक छुट्टै विषयको रूपमा समावेश गर्न आवश्यक वा सम्भावना रहे नरहेकाबारे शिक्षकहरूको धारणा	६६
तालिका नं. ५.१२	मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रमको एक छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गर्न आवश्यक वा सम्भावना किन छैन भन्नेबारे शिक्षकहरूको धारणा	६७
तालिका नं. ५.१३	मानवअधिकार र बालअधिकार सम्बन्धी सचेतना फैलाउने नेपाल सरकारको नीतिबारे जानकारी भए नभएको सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा	६८
तालिका नं. ५.१४	पाठ्यक्रममा समाविष्ट मानवअधिकारका विषयवस्तुले कुन पक्षसँग बढी सम्बन्ध राख्नुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा	७२
तालिका नं. ५.१५	मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार तथा प्रसार कार्यमा कसको बढी भूमिका हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा शिक्षकहरूको धारणा	७३

तालिका नं. ५.१६ मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू विद्यालयमा पठनपाठन हुनेबारे विद्यार्थीहरूको धारणा ७६
तालिका नं. ५.१७ विद्यालयमा हुने लैङ्गिक विभेदबारे शिक्षकहरूको धारणा ८१
तालिका नं. ५.१८ मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशक तथा विश्व कार्यक्रमबारे शिक्षकहरूको जानकारी विवरण ८५
तालिका नं. ५.१९ मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजबारे शिक्षकहरूको जानकारी अवस्था ८८
तालिका नं. ५.२० लैङ्गिक तथा जातीय विभेदबारे विद्यार्थीहरूको जानकारी अवस्था ९१
तालिका नं. ५.२१ मानवअधिकार तथा बालअधिकार शिक्षाका कारण विद्यार्थीहरू अनियन्त्रित हुने र शिक्षक तथा अभिभावकलाई अप्ठ्यारो पर्दछ भन्नेबारे शिक्षकहरूको धारणा ९२
तालिका नं. ५.२२ विद्यालयमा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अतिरिक्त क्रियाकलापहरू आयोजना गरिने सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा ९४
तालिका नं. ५.२३ विद्यालय हाताभित्र तथा कक्षाकोठाहरूमा मानवअधिकार सम्बन्धी पोस्टरहरू प्रयोगका विषयमा शिक्षकहरूको धारणा ९६

चित्र सूची

चित्र नं. ५.१	मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूबारे शिक्षकहरूको बुझाइ	४३
चित्र नं. ५.२	मानवअधिकार तथा बालअधिकारका विषयवस्तुहरूप्रति विद्यार्थीहरूको रुचि	४४
चित्र नं. ५.३	शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा समाविष्ट मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुको पर्याप्ततावारे शिक्षकहरूको धारणा	४६
चित्र नं. ५.४	शिक्षकहरूमा स्थानीय भाषाको ज्ञानको अवस्था र यस्तो ज्ञानको अभावका कारण अध्यापनमा देखा परेको समस्या सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा	४८
चित्र नं. ५.५	विद्यालय शान्ति क्षेत्रबारे शिक्षकहरूको बुझाइ	६९
चित्र नं. ५.६	विद्यालयमा मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको उपायबारे शिक्षकहरूको धाराणा	७०
चित्र नं. ५.७	विद्यालयमा पुस्तकालय र मानवअधिकारसँग सम्बन्धित सन्दर्भ सामग्रीहरूको उपलब्धता	७३
चित्र नं. ५.८	मानवअधिकारसँग सम्बन्धित प्रमुख समस्या	७५
चित्र नं. ५.९	विद्यार्थीहरूको मातृभाषाको विवरण	७७
चित्र नं. ५.१०	विद्यालयमा हुने लैङ्गिक विभेदका प्रकारबारे शिक्षकहरूको धारणा	८२
चित्र नं. ५.११	विद्यालयभित्र जातीय सौहार्दताबारे शिक्षकहरूको धारणा	८३
चित्र नं. ५.१२	अपाङ्गता भएका विद्यर्थीप्रति विद्यालयले गर्ने व्यवहार सम्बन्धी शिक्षकहरूको धारणा	८३
चित्र नं. ५.१३	विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्र घोषणा गरेकाबारे शिक्षकहरूको जानकारी	८४
चित्र नं. ५.१४	अधिकारका विभिन्न पक्षहरूलाई शिक्षकहरूले दिएको प्राथमिकता	८६
चित्र नं. ५.१५	मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विभिन्न दशक र मानवअधिकार आयोगबारे शिक्षकहरूको जानकारी अवस्था	८७
चित्र नं. ५.१६	विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी ज्ञानको स्रोत विवरण	८९

चित्र नं. ५.१७	विद्यार्थीहरूले दिएका मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी उदाहरणहरू	९०
चित्र नं. ५.१८	विद्यालयमा हुने बैठकहरूमा बालमैत्री पठनपाठनको विषय उठानबारे शिक्षकहरूको धारणा	९३
चित्र नं. ५.१९	विद्यालयमा हुने अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको प्रकार	९५
चित्र नं. ५.२०	विद्यालयमा बालक्लब तथा समूहहरूको गठन र विद्यार्थीहरूका माग पूरा भए नभएको बारे विद्यार्थीको धारणा	९५
चित्र नं. ५.२१.	विद्यालयमा हुने लैङ्गिक विभेदबारे विद्यार्थीको धारणा	९७
चित्र नं. ५.२२	विद्यालयमा हुने जातीय विभेदबारे विद्यार्थीको धारणा	९८
चित्र नं. ५.२३	विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थी भए नभएको बारे विद्यार्थीहरूको धारणा	९८
चित्र नं. ५.२४	विद्यालयमा गठन भएका बालक्लबहरूले गर्ने क्रियाकलापहरूबारे विद्यार्थीहरूको धारणा	१००

अध्याय एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, धारा २६ (२) ले मानिसको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई बलियो पार्ने गरी शिक्षाको प्रसार गरिनुपर्ने र शिक्षा राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहहरू बीच आपसी सद्भावना, सहनशीलता र मित्रताको विकास गर्दै शान्ति कायम गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका प्रयत्नहरूलाई अघि बढाउने किसिमको हुनुपर्ने उल्लेख गरेको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले मानवअधिकार शिक्षालाई ज्ञान, सीप र मनोवृत्ति निर्माण गरी विश्वव्यापी मानवअधिकार संस्कृतिको निर्माणतर्फ चालिएको तालिम, प्रसार तथा सूचनाको प्रयासका रूपमा परिभाषा गरेको छ (UNGA, 1997:5)। भियना घोषणापत्र १९९३ ले मानवअधिकार सम्बन्धी शिक्षाको प्रवर्द्धन, प्रोत्साहन तथा यस्तो शिक्षामा जोड दिने शैक्षिक क्रियाकलापहरूका लागि मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशक (सन् १९९५-२००४) को घोषणा गऱ्यो। उक्त निर्णयपश्चात् मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी शैक्षिक कार्यक्रमहरू, चासो तथा शैक्षिक क्रियाकलापहरूमा उल्लेख्य वृद्धि भएको ठानिन्छ (Tibbitts, 2008)।

मानवअधिकार शिक्षाले सामाजिक सहिष्णुता र प्रजातान्त्रिक नागरिकता वृद्धि गर्ने तथा मानवअधिकार ज्यादतीका घटनाहरू कम गर्ने वातावरण निर्माण गर्नेतर्फ प्रतिबद्धता जनाउने भएकाले (Cardenas, 2005: 364) यस्तो शिक्षाको विकास अपरिहार्य हुँदै गइरहेको छ। सबै तहका शैक्षिक पाठ्यक्रमहरूमा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुहरू समाहित गर्नु, त्यस्ता विषयवस्तुको प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गर्नु, यस्तो शिक्षा सम्बन्धी तालिम सामग्रीहरू तयार पार्नु र सबै तहका विद्यार्थीहरू बीच यस विषयमा प्रतिस्पर्धात्मक कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्नु पाठ्यक्रम विकासअन्तर्गतका विषयवस्तु हुन् भने स्थानीय, क्षेत्रीय तथा विश्वव्यापी रूपमा मानवअधिकार शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूका बीच सन्जाल बढाउनु, शिक्षक उत्पादन गर्ने महाविद्यालयहरूमा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गर्नु, शिक्षकहरूका बीच सेमिनार तथा गोष्ठीहरू आयोजना गर्नु, मानवअधिकार सम्बन्धी विशिष्टीकृत पुस्तकालय तथा स्रोतकेन्द्र निर्माण गर्नु पेशागत तालिमअन्तर्गत पर्दछन्

(ibid, 367)।

मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूमा हस्ताक्षर गरी पक्षराष्ट्रसमेत भइसकेको अवस्थामा उक्त दस्तावेजहरूमा भएका प्रावधानहरूलाई अभ्यासमा रूपान्तरण गर्नका लागि पक्षराष्ट्रहरू बाध्य रहन्छन्। अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अभिसन्धिहरूको सदस्यराष्ट्र भइसकेपछि "Pacta Sunt Servanda" अर्थात् सन्धिहरूको पालना तथा सम्मान गरिनुपर्दछ भन्ने भावनाका आधारमा पनि राष्ट्रहरू ती सबै अभिसन्धि तथा महासन्धिहरूको पालना गर्न बाध्य छन्। यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूले मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षाका सम्बन्धमा पनि बोलेको पाइन्छ। पक्षराष्ट्रको हैसियतले उक्त अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा भएको प्रावधानअनुसार शैक्षिक नीति, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ।

मानवअधिकार शिक्षाको औपचारिक शिक्षामा मात्र सीमित नभई अन्य प्रकारले पनि विकास तथा प्रसार गरिन्छ। मानवअधिकार शिक्षाको औपचारिक, अनौपचारिक तथा अनियमित सबै किसिमले प्रसार भएको पाइन्छ। मानवअधिकार सम्बन्धी शिक्षा प्राप्त गर्ने, यस सम्बन्धी सीप तथा प्रवृत्तिको विकास गर्ने तथा आवश्यक पर्दा मानवअधिकार ज्यादती तथा उल्लङ्घनका घटनाहरूका विरुद्ध लाग्नु मानवअधिकार शिक्षाका मुख्य आयामहरू हुन्। नेपालमा भएको मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको विकासलाई हेर्दा हामी अझै पनि यस सम्बन्धी ज्ञान आर्जन गर्ने चरणमा नै रहेका छौं। मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू पाठ्यक्रममा केही मात्रामा समावेश भएको भए तापनि नेपालमा मानवअधिकार शिक्षा भन्नाले मानवअधिकारसँग सम्बन्धित गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूले गर्ने कार्यक्रमहरूलाई बढी बुझ्ने गरिएको छ तर अफ्रिकी देशहरूमा मानवअधिकार शिक्षाका लागि सरकारी निकायहरू नै सक्रिय देखिन्छन्। युरोप र अमेरिकी महादेशका राष्ट्रहरूमा त्यहाँका शिक्षा मन्त्रालयहरूले मानवअधिकार शिक्षाका लागि कार्य गरिरहेको देखिन्छ। त्यस्तै एसियाका कैयौं देशहरूमा पनि ती देशमा रहेका मानवअधिकार आयोगहरू सक्रिय छन् (Cardenas, 2005)।

नेपालको विभिन्न शैक्षिक, बालबालिकासँग सम्बन्धित तथा पाठ्यक्रम निर्माणका नीतिहरूसँग समेत मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी प्रावधानहरू भेटिन्छन्[१]। बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६९ ले विद्यालय परिसरमा सशस्त्र द्वन्द्वलगायतका राजनीतिक क्रियाकलाप निषेध गरिने, परिवार, शिक्षण संस्था र बालगृहले बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक दुर्व्यवहार गर्न नपाइने, बालबालिकाका निम्ति क्रियाशील सरकारी तथा राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूलाई अनिवार्य रूपमा बालसंरक्षण योजना बनाई सोअनुसार काम गर्न लगाउने, विद्यालयमा बालमैत्री शिक्षण सिकाइ वातावरणको विकास गरिने, बालअधिकारमुखी दृष्टिकोणबाट विद्यमान विद्यालय पाठ्यक्रम, तालिम

१. बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९, विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६४, तीनवर्षे अन्तरिम योजना २०६७/०६८-२०६९/०७० पृ. १७९

सामग्रीहरू, दण्ड/हिंसारहित शिक्षण पद्धतिहरू, शान्ति शिक्षा, अभिभावक समाज र विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा पुनरावलोकन र परिमार्जन गरिने, विद्यालय स्तरमा बालअधिकारलगायत यौन शोषण र यौन दुर्व्यवहारबारेमा पाठ्यपुस्तकमा नै समावेश गरी शिक्षा दिने, विद्यालयमा बालबालिकालाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिने शिक्षकलाई विभागीय कारवाही गरिने उल्लेख छ।

*नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६४*ले लोकतान्त्रिक व्यवस्था तथा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरूको शिक्षासँगको सम्बन्धलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ। शिक्षाले सामाजिक न्याय, लोकतन्त्र, मानवअधिकार, समता एवम् समानता तथा सहअस्तित्वजस्ता पक्षहरू सबल बन्नुपर्दछ। शिक्षाले शान्ति, सहिष्णुता, सदाचार र रोजगारजस्ता पक्षलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई शिक्षाको मूल्य र मान्यताको रूपमा स्वीकार गरेको छ (NCF, 2007: 11)।

नेपालको तीनवर्षे अन्तरिम योजना २०६७/०६८-२०६९/०७० ले तय गरेका रणनीतिमध्ये विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, शिक्षक व्यवस्थापन तथा शैक्षिक प्रशासनमा रहेका समस्याहरूलाई स्पष्ट कार्ययोजनासहित समाधान गर्ने तथा सबै तहको शिक्षाको पाठ्यक्रम, पठनपाठन सामग्री तथा विधि र गुणस्तरमा समसामयिक परिवर्तन तथा सुधार गर्ने[२] रणनीतिहरू मानवअधिकार शिक्षा र यस सम्बन्धी विद्यालय पाठ्यक्रम निर्माणदेखि कार्यान्वयन तहसम्म मानवअधिकारका दृष्टिकोणले सकारात्मक देखिन्छ।

राणा शासनको १०३ वर्षपछि वि. सं. २००७ मा नेपालमा प्रजातन्त्रको बहाली भएको हो। प्रजातन्त्रको बहालीपछि पनि नेपाली जनताले पूर्ण प्रजातन्त्रको अनुभूति गर्न नपाई वि. सं. २०१७ सालमा पञ्चायती व्यवस्थाको प्रादुर्भाव भयो। निर्दलीय र निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थामा जनताका मौलिक हक, अधिकारहरू कुण्ठित भई नै रहे। ३० वर्षे लामो जहानियाँ पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य वि. सं. २०४६ सालमा भयो। प्रजातन्त्रको पुनर्बहालीपश्चात् नेपालमा प्रजातान्त्रिक अभ्यास र मानवअधिकारको सवालमा आवाज उठान गर्ने तथा त्यस सम्बन्धी क्रियाकलापहरू केही मात्रामा हुन थाले। त्यही दौरानमा मानवअधिकार तथा उदार लोकतन्त्रका विषयहरूले नेपालको विद्यालय पाठ्यक्रमलाई केही हदसम्म भए पनि निर्देशित गरेको देखिन्छ। यसरी पाठ्यक्रममा सुधार हुँदै थियो तर यसै बीच नेपाल हिंस्रक प्रकारको आन्तरिक द्वन्द्वको सिकार बन्न पुग्यो। हाल केही शान्तिको अनुभव गरिएको भए तापनि नेपालको द्वन्द्वग्रस्त र द्वन्द्वोत्तर समाजलगायत आर्थिक, सामाजिक तथा भूराजनीतिक अवस्थितिका कारण भविष्यमा पनि नेपालमा पुनः द्वन्द्व देखिन सक्ने सम्भावना छ। तसर्थ, नेपालको लोकतन्त्रको भविष्य अझै अन्योलमा नै छ। लोकतन्त्र आफैँमा कमजोर व्यवस्था भएका कारण यो कसरी अघि बढ्छ भन्ने कुरा सचेत नागरिकहरूको सक्रिय सहभागितामा पनि धेरै हदसम्म निर्भर गर्दछ। लोकतान्त्रिक व्यवस्था केवल आवधिक

२. ऐऐ पृ. १७९

रूपमा मतदान गर्ने एक प्रक्रिया मात्र नभई अन्य धेरै पक्षहरू यसमा जोडिएका हुन्छन्। त्यसैले, मानवअधिकार शिक्षामार्फत दिगो तथा सद्भावयुक्त समाज निर्माण गर्ने एउटा आधार पनि हो र यो विषय द्वन्द्वोत्तर तथा बहुसांस्कृतिक समाजमा लोकतान्त्रिक नागरिकता निर्माण गर्ने शिक्षाको एक अभिन्न तथा अत्यावश्यक तत्त्वको रूपमा बढ्दै गरेको छ (Tibbitts, 2008, Magendzo, 2005)। तसर्थ नेपालको परिवेशमा विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार तथा शान्ति शिक्षाको अपरिहार्यता टड्कारो रूपमा देखिएको छ।

१.२ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका थिए :

- विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तु र यसको कार्यान्वयनको अवस्था पहिचान गर्ने,
- विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा रहेका मानवअधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुको पहिचान गर्ने,
- मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत आधार तथा कार्यगत आधारको अवस्था विश्लेषण गर्ने,
- विद्यालय शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको जानकारी तथा विद्यालय मानवअधिकारमैत्री रहे नरहेको अवस्था विश्लेषण गर्ने,
- प्राप्त विश्लेषणका आधारमा विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा समावेशका विषयमा बहस तथा पैरवी गर्ने आधार तयार पार्ने।

१.३ अध्ययनको औचित्य

प्रजातान्त्रिक राष्ट्रको हैसियतमा सञ्चालित देश नेपालले मानवअधिकार सम्बन्धी मुख्य अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू (नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, बालअधिकार तथा महिलाअधिकार) मा हस्ताक्षर गरेको पनि दुई दशक भइसकेको छ। त्यसै गरी, नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा १७ ले पनि शिक्षालाई मौलिक अधिकारमा समावेश गरिसकेको अवस्था छ। मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र सन् १९४८को धारा २६ र अन्तर्राष्ट्रिय बालअधिकार महासन्धिको धारा २८ र २९ ले पनि शिक्षाको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ। नेपाल पनि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पक्षराष्ट्र भएकाले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रलाई समेत स्वत: अङ्गीकार गरेको र अन्तर्राष्ट्रिय बालअधिकार महासन्धिमा पनि हस्ताक्षर गरिसकेको अवस्था छ। यसरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअनुसार पनि शिक्षा सर्वसुलभ बनाउने तथा मानवअधिकारमैत्री बनाउने जिम्मा सरकारको हुन्छ। त्यस्तै, सबैका लागि शिक्षाको लक्ष्य प्राप्तिका लागि सेनेगलको डाकारमा सन् २००० मा सम्पन्न World Education Forum का सहभागीहरूले शैक्षिक विकासका लागि अपनाइने रणनीति तयार पार्ने, कार्यान्वयन गर्ने तथा

अनुगमन गर्ने कार्यहरूमा नागरिक समाजको संलग्नता तथा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरिसकेको अवस्थामा यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ।

बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६९, नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३, तीनवर्षे अन्तरिम योजना २०६७/०६८-२०६९/०७० लगायतका नीतिहरूमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तु, मानवअधिकार शिक्षा, विद्यालयमा मानवअधिकारमैत्री वातावरण र प्रशासन तथा बालअधिकारका सम्बन्धमा प्रावधानहरू रहेका छन्। नेपाल सरकारको त्रिवर्षीय मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०६७/६८ - २०६९/७०) अन्तर्गतको *शिक्षा क्षेत्रको मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना*मा विद्यालयको सुशासनमा जोड दिँदै विद्यालयको वातावरणलाई बालमैत्री र लैङ्गिकमैत्री बनाउने सरकारको योजना रहेको छ। सो योजनाका लागि शिक्षक तालिम कार्यक्रममा मानवअधिकार तथा लैङ्गिक समानता विषयलाई जोड दिन[३] उल्लेख छ। त्यसै गरी, विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा २०११ अन्तर्गत नेपालको मानवअधिकार सम्बन्धी समीक्षा प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका सुझावहरूमध्ये मानवअधिकार शिक्षा पनि एक थियो। जसअनुसार विद्यालय कार्यक्रमहरूमा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको थियो। सरकारले विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको सुझावहरूको कार्यान्वयनका लागि बनाएको आफ्नो कार्ययोजनामा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गर्नका लागि विद्यालय पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका तथा तालिम सामग्रीहरूको परिमार्जन तथा पुनर्लेखन गर्ने तथा कक्षा ६ देखि ८ सम्मको पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गर्ने[४] बताएको छ।

तसर्थ, यस्ता नीतिहरूद्वारा र लोकतन्त्र र मानवअधिकारलाई सैद्धान्तिक आधार बनाई निर्माण भएका पाठ्यक्रम प्रारूपअन्तर्गत तयार पारिएका विद्यालय तहका विषयगत पाठ्यपुस्तकहरू मानवअधिकार तथा बालअधिकारका दृष्टिकोणबाट हेर्दा अनुकूल अथवा प्रतिकूल के छन् भनेर अध्ययन हुनु महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ। त्यस्तै, मानवअधिकार, बालअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको कार्यान्वयन विद्यालय परिसर र कक्षाकोठाभित्र के, कसरी कार्यान्वयन भइरहेको छ भनी हेरिनु पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा बहस तथा पैरवी गर्न तथा सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराउनका लागि यो अध्ययन गरिएको हो। यस अध्ययनले आगामी दिनमा विद्यालय तहमा मानवअधिकारमैत्री पाठ्यक्रम निर्माणमा तथा तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा केही हदसम्म भए पनि योगदान गर्नेछ।

---

३. त्रिवर्षीय मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०६७/६८ - २०६९/७०) पृ. २६

४. Action Plan on Implementation of UPR Recommendations http://www.opmcm.gov.np/uploads/resources/file/Action_plan_UPR_20120626120540.pdf

अध्याय दुई

अध्ययनहरुको पुनरावलोकन

२.१ मानवअधिकार शिक्षा

भियना घोषणापत्र १९९३ले मानवअधिकार सम्बन्धी शिक्षाको प्रवर्द्धन, प्रोत्साहन तथा यस्तो शिक्षामा जोड दिने शैक्षिक क्रियाकलापहरूका लागि मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशक (सन् १९९५-२००४) को घोषणा गऱ्यो। उक्त निर्णयपश्चात् मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी शैक्षिक कार्यक्रमहरू, चासो तथा शैक्षिक क्रियाकलापहरूमा उल्लेख्य वृद्धि भएको ठानिन्छ (Tibbitts, 2008)।

हिजोआज विश्वका विभिन्न देशहरूले मानवअधिकार शिक्षाको अवधारणालाई बढ्दो किसिमले अङ्गीकार गर्दै आएका छन्। विश्वका प्राय: सबै राष्ट्रहरूले मानवअधिकार शिक्षालाई आफ्नो राष्ट्रिय एजेन्डाका रूपमा स्थान दिनेतर्फ कदम चालेकाले मानवअधिकार शिक्षा एक विश्वव्यापी अभियान बन्दै गएको छ। सन् १९९५ देखि २००४ सम्मको अवधिलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घले 'मानवअधिकार शिक्षाका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशक' नामकरण गरेपश्चात् यस्तो किसिमको अभियानमा सहयोग पुग्यो (Cardenas, 2005: 363)। भियना घोषणापत्र सन् १९९३ (बुँदा ७८) ले समुदायहरूका बीच आपसी समझदारी, सहिष्णुता र शान्ति अभिवृद्धि गर्नका लागि मानवअधिकार शिक्षालाई अत्यावश्यक ठानेको छ। यसै गरी, सोही घोषणापत्रको बुँदा ७९ मा उक्त सम्मेलनले सबै राष्ट्र तथा संस्थाहरूलाई औपचारिक तथा अनौपचारिक सबै किसिमका सिकाइसँग सम्बन्धित संस्थाहरूका पाठ्यक्रमहरूमा मानवअधिकार, मानवीय कानुन, लोकतन्त्र तथा विधिको शासनजस्ता विषयवस्तुहरूलाई पाठ्यक्रमका विषय बनाउन आह्वान गरेको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले मानवअधिकार शिक्षालाई ज्ञान, सीप र मनोवृत्ति निर्माण गरी विश्वव्यापी मानवअधिकार संस्कृतिको निर्माणतर्फ चालिएको तालिम, प्रसार तथा सूचनाको प्रयासका रूपमा परिभाषित गरेको छ (UNGA, 1997:5)।

मानवअधिकार शिक्षाका समर्थकहरूका विचारमा यस्तो शिक्षाले सामाजिक सहिष्णुता र प्रजातान्त्रिक नागरिकता वृद्धि गर्ने तथा मानवअधिकार ज्यादतीका घटनाहरू कम गर्ने वातावरण निर्माण गर्ने प्रतिबद्धता जनाउने भएकाले यस्तो शिक्षाका लागि राज्यसँग अपिल गर्नुपर्दछ (ibid, 364)। मानवअधिकार शिक्षाका लागि विश्वव्यापी

रूपमा ठूलो सहयोग प्राप्त भएको र सन् १९९० को दशकबाट यस्ता घटनाहरू बढ्दो रूपमा शुरु भएको सन्दर्भमा यसको प्रवर्द्धनका लागि अन्तरदेशीय रूपमा बहस तथा पैरवी गर्ने सन्जालहरू विशेष महत्त्वपूर्ण हुन्छन्। यस्ता सन्जालहरूले बिस्तारै मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य, मान्यता स्वीकार गर्नका लागि राज्यहरूलाई मनाउने तथा दबाव फैलाउने कार्य गर्दछन् (Keck & Skkink, 1997)।

मानवअधिकार शिक्षाले पाठ्यक्रम विकास, शिक्षक तथा अन्य लक्षित समूहहरूको पेशागत तालिम, अनुसन्धान र अनौपचारिक शिक्षामा जोड दिन्छ। सबै तहका शैक्षिक पाठ्यक्रमहरूमा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुहरू समाहित गर्नु, त्यस्ता विषयवस्तुको प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गर्नु, यस्तो शिक्षा सम्बन्धी तालिम सामग्रीहरू तयार पार्नु र सबै तहका विद्यार्थीहरू बीच यस विषयमा प्रतिस्पर्धात्मक कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्नु पाठ्यक्रम विकासअन्तर्गतका विषयवस्तु हुन् भने स्थानीय, क्षेत्रीय तथा विश्वव्यापी रूपमा मानवअधिकार शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूका बीच सन्जाल बढाउनु, शिक्षक उत्पादन गर्ने महाविद्यालयहरूमा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गर्नु, शिक्षकहरूका बीच सेमिनार तथा गोष्ठीहरू आयोजना गर्नु, मानवअधिकार सम्बन्धी विशिष्टीकृत पुस्तकालय तथा स्रोतकेन्द्र निर्माण गर्नु पेशागत तालिमअन्तर्गत पर्दछन्। त्यसै गरी, अन्य लक्षित समूहहरू जस्तै: प्रहरी, सेना, संसदीय टोली, कारागार अधिकारी, वकिललगायत न्यायसँग सम्बन्धित कर्मचारीहरू, परराष्ट्र सेवाका कर्मचारी, गैरसरकारी संस्था, स्वास्थ्य अधिकारी, अध्यागमन क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरू, पत्रकार तथा ट्रेड युनियनसँग सम्बद्ध व्यक्तिहरूलाई पनि पेशागत तालिम प्रदान गरिन्छ। मानवअधिकार सम्बन्धी अनुसन्धानलाई प्रोत्साहन गर्नु, यस्तो विषयको प्रकाशनलाई सहयोग गर्नु, अन्तर्राष्ट्रिय भाषाहरूमा रहेका मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेज तथा सामग्रीहरूलाई राष्ट्रिय भाषामा अनुवाद गर्नु मानवअधिकार शिक्षाको अनुसन्धानसँग सम्बन्धित पक्षहरू हुन्। सञ्चारका माध्यमको प्रयोगद्वारा तथा सार्वजनिक अभियानमार्फत वा मानवअधिकार दिवसका माध्यमबाट अथवा कार्यशाला, गोष्ठीद्वारा मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू प्रसार गर्नु मानवअधिकार शिक्षाका मुख्य पक्षहरू हुन्[५] (Cardenas, 2005: 367)।

तथापि, मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न दस्तावेजका पक्षराष्ट्रहरूले मानवअधिकार शिक्षालाई शंकाको दृष्टिले हेरेको पनि पाइन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूले मानवअधिकार शिक्षालाई अभियानका रूपमा अघि बढाउने कोसिस गरेको भए तापनि ती राष्ट्रहरूको भनाइ र गराइमा भिन्नता देखिन्छ। सिद्धान्तत: मानवअधिकार शिक्षाको फाइदालाई सबैले ग्रहण गरे तापनि यस्तो प्रयास राज्यको दृष्टिकोणले हेर्दा सायद महङ्गो पर्न सक्छ (ibid)। मानवअधिकार शिक्षालाई राम्रोसँग पालना गरिएको खण्डमा सामाजिक विरोध वृद्धि हुनाका साथै जवाफदेहिता तथा

५. यो व्याख्या Cardenasको लेखमा समावेश भएको पृ.३६७ को तालिका नं. १का आधारमा गरिएको हो।

न्यायका निम्ति माग उठ्न सक्ने भएका कारण मानवअधिकार संस्कृतिको निर्माण आफैँमा स्वाभाविक रूपमा क्रान्तिकारी देखिन्छ। तसर्थ, मानवअधिकार शिक्षाको कार्यान्वयनको पक्ष कमजोर देखिन्छ। आफैँतर्फ आक्रमण हुन सक्ने तथा बढ्दो सामाजिक मागहरू वृद्धि हुन सक्ने भएका कारण राष्ट्रहरू मानवअधिकार शिक्षा प्रवर्द्धन गर्ने झन्झटमा पर्न चाहँदैनन् (ibid)। त्यस्तै, राज्यद्वारा भएका ज्यादतीहरू रोकथाम गर्न तथा तिनीहरूलाई आंशिक रूपले अन्त्य गर्न मानवअधिकार शिक्षाले प्रोत्साहित गर्ने भएकाले यस्तो शिक्षालाई राज्यले अन्य प्रकारका शिक्षाभन्दा बढी जोखिमपूर्ण रूपमा बुझ्दछ (ibid, 365)।

२.२. मानवअधिकार शिक्षासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू

मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी प्रावधानहरू भेटिन्छन्। यस्ता प्रावधानहरूमा शिक्षा प्राप्त गर्न पाउने कुरालाई आफैँमा अधिकारको रूपमा हेरिएको छ भने प्राप्त शिक्षा कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने विषयमा केन्द्रित देखिन्छन्। शिक्षा आफैँमा एउटा अधिकारको विषय हो भने यसले थुप्रै अन्य अधिकार प्राप्तिमा सहयोग गर्दछ। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, जीविकोपार्जनका लागि आय आर्जन गर्न पाउनुपर्ने अधिकार तथा समानता सम्बन्धी अधिकारहरू शिक्षा सम्बन्धी अधिकारसँग जोडिएका हुन्छन्।

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ (धारा २६), बालअधिकार महासन्धि १९८९ (धारा २९), आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (धारा १३), सबै किसिमका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि १९६५ (धारा ७), यातना विरुद्धको महासन्धि १९८४ (धारा १०-१), महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९७९ (धारा १०), अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि २००६ (धारा ४ र ८), भियना घोषणापत्र १९९३ (अनुच्छेद ७८) हरू प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हुन्।

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, धारा २६ (२) ले मानिसको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई बलियो पार्ने गरी शिक्षाको प्रसार गरिनुपर्ने र शिक्षा राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहहरू बीच आपसी सद्भावना, सहनशीलता र मित्रताको विकास गर्दै शान्ति कायम गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका प्रयत्नहरूलाई अघि बढाउने किसिमको हुनुपर्ने उल्लेख गरेको छ।

बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९८९, (धारा २९)मा बालबालिकाको शिक्षा, (क) बालबालिकाको व्यक्तित्व, योग्यता, मानसिक र शारीरिक सक्षमताहरूको उच्चतम सम्भाव्यता हदसम्मको विकास, (ख) मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरू तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रमा उल्लिखित सिद्धान्तहरूप्रतिको आदरभावको विकास, (ग) बालबालिकाको बाबुआमाप्रति, उसको आफ्नो सांस्कृतिक पहिचान,

भाषा, मूल्यहरूप्रति, बालबालिका बसेको देशको राष्ट्रिय मूल्यहरूप्रति, निज उत्पत्ति भएको देशप्रति र निजको भन्दा भिन्न सभ्यताहरूप्रतिको आदरभावको विकास, (घ) स्वतन्त्र समाजमा, सबै जनताहरू, जाति, राष्ट्रिय र धार्मिक समुदायहरू र आदिवासी मूलका मानिसहरू बीच समझदारी, शान्ति, सहिष्णुता, लैङ्गिक समानता र मित्रताको भावनामा उत्तरदायित्वपूर्ण जीवनका लागि बालबालिकाको तयारी र (ङ) प्राकृतिक वातावरणप्रति सम्मान गर्ने भावनाको विकास गर्नेतर्फ उन्मुख हुनुपर्ने उल्लेख छ। मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रतिको आदरभावको विकास गर्ने खालको शिक्षा हुनुपर्दछ भन्नुको अर्थ मानवअधिकार शिक्षालाई आफैँमा एक अधिकारका रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ।

आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (धारा १३)मा पनि शिक्षाका बारेमा उल्लेख छ। जसमा पक्षराष्ट्रहरूले प्रत्येक व्यक्तिको शिक्षाको अधिकारलाई स्वीकार गर्ने मानवीय व्यक्तित्व तथा त्यसको प्रतिष्ठाको विकासतर्फ शिक्षा निर्देशित हुने एवम् शिक्षाले मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रतिको सम्मान सुदृढ गर्नेछ भन्ने कुरामा पक्षराष्ट्रहरू सहमत छन् भनिएको छ। स्वतन्त्र समाजमा प्रभावकारी सहभागिता, सम्पूर्ण राष्ट्र तथा जातीय, सामाजिक तथा धार्मिक समूहहरू बीच समझदारी, सहनशीलता तथा मित्रता प्रवर्द्धन गर्न तथा शान्ति कायम गर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घका क्रियाकलापहरूलाई अघि बढाउन शिक्षाले सम्पूर्ण व्यक्तिलाई सबल बनाउनेछ भन्ने कुरामा उनीहरू सहमत छन् भन्ने प्रावधान पनि उक्त धारामा रहेको छ।

त्यसै गरी, सबै किसिमका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि १९६५ (धारा ७)ले जातीय भेदभावतर्फ धकेल्ने दुराग्रहहरू विरुद्ध लडाइँ गर्ने तथा राष्ट्रहरू तथा जातीय वा सामाजिक समूहहरू बीच समझदारी, सहिष्णुता तथा मित्रता प्रवर्द्धन गर्ने एवम् संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रका उद्देश्य तथा सिद्धान्तहरू, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र तथा यस महासन्धिको प्रचार-प्रसार गर्न पक्षराष्ट्रहरूले खास गरी शिक्षण, शिक्षा, संस्कृति तथा सूचनाका क्षेत्रमा, तात्कालिक तथा प्रभावकारी उपायहरू ग्रहण गर्ने प्रतिज्ञा गर्नेछन् भनेको छ।

यातना विरुद्धको महासन्धि १९८४ (धारा १०, उपधारा १) मा प्रत्येक पक्षराष्ट्रले कानुन कार्यान्वयन गर्ने कर्मचारी, निजामती वा सैनिक, चिकित्सा कर्मचारी, सार्वजनिक अधिकारी तथा कुनै किसिमको पक्राउ, थुना वा कैदमा परेको व्यक्तिको थुना, सोधपुछ वा उपचारमा संलग्न हुने अन्य व्यक्तिहरूको तालिममा यातना निषेध सम्बन्धी शिक्षा तथा जानकारी पूर्ण रूपमा समावेश गरिएको कुरा सुनिश्चित गर्नेछ भनी उल्लेख गरेको छ।

महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९७९

(धारा १०)मा पक्षराष्ट्रहरूले महिलालाई शिक्षाका क्षेत्रमा पुरुषसरह समान अधिकार प्राप्तिको व्यवस्था सुनिश्चित गर्नका लागि महिला विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन गर्न सबै आवश्यक कदमहरू चाल्नेछन् र महिला र पुरुषको समानताको व्यवस्था सुनिश्चित गर्नेछन् भन्ने प्रावधान छ। यसका लागि यसै धाराको खण्ड "ख" र "ग"मा समान पाठ्यक्रम, समान परीक्षा, समान मापदण्डको योग्यता भएका प्रशिक्षित कर्मचारी र विद्यालय भवन तथा समान गुणस्तरको उपकरणमा पहुँच तथा पुरुष र महिलाको भूमिकाको रुढिवादी अवधारणा उन्मूलन गर्ने लक्ष्य हासिल गर्न सहयोगी हुने सह-शिक्षा तथा अन्य किसिमका शिक्षालाई प्रोत्साहित गर्दै र खास गरी पाठ्यपुस्तकहरू तथा विद्यालय कार्यक्रमहरूमा परिमार्जन र शिक्षण विधिहरू ग्रहण गरी सबै तह र प्रकारको शिक्षामा रुढिवादी अवधारणाको उन्मूलनको स्पष्ट व्याख्या गरेको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि २००६ धारा ४ (१) को सामान्य दायित्व (ज)मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई नयाँ प्रविधिका साथै अन्य प्रकारको सहयोग आधार सेवा र सुविधालगायतका अन्य गमनशील सहायक सामग्री, उपकरण तथा सहयोगात्मक प्रविधिहरूबारे पहुँचयोग्य जानकारी उपलब्ध गराउने उल्लेख छ। यसै महासन्धिको (धारा ८, उपधारा १ क)मा पारिवारिक तहलगायत सम्पूर्ण समाजमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धमा तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार तथा स्वाभिमानको सम्मान अभिवृद्धि गर्न सचेतना अभिवृद्धि गर्ने प्रावधान छ। सोही धाराको उपधारा १-'ग'मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामर्थ्य तथा योगदानबारे सचेतना अभिवृद्धि गर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

त्यसै गरी, सोही महासन्धिको (धारा ८- उपधारा २ 'क' र 'ङ' मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति सकारात्मक धारणा तथा उच्चतर सामाजिक सचेतना अभिवृद्धि गर्ने तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारहरूका बारेमा चेतनामूलक प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूलाई प्रोत्साहित गर्नेसमेत उल्लेख गरेको पाइन्छ।

उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले मानवअधिकार शिक्षासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने प्रावधानहरू राख्नुका साथै कस्ता विषयवस्तुहरू समावेश गरिनुपर्दछ भन्ने सन्दर्भमा समेत मार्गदर्शन गरेका छन्। पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका विषयवस्तुहरू मानवअधिकारसँग अनुकूल तथा प्रतिकूल के छ भन्ने छुट्ट्याउनका लागि सहयोगी हुने मानकहरू पनि उक्त महासन्धि तथा अभिसन्धिहरूको अन्य धारा वा उपधाराहरूबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा १, २, ५, १६, १८, २३, २८ र २९, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६को धारा ११,

महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९७९को धारा ६ र १६, बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९८९को धारा २४ र ३३, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि २००६ को धारा ३, यातना तथा क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि १९८४को धारा २ (१) र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६को धारा ७ पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको अनुकूलता तथा प्रतिकूलताको परीक्षणका लागि सहयोगी हुने धाराहरू हुन्।

यी दस्तावेजहरूबाट निर्देशित भई निर्माण गरिएका शिक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, शैक्षिक कार्यक्रमहरू, विद्यालय तहको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरूले नेपालको परिवेशमा अत्यावश्यक ठानिएका मानवअधिकारमैत्री संस्कृति, उदार लोकतन्त्र, विधिको शासन, दण्डहीनताजस्ता विषयहरूलाई बुझ्ने, ती विषयप्रति आफ्ना धारणा बनाउने तथा सोहीअनुरूप कार्य गर्ने खालका असल नागरिक उत्पादनमा सहयोग पुऱ्याउँदछन्।

२.३. क्षेत्रीय तहमा मानवअधिकार शिक्षाको विकास तथा अभ्यास

माथि उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू तथा अन्य सम्बन्धित प्रावधानहरूका आधारमा मानवअधिकार शिक्षाको सुरुवात, विस्तार तथा विकास अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा भएको देखिन्छ तर, मानवअधिकार शिक्षाको विस्तार एकै रूपमा, एउटै धारमा तथा उपलब्धिको एउटै तहमा भएको भने पाइँदैन। Cardenas ले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (सन् २००३) र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभा (सन् २०००)का प्रतिवेदन तथा दस्तावेजहरूका आधारमा तयार पारेको तालिकालाई हेर्ने हो भने यसबाट क्षेत्रीय तहमा मानवअधिकार शिक्षाको प्रसार तथा विकास कसरी भइरहेको छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ। यसबाट कुन क्षेत्रमा मानवअधिकार सम्बन्धी के कस्ता क्रियाकलापहरू कसरी लागू गरिएका छन् र सरकारी तथा अर्धसरकारी निकाय, नागरिक समाज अथवा अन्य के कस्ता सम्बन्धित संस्था तथा निकायहरू संलग्न छन् भन्ने पनि देखिन्छ।

अफ्रिका

अफ्रिकी मुलुकहरूमा मानवअधिकार शिक्षालाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने पहलहरू बढी भएका देखिन्छन् भने पेशागत तालिमहरू त्यहाँ कम देखिन्छन्। ती मुलुकहरूमा मानवअधिकार शिक्षाका लागि सरकारी निकायहरू सक्रिय देखिन्छन्।

अमेरिका

दुवै अमेरिकी महादेशका मुलुकहरूका हकमा भन्ने हो भने त्यहाँ मानवअधिकार शिक्षाको पाठ्यक्रममा सुधार गरिने कार्यहरू प्रमुख देखिन्छन्। ती महादेशहरूमा

मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी सार्वजनिक चेतना फैलाउने क्रियाकलापहरू अति कम देखिन्छन् तर त्यहाँका शिक्षा मन्त्रालयहरूले मानवअधिकार शिक्षाका लागि कार्य गरिरहेको देखिन्छ।

एसिया-प्रशान्त क्षेत्र

एसिया-प्रशान्त क्षेत्रमा पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू र त्यस्ता प्रयासहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने काम प्रमुख रहेको छ। मानवअधिकार शिक्षालाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने तथा कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा त्यहाँका, गैरसरकारी संस्था र राज्यको सहयोग देखिँदैन तर यी क्षेत्रका राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगहरू भने मानवअधिकार शिक्षाका लागि काम गर्ने निकायका रूपमा रहेका छन्।

युरोप

युरोपेली मुलुकहरूमा राज्यका निकायहरूलाई पेशागत तालिम प्रदान गर्नु प्रमुख क्रियाकलाप रहेको छ तर कार्यान्वयनको पक्ष भने अत्यन्तै कम देखिन्छ र उनीहरूले आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूलाई मानवअधिकार शिक्षाअन्तर्गत जोड दिएको पनि देखिँदैन। यस क्षेत्रका राष्ट्रहरूमा मानवअधिकार शिक्षाका लागि शिक्षा मन्त्रालयहरू जिम्मेवार देखिन्छन्।

मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूमा हस्ताक्षर गरी पक्षराष्ट्रसमेत भइसकेको अवस्थामा उक्त दस्तावेजहरूमा भएका प्रावधानहरूलाई अभ्यासमा रूपान्तरण गर्नका लागि पक्षराष्ट्रहरू बाध्य रहन्छन्। अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अभिसन्धिहरूको सदस्य राष्ट्र भइसकेपछि "Pacta Sunt Servanda" अर्थात् सन्धिहरूको पालना तथा सम्मान गरिनुपर्दछ भन्ने भावनाका आधारमा पनि राष्ट्रहरू ती सबै अभिसन्धि तथा महासन्धिहरूको पालना गर्न बाध्य छन्। यस्ता सन्धिहरू किन हस्ताक्षर गरिन्छन् र हस्ताक्षरपश्चात् किन र कसरी बाध्यकारी हुन्छन् भन्ने विषयमा दार्शनिक, सैद्धान्तिक तथा प्राज्ञिक तहका साहित्य तथा सन्दर्भ सामग्रीहरू उपलब्ध छन्।

मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको पक्षराष्ट्र भइसकेपछि ती राष्ट्रहरूले हस्ताक्षर गरेअनुरूप सन्धि अभिसन्धिहरूको पालना गर्दछन् वा गर्दैनन् अथवा कस्तो प्रकारको दृष्टिकोण अनुसरण गर्ने पक्षराष्ट्रहरूले हस्ताक्षरित अभिसन्धिहरूको पालना गर्दछन् भन्ने सम्बन्धमा सैद्धान्तिक दृष्टिकोणको विकास भइसकेको पाइन्छ[६]।

(नव)यथार्थवादी अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको दृष्टिकोण ((Neo) realist

६. अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको पालना सम्बन्धमा यहाँ उल्लेख गरिएका सैद्धान्तिक तहका छलफलहरू The Journal of Conflict Resolution Vol. 19., No. 6, December 2005मा प्रकाशित Eric Neumnayerको Do International Human Rights Treaties Improve respect for a Human Rights? भन्ने लेखको पृ. ९२६ देखि ९३२ मा गरिएको विश्लेषणमा आधारित छन्।

International Relation Perspective) अनुसार हरेक राष्ट्रले आफूलाई एकात्मक पात्रका रूपमा ठान्दछन्, जसअनुरूप उनीहरू अन्य राष्ट्रहरूको भलाइलाई ध्यान नदिई आफ्नो स्वार्थलाई मात्र बढी जोड दिन्छन्। यस दृष्टिकोणअनुसार अन्तर्राष्ट्रिय तहका घटनाहरू शक्तिशाली राष्ट्रहरूको चाहनाअनुरूप हुने गर्दछन्। शक्तिशाली राष्ट्रहरू आफ्ना मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय नीतिमा अस्थिर रहन्छन्। मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने राष्ट्रहरू विरुद्ध राजनीतिक, आर्थिक, सैन्य तथा अन्य प्रकारका प्रतिबन्धहरू लगाउन पनि चाहँदैनन् भने मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने राष्ट्रहरूमा रहँदै आएका शक्तिशाली राष्ट्रका नागरिकहरू प्रभावित नहुँदासम्म ती राष्ट्रहरूले मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने राष्ट्रहरूको मानवअधिकार सम्बन्धमा खासै चासो पनि दिँदैनन। परिणाम स्वरूप मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने राष्ट्रहरू पनि आफ्नो देशभित्र रहेका शक्तिशाली राष्ट्रका नागरिकहरूका मानवअधिकार हनन नहोस् भन्नेतर्फ सधैँ सचेत रहन्छन्। आफ्ना नागरिकहरू प्रभावित नहुने हुँदा शक्तिशाली राष्ट्रहरू मानवअधिकार हनन गर्ने राष्ट्रहरूको मानवअधिकार अवस्था सम्बन्धमा उदासीन रहन्छन्। तसर्थ, मानवअधिकार हनन गर्ने राष्ट्रहरूले आफूले हस्ताक्षर गरिसकेका मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजअनुरूप कार्य गरेको पाइँदैन। *(नव) यथार्थवादी अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको सिद्धान्त*लाई पक्षराष्ट्रहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी कार्यसम्पादनसँग जोडेर हेर्ने हो भने यो सिद्धान्त निराशावादी देखिन्छ। यस सिद्धान्तले मानवअधिकार प्रवर्द्धनमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने सम्भावना बढी देखिन्छ।

Institutionalism दृष्टिकोण अर्को सिद्धान्तका रूपमा रहेको छ। यसले अन्तर्राष्ट्रिय तहको पारस्परिक तथा दीर्घकालीन सहयोग तथा फाइदामा जोड दिन्छ तर अन्तर्राष्ट्रिय तहको राजनीतिक तथा आर्थिक रूपको पारस्परिक फाइदाका कारण राष्ट्रहरू बीच दीर्घकालीन किसिमको सहयोग सम्भव छ या छैन भन्ने प्रश्न उठ्दछ। त्यस्तै, मानवअधिकारप्रति राष्ट्रहरूले देखाउने सम्मानले कसरी पारस्परिक फाइदा हुन सक्छ भन्ने प्रश्न पनि अनुत्तरितै देखिन्छ। त्यसैले, व्यवहारमा यो सिद्धान्त पनि नवयथार्थवादी सिद्धान्त जस्तै भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि तथा महासन्धिहरू अनुमोदन गर्दैमा मानवअधिकारको अवस्था सुध्रन्छ भन्ने देखिँदैन।

Regime Theory Perspective लाई Institutionalism दृष्टिकोणको परिष्कृत सिद्धान्तका रूपमा बुझिएको छ। यस सिद्धान्तअनुसार पक्षराष्ट्रहरूले मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको सम्मान गर्ने महत्त्वाकाङ्क्षा राख्ने भएका कारण ती राष्ट्रहरू यस्ता दस्तावेजहरूको अनुमोदन गर्दछन् र पालना गर्न बाध्य हुन्छन् भन्ने ठानिन्छ। पक्षराष्ट्रहरूले Pacta Sunt Servanda को भावनाअनुरूप काम गर्नुपर्दछ भन्ने यो सिद्धान्तको मान्यता हो। पक्षराष्ट्र भएबापत ती राष्ट्रहरूले गर्नुपर्ने मानवअधिकार संरक्षण र संवर्द्धनबारे यो दृष्टिकोण आशावादी दृष्टिकोणका रूपमा रहेको मानिन्छ र यसले पक्षराष्ट्रको मानवअधिकार सम्बन्धी कार्यक्षमतामा सम्भवत:

लामो समयसम्म सकारात्मक प्रभाव पार्दछ भन्ने ठानिन्छ।

Transnational Legal Proces Model अर्को दृष्टिकोण हो। यस धारणाअनुसार सरोकारवाला राष्ट्रहरू अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा उल्लेख भएका मूल्य मान्यताहरूलाई आन्तरिकीकरण गर्दछन्। यस्तो आन्तरिकीकरण गर्ने प्रक्रियासम्म पुग्दा ती राष्ट्रहरूले दस्तावेजहरूमा उल्लेख भएका विषयवस्तुहरूमाथि अन्तरक्रिया गर्ने तथा तिनको अर्थ लगाउने कार्य पूरा गरिसकेका हुन्छन्। यी प्रक्रियाहरूमा अन्तरदेशीय रूपमा कार्य गर्दै आएका व्यक्ति तथा संस्थाहरू जस्तै कूटनीतिज्ञ, गैरसरकारी संस्था वा सम्बन्धित व्यक्तिहरूको भूमिका रहन्छ। यी प्रक्रियाहरूमा जति धेरै समूहहरू संलग्न हुन्छन्, यो जति धेरै फराकिलो तहको हुन्छ र जति धेरै तहमा अन्तरक्रियाहरू गरिन्छन्, त्यति नै बढी आन्तरिकीकरण हुने सम्भावना रहन्छ। कुनै राष्ट्रलाई मञ्जुर गराएको आधारमा भन्दा पनि तर्कयुक्त स्वीकार्यताका आधारमा राष्ट्रहरूले अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू अनुमोदन गर्ने भएकाले यो सिद्धान्त बढी आशावादी र मानवअधिकारको विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने खालको देखिन्छ।

Liberal International Relations Perspective एक अर्को सिद्धान्त हो। यस दृष्टिकोणअनुसार राज्यभित्र विभिन्न हित समूह अर्थात् सरोकारवालाहरू रहन्छन्, जसका कारण आन्तरिक राजनीति महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ। आन्तरिक समूहहरू, गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरू, विरोध समूहहरू, राजनीतिक दलहरू तथा अन्य समूहहरूका कारणले मानवअधिकारको अवस्था राम्रो हुन सक्छ भन्ने ठानिन्छ। यसो हुनका लागि आन्तरिक राजनीतिक सत्ताले प्रतिपक्ष अथवा हित समूहहरूका शान्तिपूर्ण राजनीतिक दबावलाई स्थान भने दिनुपर्दछ। तसर्थ *Liberal International relations Perspective*ले विधिको शासन रहेको लोकतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थाअन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको राम्रो पालना हुन्छ भन्ने ठान्दछ।

Transnational Human Rights Advocacy Networks सम्बन्धी सिद्धान्तले अन्तरदेशीय सन्जालहरू बलियो भएको अवस्थामा पक्षराष्ट्रहरूले मानवअधिकार सम्बन्धमा वास्तविक कार्यसम्पादन सुधार गर्न सक्दछन् (*Risse, Ropp, and Sikkink, 1999; Schmitz and Sikkink2002;Hafner-Burton and Tsutsui 2005*). यस्ता सन्जालहरूमा *Amnesty Intermnational, Human Rights Watch* जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूलगायत देशभित्रका गैरसरकारी संस्थाहरू, अन्य नागरिक समाजका समूहहरू अथवा मानवअधिकारका लागि प्रतिबद्ध सञ्चार माध्यमहरू पर्दछन्। यस्ता सन्जालहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध कतिको बलियो छ भन्ने पक्षले अनुमोदित शान्ति सम्झौताहरू पालना गर्ने वा नगर्ने कुराहरूको निर्धारण गर्दछ।

२.४ मानवअधिकार शिक्षाका लागि विभिन्न मुलुकका हालसालैका प्रयासहरू

विश्वका विभिन्न मुलुकहरूले वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा विद्यालय तहदेखि नै मानवअधिकार शिक्षालाई समावेश गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणाका आधारमा केही प्रयासहरू सुरुवात भएको पाइन्छ। विश्वका विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा मानवअधिकार, शान्ति, द्वन्द्व र विकाससँग सम्बन्धित विषयहरूलाई मुख्य विषयका रूपमा शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ।

धार्मिक तथा निरङ्कुश तवरले राज्य सञ्चालन गर्ने मध्यपूर्वका केही राष्ट्रहरूमा प्रजातान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थाको सुरुवातसँगै मानवअधिकार शिक्षाको अपरिहार्यताको महसुस गर्न थालिएको छ। यस्ता देशहरूका शैक्षिक संस्था तथा प्रतिष्ठानहरूद्वारा प्रदान गरिने मानवअधिकार शिक्षाले प्राप्त प्रजातान्त्रिक उपलब्धिको सुदृढीकरण गर्ने तथा यसको प्रवर्द्धनमा देखिने चुनौतीहरू सम्बोधन गर्ने[७] उद्देश्यअनुरूप यस्तो बहसको सुरुवात भएको छ।

त्यसै गरी, भारतको त्रिपुरा राज्यसरकारले मानवअधिकार शिक्षालाई आफ्नो विद्यालय पाठ्यक्रममा छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गरेको छ। उक्त विषयलाई कक्षा ६ देखि कक्षा ८ सम्मको सामाजिक शिक्षाअन्तर्गतको एक विषयका रूपमा समावेश गर्ने बताएको छ साथै, सोअनुरूपको पाठ्यपुस्तक पनि तयार भइसकेको छ भने यस विषयलाई उच्चमाध्यमिक तहसम्म लैजाने योजना रहेको छ। यसरी त्रिपुरा राज्य समग्र भारतमा नै विद्यालय तहमा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गर्ने पहिलो राज्य बनेको छ (*The Times of India, March 20, 2012*)।

टर्कीको शिक्षा मन्त्रालयले प्रजातान्त्रिक नागरिकता र मानवअधिकार सम्बन्धी सचेतना फैलाउने उद्देश्यले एक ठूलो परियोजना सञ्चालन गरेको छ। उक्त परियोजनाले मानवअधिकारलाई जोड दिँदै विद्यालय पाठ्यक्रमको समीक्षा गर्ने तथा विद्यालयहरूमा प्रजातान्त्रिक संस्कृतिको अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेको छ भने उक्त परियोजना मानवअधिकार, प्रजातन्त्र र समान किसिमको लैङ्गिक अवसरका लागि एक महत्त्वपूर्ण कदम भएको बताइएको छ[८]।

ब्राजिलको शिक्षा मन्त्रालयले मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी निर्देशिका स्वीकृत गरिसकेको छ। सन् २०१२ मे महिनामा गरिएको उक्त स्वीकृतिपश्चात् मानवअधिकारको संस्कृति सुदृढ गर्न बनाइएको उक्त निर्देशिकाले प्रभावकारी भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको छ। यसरी ब्राजिल मानवअधिकार शिक्षालाई संस्थागत गर्ने विश्वका थोरै देशहरूमध्ये एक भएको छ भने विद्यालयलाई मानवअधिकार शिक्षा प्रसार गर्ने स्थानको रूपमा लिएको छ। ब्राजिलमा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी अन्य संयन्त्रहरू जस्तै मानवअधिकार शिक्षाका लागि राष्ट्रिय योजना (National Plan

७. http://www.yacout.info/CNDH-President-calls-for-updating-Human-Rights-Education-A...4/9/2012

८. http://www.hurriyetdailynews.com/PrintNews.aspx¿PageID=383&NID=18321

for Human Rights Education) र मानवअधिकार शिक्षाका लागि सल्लाहकारको काम गर्ने संस्था National Committee for Education for Human Right (CNEDH) पहिलेदेखि नै अस्तित्वमा रहेको छ[९]।

२.५ शैक्षिक नीति तथा योजनामा मानवअधिकार शिक्षा

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग ३ अन्तर्गत मौलिक हकको धारा १७ मा शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हक रहेको छ। यस धारामा (१) प्रत्येक समुदायलाई कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुनेछ (२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम माध्यमिक तहसम्म नि:शुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ र (३) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने हक हुनेछ भनी व्याख्या गरिएको छ।

नेपालको तीनवर्षे अन्तरिम योजना २०६७/०६८-२०६९/०७० ले शिक्षाका क्षेत्रमा समेत दीर्घकालीन सोच बनाएको छ। यस योजनाअनुसार समृद्ध, आधुनिक र न्यायपूर्ण नेपाल निर्माण गर्न लोकतान्त्रिक समावेशी एवम् समतामूलक गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षा सुनिश्चित गरी सचेत, सक्षम र उत्पादनशील नागरिक र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारको मागअनुसार ग्राह्य हुने मानव स्रोतको सुनिश्चितता गर्नु शिक्षा क्षेत्रको दूरदृष्टि हुनेछ[१०]।

सबैलाई नि:शुल्क, अनिवार्य र गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षा (कक्षा १-८) प्रदान गर्ने र माध्यमिक शिक्षा (९-१२) र उच्च शिक्षामा समन्यायिक एवम् समावेशी पहुँच विस्तार गरी गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने भन्ने उक्त योजनाको उद्देश्यमध्ये एक हो। त्यस्तै, सबै तहको शिक्षालाई गुणस्तरीय, सान्दर्भिक, जीवनोपयोगी एवम् समसामयिक बनाउँदै सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनको माध्यमका रूपमा विकसित गर्ने[११] भनिएको छ।

उक्त योजनाले तय गरेका रणनीतिमध्ये, विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, शिक्षक व्यवस्थापन तथा शैक्षिक प्रशासनमा रहेका समस्याहरूलाई स्पष्ट कार्ययोजनासहित समाधान गर्ने तथा सबै तहको शिक्षाको पाठ्यक्रम, पठनपाठन सामग्री तथा विधि र गुणस्तरमा समसामयिक परिवर्तन तथा सुधार गर्ने[१२] रणनीतिहरू मानवअधिकार शिक्षा र यस सम्बन्धी विद्यालय पाठ्यक्रम निर्माणदेखि कार्यान्वयन तहसम्म मानवअधिकारका दृष्टिकोणले सकारात्मक

९. http://www.unesco.org/new/en/brasilia/about-this-office/single-view/news/ministry of education approves guidelines for national human rights education/ accssed on 12/06/2012

१०. तीनवर्षे अन्तरिम योजना २०६७/०६८-२०६९/०७० पृ. १७९

११. ऐऐ पृ. १७९

१२. ऐऐ पृ. १७९

देखिन्छ।

तीनवर्षे अन्तरिम योजनाले तय गरेको कार्यनीतिमा अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षणसमेतलाई समावेश गरी भाषिक सर्वेक्षणका आधारमा स्थानीय भाषाका शिक्षकहरूको नियुक्ति र पाठ्यसामग्रीहरूको विकास गर्दै बहुभाषिक शिक्षाका अवसरहरू विस्तार गर्दै लगिनेछ भन्ने उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै, शिक्षामा बढ्दै आएको राजनीतिक प्रभाव न्यूनीकरण गर्न निश्चित मापदण्डका आधारमा मात्र समष्टिगत सेवा प्रवाह गर्ने प्रणालीको विकास गरिने तथा सबै तहको शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न पाठ्यक्रम, पाठ्यसामग्री तथा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा पुनरावलोकन गरी समसामयिक परिवर्तन गरिने कुरा उक्त कार्यनीतिमा उल्लेख गरिएको छ। त्यसै गरी, पाठ्यपुस्तकको अव्यवस्थित लेखन, विषयवस्तुको आधिकारिकता, गुणस्तर, उत्पादन र विक्रीवितरण कार्यलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक नीति र कार्यक्रम ल्याइनेछ[१३] भन्ने उल्लेख छ।

नेपाल सरकार महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले तयार पारेको बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६९ लाई नेपाल सरकारको निर्णयबाट २०६९ वैशाख ४ गते पारित गरिएको छ। जसअनुसार शैक्षिक क्षेत्रमा बालबालिकाप्रतिको नियन्त्रण र शारीरिक सजाय दिने जस्ता सोचाइ र भावनामा ठूलो परिवर्तन आएको...अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा विकास भएका बालबालिका सम्बन्धी नवीनतम आयामलाई समेटी नेपालले बालबालिका सम्बन्धी विभिन्न सन्धिलाई अनुमोदन गरी व्यक्त गरेको प्रतिबद्धताअनुरूप एउटा यथार्थपरक र व्यावहारिक राष्ट्रिय नीति तयार गरी लागू गर्नका लागि उक्त राष्ट्रिय नीतिको आवश्यकता भएको[१४] बताइएको छ।

यस नीतिका प्रमुख उद्देश्यहरू बालअधिकारसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयहरूसँग सम्बन्धित छन्। जसमा, सबै किसिमका शारीरिक वा मानसिक हिंसा, क्षति वा दुर्व्यवहार, परित्याग, उपेक्षा, शोषण वा यौन दुर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई संरक्षण गर्ने, बालबालिका जन्मनुअघि र जन्मेपछि आवश्यक स्याहार, पोषण सहयोग र शिक्षा प्रदान गरी बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक र शैक्षिक विकास गर्ने, आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम बालबालिकालाई निजसँग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अवसर दिई बाल सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने, बालबालिकाप्रतिको विभेद अन्त्य गर्ने र बाल न्याय प्रणालीलाई सुदृढ गर्ने उद्देश्य रहेका छन्।

यस नीतिले विद्यालय परिसरमा सशस्त्र द्वन्द्वलगायतका राजनीतिक क्रियाकलाप निषेध गरिने, परिवार, शिक्षण संस्था र बालगृहले बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक दुर्व्यवहार गर्न नपाइने, बालबालिकाका निम्ति क्रियाशील सरकारी तथा राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूलाई अनिवार्य रूपमा बालसंरक्षण योजना बनाई सोअनुसार काम गर्न लगाउने, विद्यालयमा बालमैत्री शिक्षण सिकाइ वातावरणको विकास गरिने, बालअधिकारमुखी दृष्टिकोणबाट विद्यमान विद्यालय

१३. ऐऐ पृ. १८०

१४. बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९, पृ. ५

पाठ्यक्रम, तालिम सामग्रीहरू, दण्ड/हिंसारहित शिक्षण पद्धतिहरू, शान्ति शिक्षा, अभिभावक समाज र विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा पुनरावलोकन र परिमार्जन गरिने, विद्यालय स्तरमा बालअधिकार लगायत यौन शोषण र यौन दुर्व्यवहारबारेमा पाठ्यपुस्तकमा नै समावेश गरी शिक्षा दिने, विद्यालयमा बालबालिकालाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिने शिक्षकलाई विभागीय कारवाही गरिने, विद्यालय र बालबालिका सक्रिय रहने अन्य क्षेत्रलाई शान्तिक्षेत्र घोषणा गरिने, विभिन्न शिक्षण, प्रशिक्षण संस्था (विद्यालय, विश्वविद्यालय, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, प्रहरी प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, सैनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, शिक्षक तालिम केन्द्र आदि) का पाठ्यक्रम तथा तालिम पाठ्यक्रममा बालअधिकार तथा बालसहभागिता विषयलाई समावेश गरिने उल्लेख छ।[१५]

२.६ राजनीतिक परिवर्तन, मानवअधिकार र शान्ति शिक्षा

राणा शासनको १०३ वर्षपछि वि. सं. २००७ मा नेपालमा प्रजातन्त्रको बहाली भएको हो। प्रजातन्त्रको बहालीपछि पनि नेपाली जनताले पूर्ण प्रजातन्त्रको अनुभूति गर्न नपाई वि. सं. २०१७ सालमा पञ्चायती व्यवस्थाको प्रादुर्भाव भयो। निर्दलीय र निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थामा जनताका मौलिक हक, अधिकारहरू कुण्ठित भई नै रहे। ३० वर्षे लामो जहानियाँ पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य वि. सं. २०४६ सालमा भयो। प्रजातन्त्रको पुनर्बहालीपश्चात् नेपालमा प्रजातान्त्रिक अभ्यास र मानवअधिकारको सवालमा आवाज उठान गर्ने तथा त्यस सम्बन्धी क्रियाकलापहरू केही मात्रामा हुन थाले। त्यही दौरानमा नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा महासन्धिहरूमा समेत हस्ताक्षर गरेर पक्षराष्ट्र बन्यो। पक्षराष्ट्रको हैसियतमा त्यसमा भएका शर्तहरू पालना गराउने तथा कार्यान्वयनमा ल्याउने जिम्मा सरकारको हुन्छ। त्यसै गरी, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ अनुसार संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पक्षराष्ट्रको हैसियतले नेपालले कार्यान्वयन गराउनुपर्ने मूलभूत विषयहरूसमेत कार्यान्वयन नभइरहेको अवस्था छ।

नेपालको द्वन्द्वग्रस्त र द्वन्द्वोत्तर समाजलगायत आर्थिक सामाजिक तथा भूराजनीतिक अवस्थितिका कारण भविष्यमा पनि नेपालमा द्वन्द्व देखिन सक्ने सम्भावनालाई विचार गर्दा विद्यालय पाठ्यक्रमदेखि नै शान्ति शिक्षाको अपरिहार्यता टड्कारो रूपमा देखिन्छ। द्वन्द्व अन्त्य, यसको रोकथाम तथा शान्तिको अपरिहार्यताका विषयहरू पनि विद्यालय पाठ्यक्रममा समाहित हुनुपर्दछ।

विशिष्ट सामाजिक सन्दर्भअनुसारको हिंसाको स्वरूपलाई ध्यानमा राखी शान्ति शिक्षालाई विभिन्न किसिमका नाम दिई विभिन्न देशहरूमा औपचारिक तथा अनौपचारिक अभ्यासमा ल्याइएको पाइन्छ। भारत सरकारअन्तर्गत रहेको राष्ट्रिय शैक्षिक अनुसन्धान तथा तालिम परिषद्ले यस्तो शिक्षालाई (Education for Peace)

१५. ऐऐ पृ. ६-१६

'शान्तिका लागि शिक्षा' भनेको छ। हिरोसिमा र नागासाकीमा खसालिएको आणविक बमको तहसनहस पार्ने प्रभावका कारण जापानका शिक्षकहरूले a-bomb education नाम दिइएको अभियानको नेतृत्व गरे। गरिबी र अल्पविकास हिंसाका कारण हुने दक्षिणका देशहरूमा यस्तो शिक्षालाई Development Education (विकास शिक्षा) भनियो। क्याथोलिक र प्रोटेस्ट्यान्टहरू बीचको शताब्दीऔं लामो शत्रुतालाई अन्त्य गर्ने रणनीतिअनुरूप आयरल्याण्डमा शान्ति शिक्षालाई Education for Mutual Understanding (आपसी समझदारीका लागि शिक्षा)का रूपमा लिइयो (Harris, 2002: 16).

त्यस्तै, यस शिक्षालाई 'मानवअधिकार शिक्षा', 'वातावरणीय शिक्षा', 'अन्तर्राष्ट्रिय शिक्षा', 'द्वन्द्व समाधान शिक्षा', 'विकास शिक्षा' आदि नाम दिइएको छ[१६]। विद्यालय पाठ्यक्रममा शान्ति शिक्षा समावेश गराइनु राजनीतिक विषय मात्र होइन। शान्ति शिक्षाको अवधारणाले आज जुन आकार लिएको छ, त्यसका लागि योगदान गरेको आधारमा भन्नुपर्दा शान्ति शिक्षालाई एक बौद्धिक क्षेत्रको रूपमा लिन सकिन्छ जहाँ शिक्षा क्षेत्रमा अग्रणी तथा नवीन विचार प्रतिपादन गर्ने जोन डीवे, मेरिया मोन्टेसोरी र पाउलो फ्रेरेको मिलन हुन्छ (Bajaj, 2008: 13)।

पूर्वीय दर्शनअनुसार 'शान्ति' जीवनको आचार हो। यो पूर्वीय दर्शनको मुख्य सन्देश हो। पूर्वीय दर्शनअन्तर्गतका हिन्दू तथा बुद्ध धर्मले अन्ततः शान्तिको वकालत गरेका छन्। शान्तिका दूत गौतम बुद्धको प्रभाव क्षेत्र, वैदिक शान्तिको वकालत गरिएको थलो र महात्मा गान्धीको शान्ति अभियानले सफलता प्राप्त गरेको दृष्टिकोणका आधारमा हेर्दा 'शान्ति' पूर्वीय जीवनशैलीको अभिन्न अङ्ग रहेको देखिन्छ। खास गरी हिन्दू धर्ममा त हरेक मन्त्रोच्चारणमा शान्तिको कामना गरिएको पाइन्छ। ॐ शान्ति! शान्ति!! शान्ति!!! भन्नाले मानवलाई शान्ति होस्, प्रकृतिमा शान्ति होस् र ब्रह्माण्डमा शान्ति होस् भन्ने कामना गरिएको बुझिन्छ। त्यसैले, यस धर्ममा व्यक्तिगत तथा आत्मिक शान्तिभन्दा पर गई सम्पूर्ण विश्वको शान्तिको कामना गरिएको पाइन्छ। सबै धर्महरूको मुख्य आशय पनि 'शान्ति' नै हो। यस्तो किसिमको पूर्वीय दर्शनलाई आधार मानेर निर्माण हुने पाठ्यक्रमले शान्ति र प्रजातान्त्रिक पद्धतिको सह-सम्बन्ध स्थापित गर्न सक्ने हो भने मानवअधिकार, बालअधिकार, शान्ति शिक्षालगायतका अन्य विषयहरू बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छन्।

युनिसेफले शान्ति शिक्षालाई "व्यक्ति, समूह, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जुनसुकै तहमा भए पनि शान्तिका लागि सहायक हुने अवस्थाहरूको सृजना गर्न, द्वन्द्वलाई शान्तिपूर्ण तवरले समाधान गर्न, संरचनागत अथवा प्रत्यक्ष दुवै किसिमका हिंसा तथा द्वन्द्व रोक्नका लागि बालबालिका, युवा तथा वयस्कहरूलाई सक्षम बनाउने व्यवहार परिवर्तनका लागि आवश्यक ज्ञान, सीप तथा प्रवृत्तिको प्रवर्द्धन गर्ने प्रक्रियाको" रूपमा

१६ http://www.bahaiacademy.org/index.php?option=com_content&task=view&id=104&Itemid=1

परिभाषित गरेको छ[१७]।

शान्तिका लागि अपनाइने विभिन्न रणनीतिहरू, जस्तै: बलमार्फत शान्ति, रूपान्तरणमार्फत शान्ति, राजनीतिमार्फत शान्तिलगायत शिक्षामार्फत शान्ति पनि एक हो (Harris & Morrisson, 2003: 16)। बीसौं शताब्दीमा यसको ठूलो विकास भए तापनि संसारभरि विद्यालय व्यवस्थाभित्र शान्ति शिक्षा वास्तवमै स्थापित हुन सकेको छैन, ...विद्यालय तह पूरा गरेका विद्यार्थीहरूले विश्वव्यापी अर्थव्यवस्थाको तहमा प्रतिस्पर्धा गर्न सकून् भन्ने उद्देश्यले उनीहरूको पाठ्यक्रममा धेरै गणित र विज्ञान विषय समावेश गर्न सांस्कृतिक तथा आर्थिक दबाव पर्ने भएकाले औपचारिक विद्यालय व्यवस्थाले शान्ति कार्यकर्ता शिक्षकहरूबाट प्रदान गरिने ज्ञानलाई व्यापक रूपमा उपेक्षा गरेका छन् (Harris, 2010: 15). अत्यधिक रूपले परीक्षामा आधारित शिक्षा पद्धतिअन्तर्गत गैरसरकारी संस्थाले हेर्ने परीक्षा दिन नपर्ने विषयको प्रवेश सम्भवत: शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई केवल समय बिताउने अभ्यासका रूपमा मात्रै देखिन सक्छ ...जुन विषय परीक्षाका लागि तयारी र विद्यार्थीको भविष्यका दृष्टिकोणले सान्दर्भिक नहुन सक्छ[१८]।

बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा ३८ का प्रावधानहरू, जस्तै: पक्षराष्ट्रले सशस्त्र सङ्घर्षका सम्बन्धमा आफूउपर लागू हुने बालबालिकासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनका नियमहरूको आदर गर्ने र सुनिश्चित गर्ने, पन्ध्र वर्षको उमेर नपुगेका व्यक्तिहरूले युद्धमा प्रत्यक्ष भाग नलिने सुनिश्चित गर्न सम्भव भएसम्मका सबै उपायहरू अपनाउने, पन्ध्र वर्ष नपुगेका कुनै पनि व्यक्तिलाई सशस्त्र सेनामा भर्ना नगर्ने, सशस्त्र सङ्घर्षहरूमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूलाई रक्षा गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनअन्तर्गत आफ्नो दायित्वअनुसार पक्षराष्ट्रले सशस्त्र सङ्घर्षबाट प्रभावित बालबालिकाको संरक्षण, हेरचाह सुनिश्चित गर्न सबै उपायहरू अपनाउने कुराहरूको प्रत्याभूत हुन धेरै महत्त्वपूर्ण देखिएको छ। यसै अभिसन्धिको धारा ४२ ले व्यवस्था गरेको महासन्धिका व्यवस्थाहरूलाई विस्तृत रूपले वयस्कहरू तथा बालबालिकाको जानकारीमा उचित र सक्रिय रूपले ल्याउने भन्ने प्रावधानका कारण के भन्न सकिन्छ भने यस्ता विषयहरू विद्यालयको पाठ्यक्रममा समावेश गरिनु अत्यावश्यक छ।

२.७ पाठ्यक्रम प्रारूप (Curriculum Framework)मा मानवअधिकार शिक्षाको प्रावधान

१७. http://www.unicef.org/education/focus_peace_education.html. Accessed on 13/06/2012

१८. Bajaj, M., From"time pass" to transformative force: School-based human rights education in Tamil Nadu, India.int.J.Edu.Dev(2010),doi:thus.1016/j.ijedudev.2010.10.001

नेपालमा औपचारिक शिक्षाको सुरुवात राणा शासनदेखि नै भएको पाइन्छ। प्रधानमन्त्री वीर समशेरका पालामा नेपाल अधिराज्यका लागि के-कस्तो शिक्षा योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने हो भन्ने चर्चा चलेको थियो (शर्मा, २०६६:क)। शिक्षालाई सैद्धान्तिक रूपबाट अघि बढाउने कार्य भने राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग २०१०को प्रतिवेदनपछि मात्र सुरु भएको पाइन्छ। यसरी नेपालमा प्रजातन्त्रको उदयसँगै शिक्षाको विकासका लागि कदम चालिएको परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ले शिक्षाको उद्देश्य निर्धारण गर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७को मौलिक हक र राज्यनीतिका निर्देशक सिद्धान्तहरूलाई ध्यानमा राखिएको बताएको थियो। त्यसै गरी, उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ले यस कुरालाई समेत निरन्तरता दिँदै महिलाको शिक्षामा समान अवसर प्रदान गर्ने नीति स्पष्ट पारिएको तथा विशेष लक्षित समूह (विपन्न वर्ग, पिछडिएका जाति, दलित समुदाय र अपाङ्गहरू)का निम्ति शिक्षाको पहुँच पुग्न सक्ने कार्यनीतिमा जोड दिइएको बताएको थियो। यस प्रतिवेदनको भूमिकामा हामी एक्काइसौं शताब्दीको सँघारमा उभिएको र आउँदो यो नयाँ शताब्दी आर्थिक विकासमा प्रतिस्पर्धा तथा प्रजातान्त्रिक मूल्य, मान्यता, मानवअधिकार, लैङ्गिक समानता, बालअधिकार, पर्यावरण संरक्षण र सूचना प्रवाहको सर्वव्यापकताको युग हुने उल्लेख थियो। यिनै आधारहरूलाई ध्यानमा राखी विद्यालय तहका पाठ्यक्रम प्रारूप, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरू निर्माण भई लागू हुँदै आइरहेको देखिन्छ। यहाँ यसरी निर्माण भएको विद्यमान *नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३* को मानवअधिकारका दृष्टिकोणले समीक्षा गरिएको छ।

एक्काइसौं शताब्दीमा विश्वव्यापीकरण, मानवअधिकारको संरक्षण, बालअधिकार, शान्ति, सामाजिक एवम् लैङ्गिक समानता, जनसङ्ख्या शिक्षा तथा वातावरण संरक्षणलगायत विश्वव्यापी सूचना तथा सञ्चारजस्ता विषयक्षेत्रहरूको माग दिनानुदिन बढिरहेको परिप्रेक्ष्यमा शिक्षाको भावी दृष्टिकोण स्पष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ भन्ने कुरा नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ को पृष्ठभूमिमा नै प्राथमिकताका साथ उल्लेख गरिएको छ।

उक्त पाठ्यक्रम प्रारूपमा पाठ्यक्रमसम्बद्ध समसामयिक महत्त्वपूर्ण पक्ष तथा चुनौतीहरूमा मानवअधिकारको विषयलाई लिइएको छैन तर मानवअधिकारसँग परोक्ष रूपमा सम्बन्ध राख्ने पक्षहरू, जस्तै: सामाजिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक पक्ष, मूल्यमान्यतामा आधारित शिक्षा, मातृभाषिक मुद्दाहरू, पाठ्यक्रममा समावेशी पद्धति, शिक्षामा विश्वव्यापीकरणको प्रभाव र शैक्षिक गुणस्तर र सान्दर्भिकता जस्ता विषयहरूलाई भने समसामयिक विषयलगायत चुनौतीको विषयका रूपमा लिइएको छ (NCF, 2007: 8-27)।

विभिन्न सरोकार समूहबाट पाठ्यक्रम तथा पाठ्यक्रमसम्बद्ध सामग्रीको

अध्ययन गरिएका आधारमा समेत पाठ्यक्रम प्रारूपको विकास गरिएको देखिन्छ। उक्त प्रारूपमा नै पाठ्यक्रममा समावेशीकरण र मैत्रीपूर्ण वातावरणमा सुनिश्चितता प्राप्तिका लागि आवाज उठाउँदै आएका महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जनजाति र बालअधिकार समूहका आधिकारिक संस्थाबाट पनि विद्यमान विद्यालय शिक्षा (कक्षा १-१२) को पाठ्यक्रम तथा सम्बद्ध सामग्रीको अध्ययन विश्लेषण गरी छुट्टाछुट्टै प्रतिवेदन प्रस्तुत भई उक्त प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त पृष्ठपोषणका आधारमा पाठ्यक्रम प्रारूप तयार भएको (NCF, 2007: 4) भनिएको छ।

दलितका दृष्टिकोणबाट पाठ्यक्रम विश्लेषण प्रतिवेदन पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका विश्लेषण प्रतिवेदन, अपाङ्गका दृष्टिकोणबाट पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको विश्लेषण प्रतिवेदन, आदिवासी तथा जनजातिहरूका दृष्टिकोणबाट विद्यालय तहको पाठ्यक्रम विश्लेषण प्रतिवेदन, मानवअधिकार र बालबालिका केन्द्रित दृष्टिकोणमा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको (कक्षा १-१२) विषयवस्तुको विश्लेषण प्रतिवेदन र लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पाठ्यक्रमको विषयवस्तु (कक्षा १-१२) विश्लेषण प्रतिवेदनहरू समेतको अध्ययनका आधारमा उक्त प्रारूपको निर्माण भएका (ibid) कारण एकातर्फ विद्यालय पाठ्यक्रमलाई कसरी बढी प्रजातान्त्रिक तथा समावेशी बनाउन सकिन्छ भन्नेतर्फ जोड दिइएको छ भने अर्कातर्फ ती समूहहरूका खास गरी अधिकारसँग सम्बन्धित चासोहरूलाई उच्च प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ।

त्यस्तै, पाठ्यक्रम विकास, स्वीकृति र परिमार्जन प्रक्रियाहरूका सुधारमा समेत पाठ्यक्रम र शैक्षणिक सामग्रीको विकास तथा निर्माण प्रक्रियामा सरोकारवालाहरू महिला, जातजाति समूह, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, अभिभावक, शिक्षक र मानवअधिकार तथा बालअधिकार विशेषज्ञहरूको बृहत्तर प्रतिनिधित्व गर्न सहकार्य प्रक्रिया/पद्धतिको स्थापना गरिनेछ (NCF, 2007: 54) भन्ने प्रावधानहरू छन्।

पाठ्यक्रम प्रारूपमा लोकतान्त्रिक व्यवस्था तथा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरूको शिक्षासँगको सम्बन्धलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ। शिक्षाले सामाजिक न्याय, लोकतन्त्र, मानवअधिकार, समता एवम् समानता तथा सहअस्तित्वजस्ता पक्षहरू सबल बन्नुपर्दछ। शिक्षाले शान्ति, सहिष्णुता, सदाचार र रोजगारजस्ता पक्षलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई शिक्षाको मूल्य र मान्यताका रूपमा स्वीकार गरिएको छ (NCF, 2007: 11)।

महिला, अपाङ्गता भएका बालबालिका, दलित बालबालिका, पिछडिएका जनजाति, सडक बालबालिका, युद्धपीडित बालबालिका, यौनशोषित तथा दुराचारग्रसित बालबालिका, गरिब कामदार वा मजदुर, जेलमा रहेका बालबालिका, एचआईभी एड्स लागेका बालबालिका, कुष्ठरोगी र अन्य सङ्क्रामक रोगग्रस्त बालबालिकालाई शिक्षाले अर्थात् पाठ्यक्रम निर्माणको समावेशी पद्धतिले विशेष प्राथमिकता दिनुपर्दछ (NCF, 2007: 27) भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ।

भूमण्डलीकरण वर्तमान विश्वको यथार्थता हो। हरेक समाजको हरेक क्षेत्रमा यसको प्रभाव अझ वढी देखिँदै गएको छ। शिक्षा क्षेत्रमा पनि यसको प्रभाव पर्नु अनौठो विषय होइन। स्थानीय विषयवस्तुको अन्तर्राष्ट्रियकरण र अन्तर्राष्ट्रिय विषयवस्तुहरूको स्थानीयकरण भइरहेको परिवेशमा हाम्रो शिक्षा कस्तो हुनुपर्दछ र उक्त शिक्षाबाट उत्पादित नागरिक कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने विषय देशको शिक्षा नीतिको सामान्य पक्ष हो भने यो पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियाको विशिष्ट तथा गहन पक्ष हो। उदार लोकतान्त्रिक व्यवस्था, मानवअधिकार, विधिको शासन, वातावरणीय संरक्षण आदि जस्ता विषयहरू भूमण्डलीकृत विषयहरू हुन्। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले भूमण्डलीकरणवाट प्रभावित विषयवस्तुहरूलाई आत्मसात् गर्दै समग्र विश्वलाई एउटा गाउँमा परिणत गरी मानवअधिकार, सांस्कृतिक विविधता, सबैप्रतिको सद्भाव र वातावरणप्रति सचेत नागरिक उत्पादन गर्न आह्वानसमेत गरेको छ (NCF, 2007: 23)। सोहीअनुरूप लोकतन्त्र तथा मानवअधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने नागरिक तयार गर्नु नेपालको विद्यालयीय शिक्षाको दृष्टिकोण हो (NCF, 2007: 30) भन्ने विद्यालय शिक्षाको दृष्टिकोण तय गरिएको छ भने मानवअधिकार तथा शान्ति शिक्षाजस्ता पक्षलाई उचित रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने बताइएको छ।

त्यसै गरी, शिक्षकको भूमिकालाई सूचना प्रवाहकर्ता (Information Transformer), प्रवर्द्धनकर्ता (Promoter), विद्यार्थीसँग सहकार्य गरी सिक्ने (Co-Lerner) र सिकाइ संस्कृति (Learning Culture) को खुला वातावरण सिर्जना गर्ने व्यक्तिका रूपमा विकास गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने (NCF, 2007: Summary) भनी यो कार्यलाई प्रमुख शैक्षिक पक्षहरूमध्येको एक पक्षका रूपमा लिइएको छ तर पाठ्यक्रम विकासका लागि थुप्रै सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गरिएको भए तापनि मानवअधिकारमा आधारित पद्धति भने उल्लेख गरिएको पाइएन।

२.८ विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको अवस्था

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६४ ले शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यमा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषवस्तुलाई पनि समेटेको छ। "राष्ट्र, राष्ट्रियता, लोकतन्त्र, मानवअधिकारप्रति सम्मान गर्ने, समालोचनात्मक तथा रचनात्मक सोच भएका, स्वाभिमानी तथा अरूलाई सम्मान गर्ने र आफू नेपाली भएकामा गौरव गर्ने नागरिक तयार गर्ने" भनी उल्लेख भएको उद्देश्य मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षासँग प्रत्यक्ष सम्वन्ध राख्दछ। त्यसै गरी, शिक्षाका अन्य उद्देश्यहरू जस्तै, प्रत्येक व्यक्तिमा निहित सार्वभौम मानवीय मूल्यका साथै राष्ट्रिय संस्कृति र अस्मिता, सामाजिक मान्यता र आस्थाहरूको संवर्द्धन गरी जीवन्त अनुभवहरू समेट्दै स्वस्थ सामाजिक तथा सामूहिक जीवन पद्धतिको विकास गर्न चरित्रवान् एवम् नैतिकवान् नागरिक तयार गर्ने, व्यक्तिको सामाजिकीकरणमा सहयोग गर्दै सामाजिक एकतालाई सुदृढ बनाउने, प्राकृतिक वातावरण र राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण र सदुपयोग गर्न सहयोग

गर्ने, सामाजिक समानता र न्यायबारे चिन्तन गर्दै तदनुरूपको आचरण विकास गर्ने र समावेशी समाज निर्माणमा मद्दत गर्ने, स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशअनुकूल शान्ति, मैत्री, सद्भाव, सहिष्णुता र विश्वबन्धुत्वको भावनाको विकास गरी तदनुरूपको आचरण गर्ने, गराउने र हरेक प्रकारका द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि सक्षम नागरिक तयार गर्ने[१९] भनी उल्लेख भएका उद्देश्यहरू पनि मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षासँग सम्बन्धित छन्।

शिक्षाको तहगत उद्देश्यहरूमा पनि मानवअधिकारका विषयहरूले स्थान पाएको पाइन्छ। माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०)को शैक्षिक उद्देश्यमा मानवअधिकार, सामाजिक न्याय, लोकतन्त्रको मर्म र भावना बुझी सोअनुसार अभ्यास गर्ने, लिङ्ग, अपाङ्गता, सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, जातीय र सांस्कृतिक विविधताका आधारमा हुने वैयक्तिक विभिन्नताको सम्मान गर्ने र जातजाति, छुवाछूतजस्ता सामाजिक कुरीतिहरूप्रति सचेत रही समावेशी समाज निर्माणमा सक्रिय रहने, देशको बहुसांस्कृतिक र लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताप्रति गर्व गर्दै सकारात्मक धारणाको विकास गर्ने, राष्ट्रिय विकासका लागि राष्ट्रिय एकता, सौहार्द र शान्ति कायम गर्न जातीय र सांस्कृतिक विविधताको महत्त्व बोध गराउन राष्ट्रिय इतिहास, संस्कृति, भूगोल, अर्थशास्त्र र वातावरणसँग परिचित गराउने उल्लेख छ।

माथि उल्लिखित तहगत उद्देश्यअनुरूपका विषयवस्तुहरू उक्त तहको सामाजिक अध्ययन र स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षाको पाठ्यक्रममा बढी समावेश भएको देखिन्छ। यी पाठ्यक्रमहरू तयार गर्दा राखिएका दृष्टिकोणहरूमध्ये केही दृष्टिकोणहरू मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षासँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित देखिन्छन्। देशको राजनीतिक परिवर्तन र समाजको माग एवम् चाहनाबमोजिम मानवअधिकारको विश्वव्यापी मान्यता समावेश गर्ने, आफ्नो कला, संस्कृति, सामाजिक मूल्य र मान्यता आदिलाई निरन्तरता दिने, शान्ति सुव्यवस्था, सुशासन, नागरिक समाजको भूमिका आदि पक्षलाई जोड दिने, जातीय, क्षेत्रीय, वर्गीय, लैङ्गिक रूपले सन्तुलन कायम गर्दै जीवनोपयोगी र व्यावहारिक ज्ञान, सीप र अभिवृत्ति पक्षलाई समावेश गर्ने, पाठ्यक्रमलाई शिक्षकमैत्री, विद्यार्थीमुखी र अन्तरक्रियात्मक (teacher friendly, student oriented and highly intreractive) बनाउने[२०] यस्ता विषयहरू हुन्।

स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विद्यार्थीको दैनिक जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयका रूपमा विद्यार्थीले ग्रहण गरिसकेको अवस्था छ। ...यस विषयले विद्यार्थीहरूलाई मानवीय र पारिवारिक जीवनका साथै वातावरणीय पक्षहरूमा समेत सचेत बनाउँछ। यस विषयको शिक्षण सिकाइबाट मूलतः स्वास्थ्य,

१९. माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६४, नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमी, भक्तपुर पृ. १-२

२०. ऐऐ. पृ.४३-४४

जनसङ्ख्या, वातावरण र विकास बीचको अन्तरसम्बन्धका बारेमा विद्यार्थीहरूमा आवश्यक ज्ञान, सीप र अभिवृत्ति विकास गराउने उद्देश्य लिइएको छ। यसबाट विद्यार्थीहरूमा राष्ट्रिय आवश्यकता तथा सामाजिक मूल्य र मान्यताप्रति सकारात्मक सोचको विकास भई विवेकपूर्ण निर्णय लिन सक्ने क्षमताको विकासमेत हुने अपेक्षा गरिएको छ। ...विद्यार्थीको विषयप्रतिको रुचि, आवश्यकता एवम् चाहनालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले विषयवस्तु तथा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप छनोट गर्दा बालकेन्द्रित विकास पद्धति, समावेशी सिद्धान्त तथा मानवअधिकार, जीवनोपयोगी सीपजस्ता विषयहरूलाई यथेष्ट ध्यान दिइएको छ[२१]।

त्यस्तै, आधारभूत शिक्षा (कक्षा ६-८)को परीक्षण पाठ्यक्रम २०६७ मा उल्लिखित तहगत सक्षमतामा पनि मानवअधिकारका विषयहरूले स्थान पाएको पाइन्छ। जसअन्तर्गत विद्यार्थीहरू आफ्नो अधिकारप्रति सचेत रही अधिकार र कर्तव्य जवाफदेही ढङ्गले परिपालना गर्न, शान्ति, सद्भाव, सहकार्य, सहयोग, समझदारी, विश्वबन्धुत्व र मानवअधिकारको मर्मअनुरूप मर्यादापूर्ण सामाजिक व्यवहार गर्न, सामाजिक सम्बन्ध र द्वन्द्वका कारणहरू पहिल्याई द्वन्द्व समाधानमा विभिन्न रणनीति अवलम्बन गर्न, सामाजिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक विविधताको ख्याल गरी त्यसप्रति समायोजित हुन र सम्मान गर्न, सामाजिक मूल्य तथा मान्यताको सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन र पालना गर्न[२२] सक्षम हुनेछन् भनिएको छ।

२.९ मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी अध्ययनहरू

Human Rights Education Curriculum, Methods and Materials for School Leval Education in Nepal: Status & Issues *(विद्यालयस्तरीय शिक्षामा मानवअधिकार शिक्षा पाठ्यक्रम, सन्दर्भ र सामग्री : अवस्था र विषयवस्तु)* विषयक विश्लेषणात्मक प्रतिवेदनमा विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तु पर्याप्त मात्रामा नसमेटिएको, सिकाइलाई अर्थपूर्ण बनाउनका लागि विद्यालयमा आधारभूत सुविधाहरूको अभाव रहेको, विद्यार्थीका आमाबाबु तथा अभिभावकहरूमा बालअधिकार सम्बन्धी चेतनाको कमी भएको, विद्यालयमा बालअधिकारमैत्री व्यवहार नभएको र मानवअधिकार सम्बन्धी शिक्षण गर्ने योग्य तथा तालिमप्राप्त शिक्षकहरू नभएको[२३] निष्कर्ष निकालेको प्रतिवेदनहरू भेटिन्छन्।

त्यस्तै, पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाका विषयमा विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन तथा कार्यपत्रहरू प्रस्तुत भएका पाइन्छन् तर यस्ता अध्ययन तथा प्रतिवेदनहरू व्यापकता

२१. ऐऐ. पृ. ६७

२२. आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ६-८), २०६७, नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर पृ. iii

तथा अनुसन्धान विधिका हिसाबले पूर्ण देखिँदैनन्। विद्यालय पाठ्यक्रमलाई विभिन्न सरोकार समूहहरू, जस्तैः दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, आदिवासी, जनजाति तथा लिङ्गका दृष्टिकोणले मूल्याङ्कन गरिएको पाइन्छ। यस्ता समूहहरूका विषयलाई समग्र मानवअधिकारको विषयको रूपमा लिई र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धमा निर्माण भएका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरूका आधारमा विद्यालय पाठ्यक्रमलाई अनुसन्धान विधिको पूर्ण पालना गरी अध्ययन विश्लेषण गर्ने कार्य भने भएको देखिँदैन। त्यस्तै, पाठ्यक्रममा समाविष्ट मानवअधिकार शिक्षाको कार्यान्वयनको तह कस्तो छ भन्ने बारे पनि विस्तृत अध्ययनहरू भएको पाइँदैन। नेपालको विद्यालय तहको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धमा विगतमा गरिएका अध्ययन अनुसन्धानमा देखिएका यस्ता किसिमका कमी तथा रिक्ततालाई सम्बोधन गर्नेतर्फ यस अध्ययनले योगदान गर्नेछ भन्ने ठानिएको छ।

३३. वसुधा पाण्डेद्वारा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग नेपाल र युनेस्को नेपाल कार्यालयका लागि तयार पारिएको प्रतिवेदन http://www.hurights.or.jp/archives/pdf/asia-s-ed/v11/17HRE%20Curriculum%20-%20Nepal.pdf

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

यो अध्ययन विश्लेषणात्मक तथा खोजमूलक रहेको थियो। यस अध्ययनका स्रोतहरू प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै प्रकारका रहेका थिए। अध्ययनका सिलसिलामा अन्तर्वार्ता, गोष्ठी, व्यक्तिगत पर्यवेक्षण तथा पाठ्यपुस्तक विश्लेषणबाट सूचना सङ्कलन गरिएको थियो। यसरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धमा बनेका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू, राष्ट्रिय नीति तथा प्रावधानहरूका आधारमा विश्लेषण गरिएको थियो।

३.२. क्षेत्र छनोट

अध्ययनका लागि पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल, पश्चिमाञ्चल, मध्यपश्चिमाञ्चल तथ सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका पाँच-पाँच जिल्लाहरू छानिएका थिए। ती जिल्लाहरूमा झापा, मोरङ, सुनसरी, सिराहा, सङ्खुवासभा, रौतहट, चितवन, ललितपुर, काभ्रे, रामेछाप, तनहुँ, म्याग्दी, रूपन्देही, नवलपरासी, गुल्मी, दाङ, बाँके, प्यूठान, बर्दिया, सुर्खेत, कैलाली, कञ्चनपुर, डडेल्धुरा, डोटी र बैतडी गरी जम्मा २५ वटा रहेका थिए। अध्ययन क्षेत्र तथा विद्यालयको छनोट Purposive Sampling का आधारमा गरिएको थियो।

ती जिल्लाहरू इन्सेकको जिल्ला कार्यालय रहेका तथा इन्सेकका परियोजनाहरू सञ्चालनमा रहेका कारण छनोट गरिएका थिए। जसका कारणले उपलब्ध मानवीय स्रोत, साधन तथा भौतिक स्रोत, साधनको उपयोगमा सहज भएको थियो। ती जिल्लाहरूमा इन्सेकले मानवअधिकार शिक्षा तथा बालअधिकार प्रवर्द्धन कार्यक्रमसमेत सञ्चालन गरिरहेको छ।

३.३ नमुना छनोट

तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि हरेक जिल्लाबाट चार/चारवटाका दरले जम्मा सयवटा विद्यालय छनोट गरिएका थिए तर तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा जम्मा ९९ विद्यालयबाट मात्र प्रश्नावली सङ्कलन भएको थियो। हरेक चार विद्यालयमध्ये एक निजी तथा तीन सरकारी विद्यालयको छनोट गरिएको थियो। हरेक जिल्लाका छनोटमा

परेका तीनवटा सरकारी विद्यालयमध्ये दुईवटा विद्यालय इन्सेकको बालअधिकार प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालयहरू रहेका थिए। अध्ययनमा परेका विद्यालयहरूमध्ये ७४ वटा सरकारी तथा सामुदायिक विद्यालय तथा २५ वटा निजी विद्यालय रहेका थिए।

तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि हरेक विद्यालयबाट कम्तीमा ३ जना शिक्षक (१ महिला, २ पुरुष) समेट्ने कोसिस गरिएको थियो। छनोट भएका विद्यालयमा अपाङ्गता भएका शिक्षक भए उहाँहरूलाई पनि समेटिएको थियो। शिक्षक छनोटका लागि पनि Purposive Sampling को तरिका अपनाइएको थियो। जसअनुसार सम्बन्धित विद्यालयका भाषाशिक्षक (अङ्ग्रेजी, नेपाली) मध्ये एकजना, महिलाशिक्षक एकजना तथा सामाजिक, जनसङ्ख्या, नैतिक, शारीरिक शिक्षा शिक्षकमध्ये एकजनासँग प्रश्नावली सोधिएको थियो। अध्ययनका क्रममा कुनै-कुनै विद्यालयमा उल्लिखित शिक्षकबाहेकका शिक्षकहरूसमेत समेटिएका थिए। तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा लक्षित विषयका शिक्षकहरूको अनुपस्थितिका कारण अन्य विषयका शिक्षकहरूलाई समेत सहभागी गराइएको थियो। तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक शिक्षकहरूलाई बढी प्राथमिकता दिइएको थियो।

अपाङ्गता भएका तीनजना शिक्षकसमेत जम्मा ३०९ जना शिक्षक अध्ययनमा सहभागी थिए। तीमध्ये महिला ११० जना र पुरुष १९९ जना रहेका थिए। त्यसै गरी, १० जना प्राथमिक तहका, १०६ जना निम्नमाध्यमिक तहका तथा १९३ जना माध्यमिक तहका शिक्षकहरू रहेका थिए। विषयगत रूपले हेर्दा भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी) शिक्षक १३१ जना, सामाजिक, जनसङ्ख्या, नैतिक, शारीरिक शिक्षा शिक्षक १५९ जना तथा विज्ञान, अर्थशास्त्र लगायतका १९ जना रहेका थिए। सरकारी तथा सामुदायिक विद्यालयका कुल २३४ मध्ये ८२ महिला र १५२ पुरुष शिक्षक थिए भने निजी विद्यालयका कुल ७५ शिक्षकमध्ये २८ महिला र ४७ पुरुष शिक्षक रहेका थिए।

तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा हरेक विद्यालयबाट कक्षा ६ देखि १० सम्मका कम्तीमा ८ जनादेखि बढीमा १२ जनासम्म समावेशी हुने गरी छात्र र छात्रा दुवैलाई छनोट गरिएको थियो। समावेशी बनाउनका लागि उक्त विद्यालयमा रहेका विद्यार्थीहरूमध्येबाट ब्राम्हण क्षेत्री समुदायमा १/१ जना छात्रछात्रा, दलित समुदायबाट १/१ जना छात्रछात्रा, जनजाति समुदायबाट १/१ जना छात्रछात्रा, मधेसी समुदायबाट १/१ जना छात्रछात्रा, अन्य मुस्लिमलगायत समुदायबाट १/१ जना छात्रछात्रा तथा अपाङ्गता भएकामध्येबाट १/१ जना छात्रछात्राहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो।

जसअनुसार निजी विद्यालयका २४९ जना तथा सरकारी तथा सामुदायिक विद्यालयका ७६९ जना विद्यार्थी सहभागी रहेका थिए। तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा हरेक विद्यालयबाट कक्षा ६ देखि कक्षा १० सम्मका कम्तीमा ८ जनादेखि बढीमा १२

जनासम्म समावेशी हुने गरी छात्र र छात्रा दुवैलाई छनोट गरिएको थियो। अपाङ्गता भएका १२ जनासमेत जम्मा १०१८ जना विद्यार्थी अध्ययनमा सहभागी थिए। तीमध्ये ५१४ जना छात्र र ५०४ जना छात्रा रहेका थिए।

३.४ तथ्याङ्कको स्रोत र प्रकृति

यस अध्ययनको तथ्याङ्कको मुख्य स्रोत प्राथमिक किसिमको तथ्याङ्क सङ्कलन नै हो। जसका लागि तथ्याङ्क सङ्कलकहरूले सम्बन्धित विद्यालयमा गएर सूचनाहरू सङ्कलन गरेका थिए। निजी तथा सरकारी विद्यालयस्तरका पाठ्यपुस्तकहरूको अध्ययनबाट प्राप्त सूचनाहरू तथा क्षेत्रीय स्तरमा सञ्चालन गरिएका कार्यशाला गोष्ठीबाट प्राप्त सूचनाहरू तथ्याङ्कको प्रमुख स्रोतहरू थिए। अध्ययनको उद्देश्यसँग मेलखाने किसिमका विभिन्न पुस्तक, लेख, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सन्धि अभिसन्धिहरू, पत्रपत्रिकाहरूको अध्ययन पनि यसका द्वितीय स्रोतका रूपमा रहेका थिए। तसर्थ, यस अध्ययनको प्रकृति दुवै सङ्ख्यात्मक तथा गुणात्मक (Quantitative & Qualitative) रहेको थियो।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

अध्ययनलाई प्रभावकारी तथा उद्देश्यअनुसारको परिणाम प्राप्त गर्नका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन विधिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। अनुसन्धानलाई सत्य तथा वास्तविकताको नजिक पुऱ्याउने आधारमध्ये यो पनि एउटा आधार हो। यस अध्ययनका लागि तथ्याङ्क सङ्कलनका निम्नलिखित विधिहरू अपनाइएको थियो।

३.५.१ प्रश्नावली

यस अध्ययनका लागि तय गरिएका उद्देश्यअनुरूप व्यक्तिगत रूपमा सोधिने प्रश्नावली तयार भएको थियो। यस्ता प्रश्नावलीहरू विद्यार्थी र शिक्षकहरूका लागि फरकफरक रहेका थिए। शिक्षकहरूका लागि निर्माण गरिएका प्रश्नावलीमा व्यक्तिगत तथा परिचयात्मक विवरण, विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा र शिक्षकहरूको यसप्रतिको दृष्टिकोण, विद्यालयमा मानवअधिकारमैत्री वातावरण रहे-नरहेको र मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज र जानकारीसँग सम्बन्धित ५९ वटा प्रश्नहरू समावेश थिए। विद्यार्थीहरूका लागि तयार गरिएको प्रश्नावलीमा विद्यार्थीहरूको व्यक्तिगत तथा परिचयात्मक विवरण, बालअधिकार र मानवअधिकार सम्बन्धी जानकारी, उक्त विषयहरूमा विद्यालयमा पढाइ भएको वा नभएको अवस्था तथा यी विषयहरूप्रति विद्यार्थीहरूको धारणा आदि संलग्न गरिएको थियो। विद्यालय हाताभित्र हुने गरेका भेदभाव, मातृभाषामा गरिने शिक्षण, बालअधिकारमैत्री गरी जम्मा २७ प्रश्नहरू समावेश थिए।

३.५.२ पाठ्यपुस्तकहरूको विश्लेषण

विद्यालय पाठ्यक्रममा मानअवधिकार शिक्षाको अवस्था के-कस्तो छ ? पाठ्यक्रममा भएका विषयवस्तुहरू मानवअधिकार अनुकूल, प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण के छन् ? भन्ने आशयले नेपाल सरकार शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, शिक्षा विभागले निर्धारण गरेको पाठ्यक्रमअनुसारका कक्षा ६ देखि १० सम्मका सरकारी र निजी तथा आवासीय विद्यालयले अध्यापन गराएका पाठ्यपुस्तकहरूको गहन अध्ययन गरिएको थियो। यस अध्ययनमा औपचारिक शिक्षाअन्तर्गतका पाठ् यपुस्तकलाई मात्र समेटिएको थियो। अध्ययन गरिएका पाठ्यपुस्तकहरूमा नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय प्रकाशक रहेको कक्षा ६ देखि १० सम्मका नेपाली, अङ्ग्रेजी, सामाजिक अध्ययन, नागरिक तथा नैतिक शिक्षा, इतिहास, भूगोल, स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा, जनसङ्ख्या र वातावरण शिक्षाहरू रहेका थिए। त्यस्तै, निजी विद्यालयहरूका पाठ्यपुस्तकहरूमा नेपाली, सामाजिक अध्ययन, स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा, जनसङ्ख्या र वातावरण शिक्षाहरू रहेका थिए। यी पुस्तकहरू विद्यार्थी प्रकाशन, एकता प्रकाशन, एसिया प्रकाशन, कोसेली प्रकाशन तथा सत्याल प्रकाशनगृहका रहेका थिए।

३.५.३ कार्यशाला गोष्ठी/अन्तरक्रिया

विद्यालयस्तरका पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको अवस्थाका विषयमा सरोकारवालाहरूसँग कार्यशाला गोष्ठी तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो। कार्यशाला गोष्ठी पूर्वाञ्चलको धनकुटा, पश्चिमाञ्चलको पोखरा र मध्यपश्चिमाञ्चलको नेपालगञ्जमा आयोजना गरिएका थिए। उक्त गोष्ठीमा विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको अवस्था र कार्यान्वयन विषयमा क्षेत्रीय तहका शिक्षा ताथ मानवअधिकार सम्बन्धी विज्ञहरूबाट अवधारणापत्र/कार्यपत्रहरू प्रस्तुत भएका थिए। उक्त कार्यशाला गोष्ठीमा क्षेत्रीय शिक्षा कार्यालय, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, शिक्षक सङ्घ, सङ्गठन, विद्यार्थी सङ्घ, सङ्ठनलगायतका प्रतिनिधि, प्राध्यापक, शिक्षक, मानवअधिकारकर्मी, वकिल, पत्रकार, सामाजिक कार्यकर्ता, बुद्धिजीवी, धार्मिक व्यक्तित्वहरूको सहभागिता रहेको थियो। त्यस्ता छलफलबाट प्राप्त सुझाव तथा रायहरूलाई पनि अध्ययनका सिलसिलामा समावेश गरिएको थियो।

३.६ तथ्याङ्क प्रशोधन तथा प्रस्तुतीकरण

सङ्कलित तथ्याङ्कलाई सूचाङ्कनपश्चात् MSPro. मा इन्ट्री गरी आवश्यकताअनुसार प्रशोधन गरिएको थियो। तथ्याङ्क विश्लेषण भने SPSS+ बाट गरिएको थियो। यसरी प्रशोधित तथ्याङ्कलाई आवश्यकताअनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको थियो।

अध्याय चार

विवरणात्मक पृष्ठभूमि

४.१. विद्यालय सम्बन्धी विवरण

यो अध्ययन प्राथमिक तथ्याङ्कमा आधारित रही गरिएको कुरा अनुसन्धान ढाँचाबाट प्रस्ट भइसकेको छ। अध्ययनमा प्रयोग भएका तथ्याङ्क इन्सेकका मानवअधिकार सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका २५ जिल्लाबाट छानिएका ९९ वटा विद्यालयहरूमा निम्नमाध्यमिक विद्यालय तथा माध्यमिक तहमा अध्ययन तथा अध्यापन गर्ने विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूबाट प्रश्नावलीका आधारमा प्राप्त भएका थिए। छनोटमा परेका प्रत्येक जिल्लाबाट ४ विद्यालयहरू[२४] छनोट गरिएका थिए, जसमध्ये हरेक जिल्लामा चारमध्ये एक विद्यालय निजी वा संस्थागत रूपमा सञ्चालन भएका थिए। यस अध्यायमा तथ्याङ्क प्राप्त गर्ने उद्देश्यले अध्ययनमा संलग्न गराइएका विद्यालयहरूको पृष्ठभूमि विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ। यस्तो विश्लेषणले अध्ययनको विश्वसनीयता तथा वैधानिकतामा अझ बढी सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ।

तालिका नं. ४.१. **अध्ययनको क्रममा छनोटमा परेका विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको जातीयता तथा अपाङ्गता सम्बन्धी विवरण**

विकास क्षेत्र	ब्राह्मण/क्षेत्री	जनजाति	दलित	मधेसी	मुस्लिम	अन्य	जम्मा सङ्ख्या	जम्मा प्रतिशत
पूर्वाञ्चल	५,३३८	५,६२८	२,०२२	१,१७९	३५३	९	१४,५२९	२२.२
मध्यमाञ्चल	४,९७१	५,१५९	१,३०७	१,३१९	५४	०	१२,८१०	१९.६
पश्चिमाञ्चल	३,७४६	५,३३३	१,९८२	३३०	२१६	२३	११,६३०	१७.८
मध्यपश्चिमाञ्चल	५,२२०	६,९६८	१,८८९	१८६	५८०	०	१४,८४३	२२.७
सुदूरपश्चिमाञ्चल	५,८५६	२,२०७	२,०२४	१,१७१	२७१	५७	११,५८६	१७.७
जम्मा सङ्ख्या	२५,१३१	२५,२९५	९,२२४	४,१८५	१,४७४	८९	६५,३९८	१००.०
जम्मा प्रतिशत	३८.४	३८.७	१४.१	६.४	२.३	०.१	१००.०	
अपाङ्गता भएका विद्यार्थी							अपाङ्गता प्रति एक हजार	
पूर्वाञ्चल	१७	२९	७	११	२	०	६६	४.५४
मध्यमाञ्चल	४१	३७	१३	१	१	०	९३	७.२६
पश्चिमाञ्चल	५४	५५	२८	०	०	४	१४०	१२.१२
मध्यपश्चिमाञ्चल	१९	२६	१७	२	०	४	६८	४.५८
सुदूरपश्चिमाञ्चल	४९	११	१४	०	०	३	७७	६.५६
जम्मा सङ्ख्या	१८०	१५८	७९	१४	३	११	४४४	६.७९
जम्मा प्रतिशत	७.२४	६.२९	८.७८	४.३०	२.७१	०.००	६.७९	

२४. रौतहट जिल्लाबाट तीनवटा विद्यालय मात्र अध्ययनमा समेटिएका थिए।

अध्ययनका क्रममा पाँच विकास क्षेत्रबाट पाँचपाँचवटा जिल्ला पर्ने गरी विद्यालयहरू छनोट गरिएका थिए। छनोटमा परेका कूल ९९ विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि कक्षा १० सम्म अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ६५,३९८ रहेको तालिका नं. ४.१ बाट देखिन्छ। कूल विद्यार्थीहरूमध्ये मध्यपश्चिमाञ्चल र पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा क्रमशः २२.७ र २२.२ प्रतिशत विद्यार्थीहरू अध्ययनरत रहेको देखिन्छ भने मध्यमाञ्चल, पश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा क्रमशः १९.६, १७.८ र १७.७ प्रतिशत विद्यार्थीहरू अध्ययनरत रहेको देखिन्छ। विद्यार्थीहरूको जातजातीयताका आधारमा हेर्दा जनजाति विद्यार्थीहरूको प्रतिशत ३८.७ र ब्राह्मण, क्षेत्री विद्यार्थीहरूको प्रतिशत ३८.४ देखिन्छ। त्यसै गरी दलित, मधेसी र मुस्लिम समुदायका विद्यार्थीहरूको प्रतिशत क्रमशः १४.१, ६.४ र २.३ रहेको देखिन्छ।

कूल विद्यार्थीहरूमध्ये ४४४ जना अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू विद्यालयमा अध्ययनरत देखिन्छन्। तसर्थ, प्रत्येक एक हजार विद्यार्थीहरूमा ७ जना अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू अध्ययनरत रहेका देखिन्छन्। पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका विद्यालयहरूमा सबैभन्दा बढी (१२ जना प्रति एक हजार) अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू अध्ययनरत रहेको देखिन्छ। विद्यार्थीहरूको जात जातीयता सम्बन्धी जिल्लागत थप विवरण तालिका नं. ४.२ मा दिइएको छ।

तालिका नं. ४.२. **अध्ययनमा समेटिएका विद्यालयहरूको जिल्लागत रूपमा जात जातीयता सम्बन्धी विवरण**

विकास क्षेत्र/जिल्ला	ब्राह्मण/क्षेत्री	जनजाति	दलित	मधेसी	मुस्लिम	अन्य	जम्मा प्रतिशत
पूर्वाञ्चल	५,३३८	५,६२८	२,०२२	१,१७९	३५३	९	१४,५२९
झापा	७१८	७१६	२०६	१९४	३	०	१,८३७
मोरङ	६०९	१,२०४	६१७	६६९	२८७	०	३,३८६
सुनसरी	८५७	१,१०३	२३९	३१४	६३	९	२,५८५
सङ्खुवासभा	७६४	१,८८९	१८६	२	०	०	२,८४१
सिराहा	२,३९०	७१६	७७४	०	०	०	३,८८०
मध्यमाञ्चल	४,९७१	५,१५९	१,३०७	१,३१९	५४	०	१२,८१०
रौतहट	८६९	१,१५२	३५५	१,२६६	४६	०	३,६८८
चितवन	१,९१५	१,३७५	४१८	०	०	०	३,७०८
ललितपुर	८४३	७०६	८१	२०	३	०	१,६५३
काभ्रे	५०५	८३०	२३७	१४	५	०	१,५९१
रामेछाप	८३९	१,०९६	२१६	१९	०	०	२,१७०
पश्चिमाञ्चल	३,७४६	५,३३३	१,९८२	३३०	२१६	२३	११,६३०
नवलपरासी	४६३	१,०८६	३१३	९६	९०	०	२,०४८
रुपन्देही	८४५	१,५४३	२९६	१८२	७१	०	२,९३७
तनहुँ	४२५	१,२२६	५११	४७	१८	२३	२,२५०

गुल्मी	१,०६६	५८६	५१६	०	६	०	२,१७४
म्याग्दी	९४७	८९२	३४६	५	३१	०	२,२२१
मध्य पश्चिमाञ्चल	५,२२०	६,९६८	१,८८९	१८६	५८०	०	१४,८४३
बाँके	४६४	२,२६७	१७१	१५	५३१	०	३,४४८
बर्दिया	१,०१९	१,१९९	३२२	१२६	२१	०	२,६८७
दाङ	१,२५०	१,९७९	३६७	०	०	०	३,५९६
प्युठान	१,४३२	४४१	५२४	०	३	०	२,४००
सुर्खेत	१,०५५	१,०८२	५०५	४५	२५	०	२,७१२
सुदूरपश्चिमाञ्चल	५,८५६	२,२०७	२,०२४	१,१७१	२७१	५७	११,५८६
कैलाली	१,१०७	१,३२३	१४३	८९१	०	०	३,४६४
कञ्चनपुर	१,३१६	६८८	५०५	२७०	२७०	०	३,०४९
डडेल्धुरा	१,२११	१०९	४८२	४	०	०	१,८०६
डोटी	१,१४४	८६	५५७	५	१	५७	१,८५०
बैतडी	१,०७८	१	३३७	१	०	०	१,४१७
जम्मा	२५,१३१	२५,२९५	९,२२४	४,१८५	१,४७४	८९	६५,३९८

तालिका नं. ४.३. **अध्ययनका क्रममा छनोटमा परेका विद्यालयमा अध्यापनरत शिक्षकहरूको जातीयता तथा अपाङ्गता सम्बन्धी विवरण**

विकास क्षेत्र	ब्राह्मण/क्षेत्री	जनजाति	दलित	मधेसी	मुस्लिम	अन्य	जम्मा सङ्ख्या	जम्मा प्रतिशत
पूर्वाञ्चल	२२६	१०८	१२	७४	२	४	४२६	१९.९
मध्यमाञ्चल	३१८	९७	१०	३३	१	६	४६५	२१.७
पश्चिमाञ्चल	३०४	८२	१५	१४	२	१	४१८	१९.५
मध्यपश्चिमाञ्चल	३०२	९०	१५	२६	१३	२	४४८	२०.९
सुदूरपश्चिमाञ्चल	२९४	४१	१५	२२	७	३	३८२	१७.९
जम्मा सङ्ख्या	१,४४४	४१८	६७	१६९	२५	१६	२,१३९	१००.०
जम्मा प्रतिशत	६७.५	१८.८	२.९	६.२	०.३	५.७	१००.०	–
अपाङ्गता भएका शिक्षक								अपाङ्गता प्रति एक हजार
पूर्वाञ्चल	१	१	०	०	०	०	२	४.७
मध्यमाञ्चल	४	०	०	०	०	१	५	१०.८
पश्चिमाञ्चल	७	१	०	०	०	०	८	१९.१
मध्यपश्चिमाञ्चल	०	२	०	१	०	०	३	६.७
सुदूरपश्चिमाञ्चल	३	०	१	०	०	०	४	१०.५
जम्मा	१५	४	१	१	०	१	२२	१०.३
अपाङ्गता भएका शिक्षक प्रति एक हजार	१०.३९	९.९५	१५.८७	७.५८	०.००	८.२०	१०.२९	–

अध्ययनका लागि छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा कूल २१३९ शिक्षकहरू अध्यापनरत देखिन्छन्। मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत २१.७ प्रतिशत तथा मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत २०.९ प्रतिशत शिक्षकहरू देखिन्छन्। त्यस्तै, पूर्वाञ्चल, पश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा क्रमशः १९.९, १९.५ र १७.९ प्रतिशत शिक्षकहरू अध्यापनरत देखिन्छन्। दुई तिहाइभन्दा बढी (६७.५ प्रतिशत) शिक्षकहरू ब्राह्मण, क्षेत्री समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने, १८.८ प्रतिशत जनजाति शिक्षकहरू, ६.५ प्रतिशत शिक्षकहरू मधेसी तथा मुस्लिम समुदाय तथा ३ प्रतिशत शिक्षकहरू दलित समुदायका रहेका देखिन्छन् (तालिका नं. ४.३)। कूल शिक्षकमध्ये २२ जना अपाङ्गता भएका शिक्षकहरू अध्यापनरत रहेका देखिन्छन्। अपाङ्गता भएका शिक्षकहरूको सङ्ख्या पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी (८ जना) देखिन्छ।

तालिका नं. ४.४. **अध्ययनका क्रममा छनोटमा परेका विद्यालयमा रहेका सुविधा सम्बन्धी विवरण (प्रतिशतमा)**

विद्यालयमा रहेका सुविधाको प्रकार	विकास क्षेत्र					भौगोलिक क्षेत्र		जम्मा
	पूर्वाञ्चल	मध्यमाञ्चल	पश्चिमाञ्चल	मध्य पश्चिमाञ्चल	सुदूर पश्चिमाञ्चल	तराई	हिमाल/ पहाड	
खेल मैदान	९०.०	१००.०	९५.०	९५.०	१००.०	९८.०	९३.८	९६.०
पुस्तकालय	६०.०	९४.७	९०.०	७०.०	६५.०	७२.५	७९.२	७५.८
पिउने पानी	९०.०	१००.०	१००.०	१००.०	८०.०	९६.१	९१.७	९३.९
छात्राहरूका लागि छुट्टै शौचालय	९०.०	१००.०	९५.०	१००.०	८५.०	९४.१	९३.८	९३.९
छात्रहरूका लागि छुट्टै शौचालय	९५.०	१००.०	९०.०	१००.०	८५.०	९४.१	९३.८	९३.९
विज्ञान प्रयोगशाला	५०.०	९४.७	६५.०	६०.०	५५.०	६०.८	६८.८	६४.६
अन्य सुविधा	२५.०	५७.९	३५.०	२५.०	१०.०	२९.४	३१.३	३०.३
जम्मा प्रतिशत	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०
सङ्ख्या	२०	१९	२०	२०	२०	५१	४८	९९

कूल विद्यालयहरूमध्ये ९६ प्रतिशत विद्यालयमा खेल मैदान रहेको देखिन्छ (तालिका नं. ४.४)। यस्तो सुविधा पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा कम (९० प्रतिशत) देखिन्छ। तीन चौथाइ विद्यालयहरूमा पुस्तकालयको सुविधा रहेको देखिन्छ। पुस्तकालयका हकमा पनि पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको प्रतिशत सबैभन्दा कम (६०) रहेको देखिन्छ। अन्य सुविधा सम्बन्धी विवरण तालिका नं. ४.४ मा समावेश गरिएको छ।

अध्ययनका क्रममा छनोटमा परेका विद्यालयमा रहेका सुविधा सम्बन्धी जिल्लागत थप विवरण तालिका नं. ४.५ मा दिइएको छ।

तालिका न. ४.५. **अध्ययनमा समेटिएका विद्यालयहरूमा रहेको सुविधाहरूको जिल्लागत विवरण (प्रतिशतमा)**

जिल्ला	खेल मैदान	विज्ञान प्रयोगशाला	छात्रहरूका लागि छुट्टै शौचालय	छात्राहरूका लागि छुट्टै शौचालय	पिउने पानी	पुस्तकालय	अन्य सुविधा	जम्मा (अध्ययन गरिएका विद्यालयहरू)
झापा	१००.०	२५.०	१००.०	७५.०	१००.०	१००.०	२५.०	४
मोरङ	१००.०	२५.०	१००.०	१००.०	१००.०	२५.०	०.०	४
सुनसरी	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	५०.०	०.०	४
सङ्खुवासभा	५०.०	५०.०	१००.०	१००.०	५०.०	७५.०	२५.०	४
सिराहा	१००.०	५०.०	७५.०	७५.०	१००.०	५०.०	७५.०	४
रौतहट	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	६६.७	३
चितवन	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	७५.०	४
ललितपुर	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	७५.०	४
काभ्रे	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	७५.०	४
रामेछाप	१००.०	७५.०	१००.०	१००.०	१००.०	७५.०	०.०	४
नवलपरासी	१००.०	२५.०	७५.०	१००.०	१००.०	७५.०	०.०	४
रुपन्देही	१००.०	७५.०	१००.०	१००.०	१००.०	७५.०	०.०	४
तनहुँ	७५.०	७५.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	४
गुल्मी	१००.०	७५.०	७५.०	७५.०	१००.०	१००.०	२५.०	४
म्याग्दी	१००.०	७५.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	५०.०	४
बाँके	७५.०	७५.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	२५.०	४
बर्दिया	१००.०	५०.०	१००.०	१००.०	१००.०	५०.०	२५.०	४
दाङ	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	७५.०	४
प्युठान	१००.०	५०.०	१००.०	१००.०	१००.०	५०.०	०.०	४
सुर्खेत	१००.०	२५.०	१००.०	१००.०	१००.०	५०.०	०.०	४
कैलाली	१००.०	५०.०	१००.०	१००.०	७५.०	५०.०	२५.०	४
कञ्चनपुर	१००.०	२५.०	७५.०	७५.०	७५.०	७५.०	०.०	४
डडेल्धुरा	१००.०	२५.०	७५.०	७५.०	१००.०	५०.०	०.०	४
डोटी	१००.०	१००.०	७५.०	७५.०	१००.०	७५.०	२५.०	४
बैतडी	१००.०	७५.०	१००.०	१००.०	५०.०	७५.०	०.०	४
जम्मा (छ भन्नेको प्रतिशत)	९६.०	६४.६	९३.९	९३.९	९३.९	७५.८	३०.३	९९
जम्मा विद्यालय सङ्ख्या	९९	९९	९९	९९	९९	९९	९९	९९

४.२. शिक्षक तथा विद्यार्थी सम्बन्धी विवरण

४.२.१ शिक्षकहरूको विवरण

तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि हरेक विद्यालयबाट कम्तीमा ३ जना शिक्षक (१ महिला, २ पुरुष) समेट्ने कोसिस गरिएको थियो। छनोट भएका विद्यालयमा अपाङ्गता भएका शिक्षक भए उनीहरूलाई पनि समेटिएको थियो। शिक्षक छनोटका लागि पनि Purposive Sampling को विधि अपनाइएको थियो। जसअनुसार सम्बन्धित विद्यालयका भाषा शिक्षक (अङ्ग्रेजी, नेपाली) मध्ये एकजना, महिला शिक्षक १ जना तथा सामाजिक, जनसङ्ख्या, नैतिक, शारीरिक शिक्षा शिक्षकमध्ये एकजनासँग प्रश्न सोधिएको थियो।

तालिका नं. ४.६. **विकास क्षेत्र र भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण**

विकास क्षेत्र	प्रतिशत (लिङ्गका आधारमा)			प्रतिशत (क्षेत्रगत आधारमा)			सङ्ख्या		
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
पूर्वाञ्चल	२८.६	७१.४	१००.०	१६.४	२२.६	२०.४	१८	४५	६३
मध्यमाञ्चल	३३.३	६६.७	१००.०	१९.१	२१.१	२०.४	२१	४२	६३
पश्चिमाञ्चल	४५.९	५४.१	१००.०	२५.५	१६.६	१९.७	२८	३३	६१
मध्य पश्चिमाञ्चल	४०.६	५९.४	१००.०	२३.६	१९.१	२०.७	२६	३८	६४
सुदूर पश्चिमाञ्चल	२९.३	७०.७	१००.०	१५.५	२०.६	१८.८	१७	४१	५८
भौगोलिक क्षेत्र									
तराई	३७.३	६२.७	१००.०	५४.५	५०.८	५२.१	६०	१०१	१६१
हिमाल/पहाड	३३.८	६६.२	१००.०	४५.५	४९.२	४७.९	५०	९८	१४८
जम्मा	३५.६	६४.४	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	११०	१९९	३०९

तालिका नं. ४.६ मा प्रस्तुत भएको विकास क्षेत्र र भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरणले ३६ प्रतिशत महिला शिक्षकहरू र ६४ प्रतिशत पुरुष शिक्षकहरू यस अध्ययनमा संलग्न भएको देखियो। संलग्न शिक्षकहरूको अनुपात हेर्दा पूर्वाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रबाट सबैभन्दा कम (प्रत्येक क्षेत्रबाट २९ प्रतिशत) महिला शिक्षकहरू समावेश थिए भने पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रबाट सबैभन्दा बढी ४६ प्रतिशत महिला शिक्षकहरू संलग्न रहेका थिए। मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका हकमा भने यस्तो प्रतिशत ४१ थियो। त्यसै गरी, तराईबाट ३७ प्रतिशत तथा हिमाली र पहाडी क्षेत्रबाट ३४ प्रतिशत महिला शिक्षक समावेश रहेको पाइयो। सुदूरपश्चिमाञ्चल बाहेकका चारवटै विकास क्षेत्रहरूमा समान अनुपात (हरेकमा २० प्रतिशत)मा शिक्षकहरूको सहभागिता रहेको पाइयो भने सुदूरपश्चिमाञ्चलबाट भने १९ प्रतिशत शिक्षकहरू सहभागी थिए। त्यसै गरी, भौगोलिक क्षेत्रका हिसाबले हेर्दा तराई क्षेत्रबाट प्रतिनिधित्व गर्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत ५२ रहेको थियो।

तालिका नं. ४.७. **जातजातिका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण**

जात/जातीयता	प्रतिशत (लिङ्गका आधारमा)			सङ्ख्या (लिङ्गका आधारमा)		
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
ब्राह्मण/क्षेत्री	८०.९	७४.९	७७.०	८९	१४९	२३८
जनजाति	१६.४	१४.१	१४.९	१८	२८	४६
दलित	०.९	५.५	३.९	१	११	१२
मधेसी तथा मुस्लिम	१.८	५.५	४.२	२	११	१३
जम्मा	१००.०	१००.०	१००.०	११०	१९९	३०९

यस अध्ययनमा सहभागी शिक्षकहरूमध्ये तीन चौथाइ भन्दा बढी (७७ प्रतिशत) शिक्षकहरू ब्राह्मण/क्षेत्री समुदायका थिए भने यस समुदायका महिला शिक्षकहरूको प्रतिशत ८१ रहेको तालिका नं. ४.७ बाट देखिन्छ। १५ प्रतिशत जनजाति समुदायका शिक्षकहरू अध्ययनमा सहभागी थिए भने दलित (पहाडी तथा तराई दुवै मूलका) र मधेसी समुदाय प्रत्येकको प्रतिशत ४ थियो। जनजाति समुदायका शिक्षकहरूमध्ये महिला शिक्षकको प्रतिशत ३९ ब्राह्मण, क्षेत्री समुदायका महिला शिक्षकको प्रतिशत ३७ भन्दा केही बढी देखियो।

तालिका नं.४.८. **उमेर समूहका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण**

उमेर समूह	प्रतिशत (लिङ्गका आधारमा)			सङ्ख्या (लिङ्गका आधारमा)		
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
< ३५ वर्ष	५५.५	३८.७	४४.७	६१	७७	१३८
३५-४४ वर्ष	३४.५	३५.२	३५.०	३८	७०	१०८
४५ ≥ वर्ष	१०.०	२६.१	२०.४	११	५२	६३
जम्मा	१००.०	१००.०	१००.०	११०	१९९	३०९

अध्ययनमा समेटिएका शिक्षकहरूमध्ये ४५ प्रतिशत पैंतीस वर्षभन्दा कम उमेरका, ३५ प्रतिशत पैंतीसदेखि चौवालीस वर्षभित्रका र बाँकी २० प्रतिशत शिक्षकहरू पैंतालीस वर्ष र सोभन्दा बढी उमेर समूहका भएको तथ्य तालिका नं. ४.८ ले देखाउँदछ।

तालिका नं.४.९. **शैक्षिक स्तरका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण**

शैक्षिक योग्यता	प्रतिशत (लिङ्गका आधारमा)			सङ्ख्या (लिङ्गका आधारमा)		
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
एस. एल. सी र प्रमाणपत्र तह	२८.२	१३.६	१८.८	३१	२७	५८
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	३०.९	३४.२	३३.०	३४	६८	१०२
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	४०.९	५२.३	४८.२	४५	१०४	१४९
जम्मा	१००.०	१००.०	१००.०	११०	१९९	३०९

शिक्षकहरूको शैक्षिक स्तरका आधारमा हेर्दा ४८ प्रतिशत शिक्षकहरू स्नातक तथा सोभन्दा माथि शैक्षिक योग्यता भएका तथा शिक्षा सङ्काय अन्तर्गत अध्ययन गरेका पाइयो जसमध्ये ३० प्रतिशत महिला शिक्षकहरू रहेको तथ्याङ्क तालिका नं. ४.९ मा उल्लेख छ। करिब एक तिहाइ शिक्षकहरू स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक) को शैक्षिक योग्यता भएको पाइयो भने १९ प्रतिशत शिक्षकहरू एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तहको योग्यता भएका पाइयो। शैक्षिक स्तर बढ्दै जाँदा महिला शिक्षकहरूको सङ्ख्या भने कम हुँदै गएको पाइयो।

तालिका नं.४.१०. **अध्यापन गर्ने विषय र तहका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण**

अध्यापन गर्ने विषय र तह	शिक्षकहरूको प्रतिशत			सङ्ख्या		
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	४८.२	३९.२	४२.४	५३	७८	१३१
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	२४.५	३७.२	३२.७	२७	७४	१०१
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	२०.९	१७.६	१८.८	२३	३५	५८
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	६.३	६.०	६.१	७	१२	१९
अध्यापन गर्ने तह						
प्राथमिक	७.३	१.०	३.२	८	२	१०
निम्नमाध्यमिक	४२.७	२९.६	३४.३	४७	५९	१०६
माध्यमिक	५०.०	६९.३	६२.५	५५	१३८	१९३
जम्मा	१००.०	१००.०	१००.०	११०	१९९	३०९

अध्ययनमा समावेश शिक्षकहरूमध्ये ४२ प्रतिशत शिक्षकहरू भाषा (नेपाली र अङ्ग्रेजी) विषय अध्यापन गराउने रहेका थिए भने ३३ प्रतिशतले सामाजिक र नैतिक शिक्षा अध्यापन गराउने तालिका नं. ४.१० ले बताउँदछ। त्यसै गरी १९ प्रतिशत शिक्षकहरू स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा र बाँकी ६ प्रतिशतले अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान) जस्ता विषयहरू अध्यापन गराएको पाइयो। त्यसै गरी, ६२.५ प्रतिशत शिक्षकहरू माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने, ३४ प्रतिशत निम्नमाध्यमिक र ३ प्रतिशत शिक्षकहरू प्राथमिक तहमा अध्यापनरत रहेको पाइयो।

तालिका नं.४.११. **विद्यालयको प्रकार र शिक्षकको शारीरिक अवस्थाका आधारमा शिक्षकहरूको लैङ्गिक विवरण**

विद्यालयको प्रकार	प्रतिशत (लिङ्गका आधारमा)			सङ्ख्या (लिङ्गका आधारमा)		
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
सरकारी तथा सामुदायिक	७४.५	७६.४	७५.७	८२	१५२	२३४
निजी	२५.५	२३.६	२४.३	२८	४७	७५
अपाङ्गताको अवस्था						
सबलाङ्ग शिक्षक	१००.०	९८.५	९९.०	११०	१९६	३०६
अपाङ्ग शिक्षक		१.५	१.०		३	३
जम्मा	१००.०	१००.०	१००.०	११०	१९९	३०९

जम्मा शिक्षकमध्ये ७६ प्रतिशत शिक्षकहरू सरकारी तथा सामुदायिक विद्यालयमा अध्यापन गर्ने र २४ प्रतिशत निजी तथा संस्थागत विद्यालयमा अध्यापन गर्ने देखियो। कूल शिक्षकहरूमध्ये अपाङ्ग शिक्षकहरू जम्मा ३ जना अर्थात् १.५ प्रतिशत मात्र समेटिएका थिए। (तालिका नं. ४.११)

४.२.२ विद्यार्थीहरूको विवरण

तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा लक्षित विद्यालयबाट कक्षा ६ देखि १० सम्मका कम्तीमा ८ जना देखि बढीमा १२ जना सम्मका विद्यार्थी (छात्र र छात्रा) दुवै समावेशी हुने गरी छनोट गरिएको थियो। समावेशी बनाउनका लागि उक्त विद्यालयमा रहेका विद्यार्थीहरूमध्येबाट ब्राह्मण/क्षेत्री, दलित, जनजाति, मधेसी तथा मुस्लिम समुदाय लगायतबाट र अपाङ्गता भएका मध्येबाट छात्र छात्राहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो। (तालिका नं. ४.१२)

तालिका नं.४.१२. **लैङ्गिक आधारमा विद्यार्थीहरूको विवरणात्मक पृष्ठभूमि**

विवरण	प्रतिशत (लिङ्गका आधारमा)			सङ्ख्या (लिङ्गका आधारमा)		
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
विकास क्षेत्र						
पूर्वाञ्चल	१६.३	१९.५	१७.९	८२	१००	१८२
मध्यमाञ्चल	२२.०	१९.३	२०.६	१११	९९	२१०
पश्चिमाञ्चल	२१.४	१९.३	२०.३	१०८	९९	२०७
मध्य-पश्चिमाञ्चल	१९.०	१९.८	१९.४	९६	१०२	१९८
सुदूरपश्चिमाञ्चल	२१.२	२२.२	२१.७	१०७	११४	२२१
भौगोलिक क्षेत्र						
तराई	४७.८	४९.६	४८.७	२४१	२५५	४९६
हिमाल/पहाड	५२.२	५०.४	५१.३	२६३	२५९	५२२
जात/ जातीयता						
ब्राह्मण/क्षेत्री	३९.७	४४.६	४२.१	२००	२२९	४२९
जनजाति	३४.१	२६.७	३०.४	१७२	१३७	३०९
दलित	१८.१	१९.६	१८.९	९१	१०१	१९२
मधेसी तथा मुस्लिम	८.१	९.१	८.६	४१	४७	८८
उमेर समूह						
१४ ≤ वर्ष	५४.६	४५.७	५०.१	२७५	२३५	५१०
१५ ≥ वर्ष	४५.४	५४.३	४९.९	२२९	२७९	५०८
अध्ययनरत कक्षा						
निम्नमाध्यमिक	३७.१	३६.६	३६.८	१८७	१८८	३७५
माध्यमिक	६२.९	६३.४	६३.२	३१७	३२६	६४३
अपाङ्गताको अवस्था						
सबलाङ्ग विद्यार्थी	९८.४	९९.२	९८.८	४९६	५१०	१,००६
अपाङ्ग विद्यार्थी	१.६	०.८	१.२	८	४	१२
विद्यालयको प्रकार						
सरकारी तथा सामुदायिक	७७.०	७४.१	७५.५	३८८	३८१	७६९
निजी	२३.०	२५.९	२४.५	११६	१३३	२४९
जम्मा	१००.०	१००.०	१००.०	५०४	५१४	१,०१८

अध्ययनमा सहभागी विद्यार्थीहरूको लैङ्गिक प्रतिनिधित्व लगभग सन्तुलित देखिन्छ। विकास क्षेत्रअनुसार हेर्दा सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रबाट सबैभन्दा धेरै (२२ प्रतिशत) विद्यार्थीहरूको प्रतिनिधित्व देखिन्छ भने सबैभन्दा कम (१८ प्रतिशत) प्रतिनिधित्व पूर्वाञ्चल क्षेत्रबाट रहेको पाइयो। मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चल क्षेत्रबाट २०/२० प्रतिशत प्रतिनिधित्व देखियो भने मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रबाट १९ प्रतिशत विद्यार्थीको प्रतिनिधित्व रहेको थियो। यसरी क्षेत्रगत लैङ्गिक प्रतिनिधित्व पनि क्षेत्रहरूको कूल प्रतिनिधित्वसँग लगभग समानुपातिक देखियो। त्यसै गरी, हिमाल/पहाडबाट ५१ प्रतिशत र तराईबाट ४९ प्रतिशत विद्यार्थीहरूको प्रतिनिधित्व तालिका नं. ४.१२ बाट देखिन्छ।

त्यस्तै, कूल विद्यार्थी सङ्ख्याको ४२ प्रतिशत (४० प्रतिशत छात्रा र ४५ प्रतिशत छात्र) बाह्मण/क्षेत्री समुदायका देखिन्छन् भने जनजाति र दलित समुदायका विद्यार्थीको प्रतिशत क्रमश: ३० र १९ रहेको देखिन्छ। बाँकी ९ प्रतिशत विद्यार्थी भने मधेसी तथा मुस्लिम समुदायका छन्। तराईका जिल्लाबाट प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकांश विद्यार्थी जनजाति तथा दलित समूहमा राखिएको हुनाले यी समुदायबाट प्रतिनिधित्व गर्ने विद्यार्थीको प्रतिशत कम देखिएको हो जब कि अध्ययनका क्रममा कूल २५ जिल्लामध्ये १३ जिल्ला तराईका थिए।

माथिको तालिकाले ५० प्रतिशत विद्यार्थी १५ वर्षभन्दा कम उमेर समूहका तथा ५० प्रतिशत १५ वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेर समूहका रहेको देखाउँछ। त्यस्तै, विद्यार्थीको अध्ययनरत कक्षाका आधारमा हेर्दा अध्ययनमा सहभागी विद्यार्थीमध्ये ६३ प्रतिशत माध्यमिक तहका र बाँकी ३७ प्रतिशत निम्नमाध्यमिक तहका रहेको देखियो, जहाँ दुवै तहमा छात्रा छात्रको अनुपात समान देखिन्छ। त्यस्तै, अध्ययनमा संलग्न जम्मा विद्यार्थीमध्ये १ प्रतिशत विद्यार्थी अपाङ्ग थिए। अपाङ्गताको प्रकार भने यस अध्ययनले समेटेको थिएन। माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने दुई तिहाइभन्दा बढी (७५.५ प्रतिशत) विद्यार्थी (७७ प्रतिशत छात्रा र ७४ प्रतिशत छात्र) सरकारी विद्यालयबाट र बाँकी प्रतिशत निजी तथा संस्थागत विद्यालयबाट प्रतिनिधित्व गरेको पाइयो।

अध्याय पाँच

तथ्याङ्क विश्लेषण

५.१. पृष्ठभूमि

प्रश्नावलीबाट प्राप्त तथ्याङ्क, क्षेत्रीय कार्यशालाबाट प्राप्त सरोकारवालाहरूको धारणा, कक्षा छदेखि कक्षा आठसम्मका निजी तथा सरकारी विद्यालयका पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रमको समीक्षा र अध्ययनहरूको पुनरावलोकनका आधारमा यस अध्ययनको उद्देश्यअनुरूप समेटिएका प्रश्नहरूको विश्लेषण यस अध्यायमा समेटिएको छ। विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तु र यसको कार्यान्वयनको अवस्था पहिचान गर्ने, विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा रहेका मानवअधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुको पहिचान गर्ने, मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत तथा कार्यगत आधारको अवस्था विश्लेषण गर्ने, विद्यालय शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको जानकारी तथा विद्यालय मानवअधिकारमैत्री रहे नरहेको अवस्था विश्लेषण गर्ने यस अध्ययनका मुख्य उद्देश्यहरू रहेका थिए।

५.२ मानवअधिकारका विषयवस्तु र यसको कार्यान्वयन

यस अध्ययनको पहिलो उद्देश्य विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तु र यसको कार्यान्वयनको अवस्था पहिचान गर्ने रहेको थियो। जसअन्तर्गत शिक्षक तथा विद्यार्थीको दृष्टिकोणमा ती विषयवस्तुको तहगत र विषयगत समावेश तथा पर्याप्तता/अपर्याप्तता थाहा पाउनु रहेको थियो। त्यसै गरी, पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरूको कार्यान्वयनको अवस्था लगायत सो सम्बन्धी शिक्षकहरूको अध्ययन तथा तालिम, सन्दर्भ सामग्रीको उपलब्धता, पठनपाठनको तरिका एवम् समस्या, यस्ता विषयवस्तु समावेश गर्नुपर्ने आवश्यकता तथा शिक्षकहरूमा स्थानीय भाषाको ज्ञान र त्यसको आवश्यकता आदि बारेमा प्रश्नहरू सोधिएका थिए।

तालिका नं. ५.१ **विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुहरू के कति समावेश छन् भन्ने बारे शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	कत्ति पनि छैनन्		केही मात्रामा छन्		उचित मात्रामा छन्		जम्मा	
लिङ्ग	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
महिला	१८	१६.४	६४	५८.२	२८	२५.५	११०	१००.०
पुरुष	४२	२१.१	११५	५७.८	४२	२१.१	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह								
< ३५ वर्ष	२९	२१.०	७५	५४.३	३४	२४.६	१३८	१००.०
३५-४४ वर्ष	२१	१९.४	६७	६२.०	२०	१८.५	१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	१०	१५.९	३७	५८.७	१६	२५.४	६३	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता								
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	१०	१७.२	३३	५६.९	१५	२५.९	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	२१	२०.६	५५	५३.९	२६	२५.५	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	२९	१९.५	९१	६१.१	२९	१९.५	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह								
निम्नमाध्यमिक	२०	१७.२	६४	५५.२	३२	२७.६	११६	१००.०
माध्यमिक	४०	२०.७	११५	५९.६	३८	१९.७	१९३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय								
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	३५	२६.७	७१	५४.२	२५	१९.१	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	११	१०.९	६२	६१.४	२८	२७.७	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	८	१३.८	३७	६३.८	१३	२२.४	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	६	३१.६	९	४७.४	४	२१.१	१९	१००.०
मा.अ. सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनका आधारमा								
कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालय **	३२	२०.३	९३	५८.९	३३	२०.९	१५८	१००.०
कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालय	२८	१८.५	८६	५७.०	३७	२४.५	१५१	१००.०
जम्मा	६०	१९.४	१७९	५७.९	७०	२२.७	३०९	१००.०

** कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालय भन्नाले इन्सेकद्वारा बालअधिकार प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालयलाई जनाउँदछ।

विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूको समावेश सम्बन्धमा आधाभन्दा बढी (५८ प्रतिशत) शिक्षकहरूले यस्ता विषयहरू पाठ्यक्रममा केही मात्रामा छन् भन्ने धारणा राखेको पाइयो। त्यस्तै, २३ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्ता विषयवस्तुहरू पाठ्यपुस्तकमा उचित मात्रामा छन् भन्ने धारणा राखेको देखियो तर १९ प्रतिशत शिक्षकहरूमा भने पाठ्यक्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू समावेश नै नभएको भन्ने धारणा रहेको पाइयो (तालिका नं. ५.१)। यस्ता विषयवस्तुहरू

पाठ्यक्रममा समावेश छैन भन्ने शिक्षकहरूमा पुरुष शिक्षक, ३५-४४ वर्ष उमेर समूहका शिक्षक, शिक्षा सङ्कायभन्दा अन्य सङ्कायअन्तर्गत स्नातक वा सोभन्दा बढी शैक्षिक योग्यता भएका शिक्षक, माध्यमिक तहमा अध्यापनरत शिक्षक र अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान) विषयहरू अध्यापनरत शिक्षकहरूको समूह प्रतिशत शिक्षकहरूको अन्य समूहहरूको प्रतिशतभन्दा बढी देखियो। त्यस्तै, यस्ता विषयवस्तुहरू विद्यालय पाठ्यक्रममा उचित मात्रामा रहेका छन् भन्ने शिक्षकहरूको समूहमध्ये सामाजिक अध्ययन तथा नैतिक शिक्षा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत सबैभन्दा बढी रहेको अध्ययनबाट देखियो।

अन्ठाउन्न प्रतिशत शिक्षकहरूले विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूको समावेश भएको जनाइरहँदा कार्यशालामा सहभागी सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले भने सैद्धान्तिक रूपमा पाठ्यपुस्तकहरूमा समावेश भएका विषयवस्तुहरूलाई संस्कृतिका रूपमा विकास हुने गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्ने कुरामा विशेष जोड दिए। यस्तो कार्यान्वयनको प्रभावकारिता अभिभावकहरूले प्राप्त गर्ने तथा गरेको मानवअधिकार सम्बन्धी ज्ञान र शिक्षकहरूले लिने व्यक्तिगत दायित्वमा धेरै हदसम्म भर पर्ने विचार व्यक्त भएको थियो। कार्यशालामा सहभागी शिक्षकहरूले हालको विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तु समावेश रहेको र यस्तो विषयवस्तु अझ सूक्ष्म तहले समावेश गरेर प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्ने बताएका थिए।

चित्र नं. ५.१ मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूद्वारे शिक्षकहरूको बुझाइ (प्रतिशतमा) *

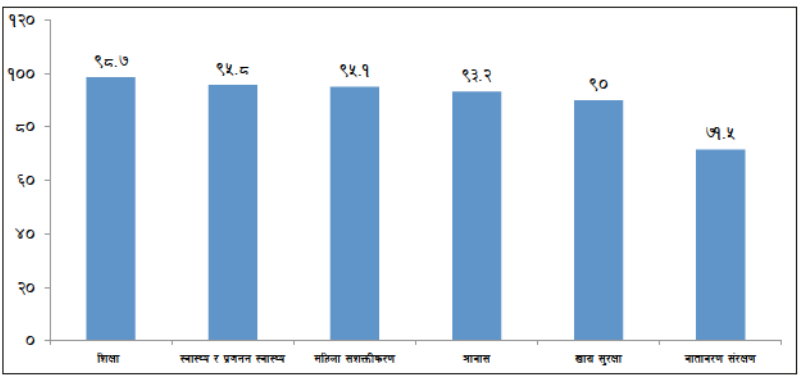

*यस प्रश्नमा शिक्षकहरूबाट एकभन्दा धेरै उत्तर प्राप्त भएकाले जम्मा प्रतिशत १०० भन्दा बढी हुन आउँछ।

शिक्षा, स्वास्थ्य र प्रजनन स्वास्थ्य, महिला सशक्तीकरण, आवास, खाद्य सुरक्षा र वातावरण संरक्षण जस्ता विषयहरू मानवअधिकार शिक्षाको क्षेत्रभित्र पर्दछन् या पर्दैनन् भनी शिक्षकहरूलाई आफ्ना विचार राख्न दिइएकामा अध्ययनमा संलग्न सबै शिक्षकहरूले माथि उल्लिखित सबै विषयहरूलाई मानवअधिकार शिक्षाको

क्षेत्रभित्र राखेको पाइयो। साथै, शिक्षालाई उनीहरूले सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विषयका रूपमा लिएको देखियो भने वातावरण संरक्षण उनीहरूका लागि सबैभन्दा कम महत्त्वपूर्ण विषय भएको पाइयो। तर, यीभन्दा अन्य विषयलाई शिक्षकहरूले लगभग समान महत्त्व दिएको देखियो। पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक खास गरी स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षाजस्ता विषयहरूमा समावेश हुने आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूलाई शिक्षकहरूले मानवअधिकारको विषयवस्तुको रूपमा लिए नलिएको हेर्न खोजिएकामा यस्ता सबै विषयवस्तुहरूलाई उनीहरूले मानवअधिकार शिक्षाको विषय ठानेको पाइयो। (चित्र नं. ५.१)

चित्र नं. ५.२ मानवअधिकार तथा बालअधिकारका विषयवस्तुहरूप्रति विद्यार्थीहरूको रूचि

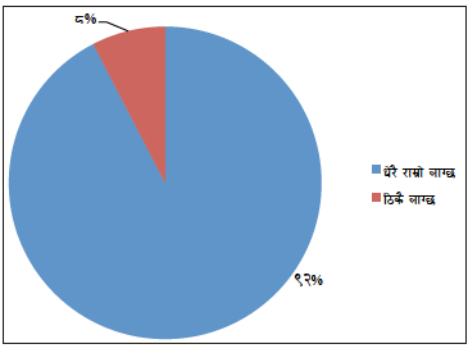

अध्ययनमा संलग्न विद्यार्थीहरूमध्ये ९२ प्रतिशतले मानवअधिकार तथा बालअधिकारका विषयहरू धेरै राम्रो लाग्छ भन्नु र बाँकी प्रतिशतले ठिकै लाग्छ भन्नुले पाठ्यक्रममा समावेश गरिने यस्ता विषयवस्तुहरूमा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण सकारात्मक रहेको देखियो। यस्ता विषयप्रति रुचि राख्ने विद्यार्थीहरूको प्रतिशत इन्सेकद्वारा मानवअधिकार तथा बालअधिकार कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा भन्दा कार्यक्रम सञ्चालन भएका विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा बढी पाइयो।

तालिका नं. ५.२ **शिक्षकहरूले मानवअधिकारका विषयमा जानकारी हासिल गरेका अनौपचारिक माध्यमहरू**

विवरण	स्वाध्ययन (प्रतिशत)	तालिम/गोष्ठी (प्रतिशत)	रेडियो, टेलिभिजन तथा पत्रपत्रिका (प्रतिशत)	जम्मा	
				सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग					
महिला	६९.३	१२.५	१८.२	८८	१००.०
पुरुष	८०.८	१४.८	४.४	१८२	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह					
< ३५ वर्ष	७८.२	११.८	१०.१	११९	१००.०
३५-४४ वर्ष	८०.६	११.२	८.२	९८	१००.०

४५ ≥ वर्ष	६७.९	२४.५	७.५	५३	१००.०
शिक्षकको जात/जातीयता					
ब्राह्मण/क्षेत्री	७८.९	१४.८	६.२	२०९	१००.०
जनजाति	६९.२	७.७	२३.१	३९	१००.०
दलित	९०.९	९.१		११	१००.०
मधेसी तथा मुस्लिम	५४.५	२७.३	१८.२	११	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता					
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	६६.७	१७.६	१५.७	५१	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	७४.७	१५.४	९.९	९१	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	८२.८	११.७	५.५	१२८	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय					
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	७८.३	१२.२	९.६	११५	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	७३.६	१८.४	८.०	८७	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	७८.४	११.८	९.८	५१	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	८२.४	११.८	५.९	१७	१००.०
अध्यापन गर्ने तह					
निम्नमाध्यमिक	६८.६	१७.६	१३.७	१०२	१००.०
माध्यमिक	८२.१	११.९	६.०	१६८	१००.०
जम्मा	७७.०	१४.१	८.९	२७०	१००.०

मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी ज्ञान कहाँबाट प्राप्त भयो भन्ने विषयमा ८७ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस सम्बन्धी ज्ञान विभिन्न माध्यमबाट हासिल गरेको पाइयो। स्वाध्ययन, तालिम, गोष्ठी, रेडियो, टेलिभिजन तथा पत्रपत्रिका यस्ता जानकारी हासिल गर्ने प्रमुख माध्यमका रूपमा पाइए। तीन चौथाइभन्दा बढी (७७ प्रतिशत) शिक्षकहरूले स्वाध्ययनमार्फत मानवअधिकारका विषयवस्तुबारे जानकारी हासिल गरेको पाइयो। स्वाध्ययनमार्फत जानकारी हासिल गर्ने शिक्षकको समूहहरूमध्ये पुरुष शिक्षक, ३५-४४ वर्ष समूहका शिक्षक, दलित शिक्षक, शिक्षा सङ्कायअन्तर्गत स्नातक वा सोभन्दा बढी शैक्षिक योग्यता भएका शिक्षक, अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान) विषय अध्यापन गर्ने शिक्षक र माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापन गर्ने शिक्षकको समूहहरूको प्रतिशत अन्य समूहहरूको प्रतिशतभन्दा बढी देखियो (तालिका नं. ५.२)।

चित्र नं. ५.३ शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा समाविष्ट मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुको पर्याप्तताबारे शिक्षकहरूको धारणा

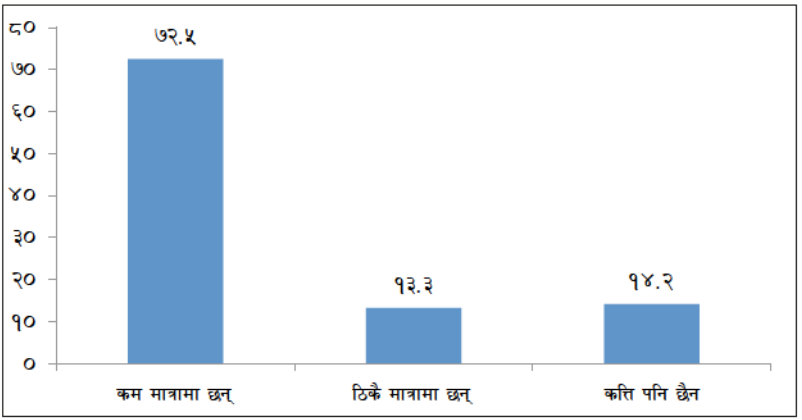

अध्ययनमा संलग्न शिक्षकहरूलाई शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तु के कति मात्रामा समावेश भएको छ भन्ने सम्बन्धमा ७२.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्ता विषयवस्तुहरू कम मात्रामा समावेश रहेको धारणा राखेको पाइयो (चित्र नं. ५.३)। त्यस्तै, यस्ता विषयवस्तुहरू कत्ति पनि छैनन् भन्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत पनि १४.२ रहेको पाइयो। यसरी लगभग ८७ प्रतिशत शिक्षकहरू शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा समावेश भएका मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरूप्रति सन्तुष्ट देखिँदैनन्।

त्यस्तै, शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तुहरू कम मात्रामा छन् तथा कत्ति पनि छैनन् भन्ने शिक्षकहरू (२६८ जना) मध्ये ८९ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्ता विषयवस्तुहरू शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा थप गर्नुपर्ने राय राखेको अध्ययनका क्रममा पाइयो। यसरी, शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी सामग्रीहरू पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूको शिक्षण कार्यमा सहयोग पुग्ने गरी यथेष्ट मात्रामा, समयानुकूल हुने गरी समावेश गरिनुपर्ने देखियो।

तालिका नं. ५.३ अध्यापनका क्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी सन्दर्भ सामग्री प्रयोग र त्यसको स्रोतका बारेमा शिक्षकहरूको धारणा

विवरण	सन्दर्भ सामग्री अध्ययन गर्ने गरेको				यदि प्रयोग गर्ने गरेको भए, सन्दर्भ सामग्रीको स्रोत					
	छ	छैन	जम्मा		विद्युतीय तथा छापा सञ्चार माध्यम	सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ संस्थाका प्रकाशनहरू	पुस्तकालय, पुस्तक, तालिम सामग्रीहरू	उत्तर प्राप्त नभएको	जम्मा	
			सङ्ख्या	प्रतिशत					सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग										
महिला	३०.९	६९.१	११०	१००.०	५८.८	२६.५	११.८	२.९	३४	१००.०
पुरुष	४७.२	५२.८	१९९	१००.०	४२.६	४०.४	१४.९	२.१	९४	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह										
< ३५ वर्ष	३६.२	६३.८	१३८	१००.०	४०.०	४६.०	१०.०	४.०	५०	१००.०
३५-४४ वर्ष	४६.३	५३.७	१०८	१००.०	५६.०	२८.०	१६.०		५०	१००.०
४५ ≥ वर्ष	४४.४	५५.६	६३	१००.०	४२.९	३५.७	१७.९	३.६	२८	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता										
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	४३.१	५६.९	५८	१००.०	२८.०	४४.०	२०.०	८.०	२५	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	४५.१	५४.९	१०२	१००.०	५४.३	३२.६	१३.०		४६	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	३८.३	६१.७	१४९	१००.०	४९.१	३६.८	१२.३	१.८	५७	१००.०
अध्यापन गर्ने तह										
निम्नमाध्यमिक	३९.७	६०.३	११६	१००.०	३९.१	३७.०	१९.६	४.३	४६	१००.०
माध्यमिक	४२.५	५७.५	१९३	१००.०	५१.२	३६.६	११.०	१.२	८२	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय										
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	३१.३	६८.७	१३१	१००.०	४८.८	३१.७	१४.६	४.९	४१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	५४.५	४५.५	१०१	१००.०	४९.१	३८.२	१२.७		५५	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	४४.८	५५.२	५८	१००.०	४२.३	३८.५	१५.४	३.८	२६	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	३१.६	६८.४	१९	१००.०	३३.३	५०.०	१६.७		६	१००.०
मा.अ. सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनका आधारमा										
कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालय	४४.३	५५.७	१५८	१००.०	३७.१	४७.१	१२.९	२.९	७०	१००.०
कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालय	३८.४	६१.६	१५१	१००.०	५८.६	२४.१	१५.५	१.७	५८	१००.०
जम्मा	४१.४	५८.६	३०९	१००.०	४६.९	३६.७	१४.१	२.३	१२८	१००.०

आधाभन्दा धेरै (५८.६ प्रतिशत) शिक्षकहरूले अध्यापनका क्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी सन्दर्भ सामग्री प्रयोग नगर्ने गरेको तालिका नं. ५.३ बाट देखियो। शिक्षकको समूहहरूमध्ये सामाजिक अध्ययन तथा नैतिक शिक्षा विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको समूह सबैभन्दा बढी (५४.५ प्रतिशत) यस्ता सन्दर्भ सामग्रीहरू अध्ययन तथा प्रयोग गर्ने समूहका रूपमा देखियो। त्यसै गरी, पुरुष शिक्षकहरूको समूह, ३५-४४ वर्ष उमेर समूहका शिक्षक, स्नातक तथा सोभन्दा बढी शैक्षिक योग्यता भएका शिक्षक, माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकको समूहहरूको प्रतिशत शिक्षकहरूको अन्य समूहहरूको प्रतिशत भन्दा बढी देखिन्छ। त्यस्तै, मानवअधिकार तथा बालअधिकार कार्यक्रम सञ्चालन नगरेका विद्यालयका शिक्षकहरूले भन्दा उक्त कार्यक्रम सञ्चालन गरेका विद्यालयका शिक्षकहरूले यस्ता सन्दर्भ सामग्रीहरूको प्रयोग बढी गर्ने गरेको देखियो।

विद्युतीय तथा छापा सञ्चार माध्यम, सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ संस्थाका प्रकाशनहरू, पुस्तकालय, पाठ्यपुस्तक, तालिम तथा गोष्ठीमा प्राप्त सामग्रीहरूलाई शिक्षकहरूले मानवअधिकारका विषयवस्तु अध्यापनका लागि अध्ययन गर्ने प्रमुख सन्दर्भ सामग्रीहरूका रूपमा लिएको पाइयो। विद्युतीय तथा छापा सञ्चार माध्यमलाई सबैभन्दा बढी (३७ प्रतिशत) शिक्षकहरूले सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरेको अध्ययनले देखाउँछ।

चित्र नं. ५.४ शिक्षकहरूमा स्थानीय भाषाको ज्ञानको अवस्था र यस्तो ज्ञानको अभावका कारण अध्यापनमा देखा परेको समस्या सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा (प्रतिशतमा)

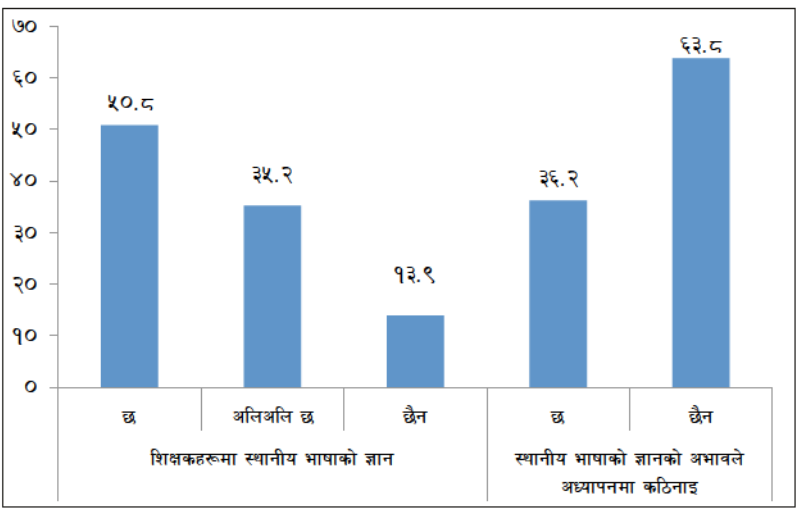

मातृभाषामा शिक्षा आर्जन गर्न पाउनुपर्छ भन्ने धारणा विश्वव्यापी रूपमा बढी रहेको र यस विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले समेतले मातृभाषामा शिक्षा दिनुपर्ने सन्दर्भमा प्रावधानहरू राखिसकेको अवस्थामा स्थानीय स्तरमा अध्यापनरत शिक्षकहरूमा स्थानीय भाषाको ज्ञानको अवस्था कस्तो छ र स्थानीय भाषाको ज्ञानको अभावले अध्यापनमा कठिनाइ परे नपरेको सम्बन्धमा प्रश्न सोधिएको थियो। अध्ययनका क्रममा स्थानीय भाषाको ज्ञान नभएका शिक्षकहरू १३.९ प्रतिशत देखिए। यस्तो ज्ञान अलिअलि छ तथा छैन भन्ने १०९ जना शिक्षकहरूमध्ये ३६ प्रतिशतले स्थानीय भाषाको ज्ञानको अभावले अध्यापनमा कठिनाइ भएको धारणा राखेको देखियो। यसबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने स्थानीय भाषा खास गरी विद्यार्थीलाई बुझ्न कठिन हुने विषयवस्तुहरू मातृभाषामा व्याख्या गर्न सक्दा अध्यापन अझ बढी प्रभावकारी हुन सक्छ भन्ने शिक्षकहरूको धारणा रहेको पाइयो।

५.३ पाठ्यपुस्तकमा रहेका मानवअधिकारमैत्री, प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू

यस खण्डमा विद्यालय स्तरका पाठ्यपुस्तकहरूको अध्ययनपश्चात् प्राप्त मानवअधिकार अनुकूल तथा प्रतिकूल विषयवस्तुहरूको सङ्क्षिप्त विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ। त्यसै गरी, अध्ययनकै क्रममा प्राप्त केही विरोधाभासपूर्ण, अस्पष्ट तथा गलत विषयवस्तुहरूसमेत यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। विद्यार्थीहरूले सही सूचना प्राप्त गर्ने अधिकारलाई विचार गर्दै यस्ता विषयलाई समेत विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको हो[२५]।

५.३.१ अधिकारमैत्री विषयवस्तुहरू

पाठ्यपुस्तक विश्लेषणले कक्षा छदेखि कक्षा दशसम्मका नेपाली विषयका किताबहरूमा मानवअधिकारमैत्री विषयवस्तुहरू समावेश भएको देखियो। चित्रद्वारा प्रस्तुत गरिएका पाठमा सबै धर्मलाई मान्य हुने गरी मन्दिर, मस्जिद, गुम्बालाई समावेशी रूपमा चित्रण गरिएको पाइयो। त्यस्तै, मानवले सहिष्णुता, शान्ति, सहयोग, मानवता र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको पाइयो। लिङ्ग, वर्ण, धर्म, भाषा आदिका आधारमा कोही कसैलाई भेदभाव गर्न नहुने विषय उठान गरेको पाइयो। नारीहरूलाई पढाइ, लेखाइतर्फ आकर्षण गर्न के गर्नुपर्दछ भन्नेबारे पाठमा छलफल गरेको पाइयो। त्यसै गरी, प्रदूषणका कारण र त्यसको असरका साथै त्यसबाट कसरी बच्ने भन्ने बारेमा जानकारी दिइएको पाइयो। जातभात, छुवाछूत र उचनीचको विरोध र समानताको वकालत गरिएका पाठहरू समावेश

२५. तहगत तथा विषयगत रूपमा मानवअधिकारका दृष्टिले प्रतिकूल, अनुकूल, विरोधाभासपूर्ण, अस्पष्ट अथवा गलत विषयवस्तुहरू र गलत हुनाका कारणहरूका बारेमा थप जानकारीका लागि अनुसूची दुई हेर्नुहोला।

भएको पाइनुका साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिप्रति समाजको दायित्व र उनीहरूका अधिकारबारे छलफल गरिएको पनि पाइयो। दक्षिण अफ्रिकी राष्ट्रको प्रसङ्ग समावेश गरी रङ्गभेद सम्बन्धी जानकारी प्रदान गरिएको पाइयो, जहाँ स्वाभिमानको रक्षा र अधिकारका लागि सङ्घर्ष गर्नुपरेको कुरा वर्णन गरिएको छ।

सामाजिक अध्ययन, नैतिक शिक्षा र नागरिक शिक्षाबाहेक अङ्ग्रेजी विषयअन्तर्गतका पाठहरूमा पनि मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू समावेश भएको पाइयो। कुनै पनि उमेर पुगेको महिला/स्त्रीले राजीखुसीले बिहे गर्न पाउनुपर्ने कुरालाई जोड दिनुका साथै जातीय सद्भावका पक्षमा लेखिएको कविता तथा त्यसका साथमा रहेको चित्रमा युद्ध होइन, सबै जातजाति बीच मेलमिलाप हुनुपर्छ भन्ने सन्देश दिइएका पाठहरूसमेत भेटिए। त्यस्तै, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्षमता सबलाङ्ग व्यक्तिहरूको जस्तो हुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषयमा समेत विद्यार्थीहरूलाई छलफल गर्न दिइएको पाइयो, जुन सकारात्मक हो।

सामाजिक अध्ययनअन्तर्गतका पाठहरूमा देशभित्रका सबै भाषाभाषी, धर्म, समुदायका मानिसहरूका बीचमा समझदारी र सहिष्णुता हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। पुरुष र महिला बीच भेदभाव नगरी महिलाहरूलाई पनि पुरुषसरह आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक क्षेत्रमा अगाडि बढाउनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको, नागरिकको कर्तव्यपालन सम्बन्धी पाठ समावेश गरिएको, *हाम्रो अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र सहयोग*अन्तर्गत नेपाल र अन्य देशहरू बीचको विभिन्न रूपमा स्थापना भएको सम्बन्धका बारेमा सबै तहका पाठ्यपुस्तकहरूमा समावेश गरिएको पाइयो। सामाजिक कुप्रथाअन्तर्गतका पाठहरूमा छुवाछूतका विषयहरू विरूद्ध छलफल गरिएको छ। देशभित्रका सबै जातजाति, भाषाभाषी, धर्म, समुदायका मानिसहरूका बीचमा समझदारी र सहिष्णुता हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको, जातपात, छुवाछूत, नारीलाई अपहेलना, अपाङ्गलाई घृणा आदि त्यागी सकेसम्म मिलेर बस्नुपर्ने भन्ने भावना बोकेका पाठहरूसमेत समावेश गरेको पाइयो। सबैलाई समेट्ने गरी समानता र भ्रातृत्वको भावना लिएर मानिस सबै एक जातका हुन् भन्ने कुरा देखाउन खोजिएका पाठहरू पनि भेटिए। कक्षा छदेखि कक्षा आठसम्मको नागरिक तथा नैतिक शिक्षाका पाठ्यपुस्तकहरूमा राखिएका पाठहरूमा जाति, धर्म, वर्ण, लिङ्गका आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने जस्ता विषयमा छलफल गरिएको पाइयो।

बालबालिकाको अधिकारलाई राज्यको दायित्वका रूपमा लिइएको पाइयो भने चुनावी घोषणापत्रमा बालबालिकाको विषयलाई स्थान दिइनुपर्ने, उनीहरूको अधिकारका सम्बन्धमा विभिन्न नियमावली तथा ऐनहरू निर्माण हुनुपर्ने सन्दर्भ उल्लेख भएका पाठहरूसमेत भेटिए। त्यस्तै, बालअधिकारका कुरालाई गैरसरकारी संस्था तथा नागरिक समाजले बढी गम्भीरतापूर्वक लिएको कुराहरू उल्लेख गरिएको तथा परापूर्व कालदेखि चलिआएका आफ्नै किसिमका मान्यताहरूका बारेमा जानकारी गराउने

विषयवस्तुहरू पनि पाठ्यपुस्तकहरूमा पाइए भने धार्मिक स्वतन्त्रता उल्लेख भएका पाठहरू पनि समावेश गरिएको पाइयो। समाजमा समझदारी, सहिष्णुता र सहयोग भइरहेको छ या छैन भन्नेबारे विद्यार्थीहरूलाई प्रतिवेदन तयार पार्न दिनु एक राम्रो पक्ष मान्न सकिन्छ। त्यस्तै, मजदुरको हकहितका लागि ट्रेड युनियनहरूले के-कस्ता काम गरेका छन् भन्नेबारे पनि प्रतिवेदन लेख्न दिइएको छ, जुन सराहनीय पक्ष रहेको छ। नागरिकको दायित्व, बालअधिकारको आधारभूत पक्ष, भेदभावरहित व्यवहार, धार्मिक सहिष्णुता, सामाजिक मूल्य र मान्यताजस्ता पक्षहरूको राम्रो व्याख्या गरिएको छ।

चेलीबेटी फकाएर विदेश पुऱ्याउने र बेचबिखन गर्ने समस्या आर्थिक रूपमा कमजोर र पिछडिएका समाजमा चर्को रूपमा रहेको विषयमा चर्चा गर्ने पाठहरू पनि पाइए। त्यस्तै, महिलाहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि शिक्षामा छात्रवृत्ति कार्यक्रम लागू भएको विषय पनि उठान गरिएको पाइयो। त्यसै गरी, सांस्कृतिक सम्पदा, लोकगीत, लोकबाजा, लोकनृत्य र राष्ट्रिय दिवसहरूबारे पनि छलफल भएको पाइयो।

माध्यमिक तहको इतिहास विषयमा राणा शासनको उत्थान तथा पतनलाई नागरिक अधिकार र नैसर्गिक स्वतन्त्रता, जातीय भेदभाव, लैङ्गिक विभेद, शिक्षाको अभावजस्ता कुरासँग पनि जोडेर हेरिएको पाइयो। राजनीतिक घटनाक्रम उल्लेख गरिएको पाठमा पञ्चायती व्यवस्थाअन्तर्गत नेपाली जनता कसरी मानवअधिकारबाट वञ्चित थिए भन्ने उल्लेख छ। सोही पुस्तकमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ का विशेषताहरू व्याख्या गर्ने क्रममा मानवअधिकारको विषय उठान भएको पाइयो। त्यसै गरी, ग्रीस र रोमको सभ्यता तथा फ्रान्सको राज्यक्रान्तिको वर्णन गर्दा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, वाक् स्वतन्त्रता, समानता, जनाधिकार, लेखपढ गर्न पाउने र राज्यको आलोचना गर्न पाउने अधिकारहरूबारे छलफल गरिएको पाइयो।

यी विषयहरू मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा १, २, ५, १६-(२), १८, २३-(४), २६-(१ र २), २८ र २९-(१ र २), आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र धारा १३ (१), सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि धारा ७, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि धारा ६, धारा १० - (क, ग, घ, ङ, ज), धारा १६-१ (क, ख, ज), अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धिका धारा ३-(क), धारा ४-१ (ज) सँग सम्बन्धित छन्। यसै गरी, सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि धारा ७, बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २४-२ (ग, च), धारा २९-१ (ख), धारा ३३, यातना तथा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, धारा १ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा

७ सँग सम्बन्धित छन्[२६]।

नेपाली, सामाजिक अध्ययन, नागरिक तथा नैतिक शिक्षाजस्ता विषयहरूमा मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी विषयहरू उल्लेख्य मात्रामा पाइए। सामान्यत: विद्यालय पाठ्यक्रमका यी विषयभन्दा अन्य विषयहरूमा मानवअधिकार तथा बालअधिकारसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू प्रत्यक्ष रूपमा समावेश नगरिएको भए तापनि मानवअधिकार, बालअधिकार तथा महिलासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा उनीहरूलाई प्रदान गरिनुपर्ने वातावरणका सम्बन्धमा राखेका प्रावधानहरूका आधारमा हेर्दा स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा, जनसङ्ख्या र वातावरण शिक्षाजस्ता विषयहरूमा पनि मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरू समेटिएका छन्।

खास गरी, बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि धारा २४-२ (ङ) धारा २९-१ (क, ङ), आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा ११ -२ (क), महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धिहरूलाई आधार मानेर हेर्दा स्वास्थ्य, शारीरिक, जनसङ्ख्या र वातावरण शिक्षामा पनि बालअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा अनुकूलका विषयवस्तुहरू भेटिए। यी धारा तथा उपधाराहरूले सम्बोधन गर्न खोजेका विषयवस्तुहरू जस्तै, वातावरणीय स्वास्थ्यको महत्त्व, रोगहरूबाट बच्ने उपाय, लागूपदार्थ, मद्यपान र धूम्रपानका असरहरूबारे जानकारी गराइएको पाइयो। वातावरण संरक्षणको आवश्यकता, सांस्कृतिक सम्पदाको महत्त्व, प्रदूषण नियन्त्रण, वन विनाश र यसका असर, विभिन्न प्रकारका प्रदूषणहरूको असरबारे छलफल गरिएका पाठहरू समावेश गरिएको पाइयो। त्यस्तै, जनसङ्ख्या परिवर्तनका कारण तथा असर, महिला शिक्षा, लैङ्गिक समानता तथा सशक्तीकरण, सुरक्षित मातृत्व र उपभोक्ताको अधिकार तथा दायित्व र उनीहरूका सम्बन्धमा बनेका ऐन नियमबारे समेत जानकारी गरिएको पाइयो।

एउटै पाठ्यक्रममा आधारित भएर तयार पारिएका पाठ्यपुस्तक भएका कारण निजी प्रकाशनद्वारा प्रकाशित तथा निजी विद्यालयहरूमा अध्ययन अध्यापन हुने पाठ्यपुस्तकमा पनि माथि उल्लेख भएअनुसारका मानवअधिकार, बालअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षामैत्री विषयवस्तुहरू समावेश भएको पाइयो।

५.३.२ अधिकार प्रतिकूल विषयवस्तुहरू

समाचार सुन्ने तथा सुसूचित हुने कुरामा लैङ्गिक विभेद झल्कने गरी प्रस्तुत गरिएको पाइयो। पुस्तौंदेखि पुरुषको पराधीनतामा बाँचेका कारण महिलाको अवस्था

२६. यी धारा तथा उपधाराहरूका विषयमा के-कस्ता प्रावधानहरू छन् भन्ने बारेमा विस्तृत जानकारीका लागि अनुसूची तीन हेर्नुहोला।

धेरै नाजुक रहेको तथा उनीहरूले लेखे-पढेको आधारमा आर्जित सम्पत्तिका आधारमा मात्र जीविकोपार्जन गर्नुपर्ने तर पैतृक सम्पत्तिमा कुनै सरोकार नहुने भन्ने अर्थ लाग्ने गरी छलफल गरिएको पाठ पनि भेटियो। उनीहरूको खास सम्पत्ति त लेखपढ नै हो, त्यसैबाट उनीहरूले आफ्नो गुजारा गर्न सक्नुपर्छ र आफ्ना खुट्टामा उभिन सिक्नुपर्छ भनी लैङ्गिक विभेदको खिलाफमा उभिन प्रोत्साहित गर्ने खालको नभई र पैतृक सम्पत्तिमाथि देशमा विद्यमान कानुनी व्यवस्थाअनुरूपका अधिकारको दावा गर्न निरुत्साहित गर्ने खालको विचार विकास गर्न खोजिएको जस्तो लाग्ने गरी पाठमा छलफल गरिएको पाइयो। महिला र पुरुष समान भएको, लिङ्ग, वर्ण, धर्म, भाषा आदिका आधारमा कोही कसैलाई भेदभाव गर्न नहुने विषयलाई उठान गरिए तापनि सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपले प्रतिबिम्बित हुने गरी पुरातनवादी लैङ्गिक रुढिबद्ध धारणालाई प्रस्तुत गरिएको पनि पाइयो। *विजया: म छोरी हुँ ... म जामा लगाउँछु। कमल: म छोरा हुँ ... पाइन्ट र कमिज लगाउँछु। शान्ति: म आमा हुँ ...म सारी चोलो लगाउँछु* पाठमा पाइएको एउटा उदाहरण हो।

त्यसै गरी, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू तथा लिङ्ग, पेशाप्रति अपमान हुने गरी **political correctness** नभएको भाषाको प्रयोग भएको पाइयो। अपमानित हुने एउटा पाटो हो भने कस्तो किसिमको भाषिक प्रयोग भएको छ, त्यसले विचार तथा निश्चित किसिमको गैरभाषिक व्यवहारमा सोहीअनुरूप प्रभाव पार्दछ भन्ने सिद्धान्तका आधारमा हेर्दा विद्यालय तहको पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग भएका यस्ता भाषिक प्रयोगले बालबालिकामा नकारात्मक दृष्टिकोणको निर्माण गर्न सहयोग गर्ने देखिन्छ। *"अरूको भरमा बाँच्नुपर्छ हातै नहुनाले ... अरूको साथमा हिँड्नुपर्छ आँखै नहुनाले..."* जस्ता वाक्यांशहरूको प्रयोग भएको कक्षागत गीत कक्षा आठको पाठ्यपुस्तकमा अझै रहेको पाइयो। यो विषय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धि र यसका प्रस्तावनामा उल्लेख भएको अपाङ्गताका आधारमा कुनै पनि व्यक्तिको विरुद्ध हुने भेदभाव मानव मात्रको नैसर्गिक मर्यादा तथा मूल्यको उल्लङ्घन हो भन्ने कुराको अनुकूल देखिँदैन। *.....हुन त तपाईं जस्ता अन्धाहरूले बेलीको माला छुँदा सर्प भनेर तर्सिएको मैले देखेको छु"* र *"अनि त के खोज्छस् काना आँखो भैहाल्यो मलाई"* जस्ता वाक्यहरूको प्रयोग अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धि धारा ३ को सामान्य सिद्धान्त (क), धारा ४ को सामान्य दायित्व (ज) को प्रतिकूल देखिन्छ। *"इलेनोर रुजवेल्टले पोलियोबाट अपाङ्ग भएका आफ्ना पति फ्र्याङ्कलिन रुजवेल्टलाई अनेक प्रेरणादायी वचनहरूद्वारा राष्ट्रपति पदमा विजयी हुनका लागि ठूलो योगदान पुऱ्याएकी थिइन्"* भन्ने वाक्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिका दृष्टिकोणबाट हेर्दा उनीहरू मैत्री नहुन सक्छ। यसमा अपाङ्ग भएकै आधारमा कुनै व्यक्तिको अन्तर्निहित क्षमता तथा स्वतन्त्र रूपमा विकास हुने क्षमतालाई अवमूल्यन गरिएको जस्तो देखिन्छ।

त्यसै गरी आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग पेशा तथा वर्गका आधारमा फरक-

फरक हुन्छ भन्ने तरिकाले सिकाउन खोजिएको देखिन्छ। यस्तो प्रयोगमा एकरूपता ल्याउन आवश्यक देखिन्छ। *माली फूल टिप्छ, विद्यालयको पालेले ठीक ५ बजे कार्यालयको ढोका थुन्यो, घाँसी गोठालाको गीतमा घाँस काट्नमा नै मस्त थियो, मन्त्री घोडामा चढेर त्यही बाटो भ्रमणमा निस्किएका थिए, विद्यालयका गुरुहरू खुलेर तारिफ गर्नुहुन्छ, एकजना धनी व्यापारी व्यापारका सिलसिलामा आफ्नो गाउँभन्दा निक्कै टाढा पुगेर घर फर्कंदै थिए, त्यसपछि वि.सं. २०३१ मा स्वर्गीय राजा वीरेन्द्रबाट प्राथमिक तहमा नि:शुल्क शिक्षाको घोषणा गरिबक्स्यो* पाठ्यपुस्तकहरूमा प्रयुक्त तर पेशाका आधारमा आदरार्थीको प्रयोगमा एकरूपता नभएका केही यस्ता उदाहरणहरू हुन्।

५.३.३ अस्पष्ट तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू

लैङ्गिक रूपले, राजनीतिक वा संवैधानिक रूपले अथवा मानव जीवनको रक्षा धार्मिक आस्थाका कारणले वा विज्ञान र वैज्ञानिक उपचारका कारणले बच्न सक्छ भन्ने आधारमा हेर्दा अस्पष्ट तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू पनि भेटिए। राजनीतिक वा संवैधानिक रूपमा *"The Moon is the representation of the legendary lunar dynasty Kings of Nepal, ie. Shah Kings"*, *"We regard our king as the incarnation of Lord Bishnu" "Though Political party is one of the essential elements of democracy, it has brought disunity and disorder in the society"* जस्ता जानकारीहरू आफैंमा विरोधाभासपूर्ण देखिन्छन्। त्यसै गरी, *"The head of the family is a male member, father or Grandfather or the eldest brother…Mother is responsible for domestic matters and cares of the children while father is responsible for earning the means of living…All the members of family solely depend upon the income of the father because he is the guardian and head of the family. All rights, properties and privileges are transferred automatically to the eldest son and then divided equally among other sons…* भनी दिइएको जानकारी विद्यालय तहमा राखिनु महिला समानताका लागि सङ्घर्षरत नेपाली समाजका लागि स्वीकार्य नहुन सक्छ। *"तीनचार वर्षको उमेरमा उनलाई बिफरले झण्डै मृत्युको मुखमा पुऱ्याएको थियो... शीतला देवीको उपासनाबाट उनको जीवनरक्षा हुन सक्यो", "कालीका मन्दिरमा जिब्रो काटेर अर्पण गर्न उद्यत भएको देखेर काली प्रसन्न भई उनलाई विद्याको वरदान दिइन्। कालीका भक्त भएका आधारमा नै उनको नाम पनि कालिदास रह्यो", "बिरामी भयो भने गाउँलेले झाँक्रीलाई बोलाएर कुखुरा, बोका पूजा गराउँछन्। कुखुरा, बोका झाँक्रीले खान्छ तर बिरामी निको हुँदैन"* भन्ने जस्ता परस्पर विरोधी वा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू पनि उल्लेख गरिएको पाइयो। यी विषयवस्तुहरूलाई शिक्षकहरूले के-कसरी विद्यार्थीलाई बुझाउने कोसिस भएका छन् भन्ने कुरा सम्बन्धित शिक्षकहरूमा भर पर्दछ तर माथि उल्लेख भएका उदाहरणहरूमध्ये अघिल्लो दुईवटा र पछिल्लो उदाहरण बीच पनि एउटै दृष्टिकोण पाइँदैन।

५.३.४ गलत तथा अपरिमार्जित विषयवस्तुहरू

पुस्तक लेखकहरूको क्षमता र सचेतताको अभाव अथवा पाठ्यपुस्तकहरू समयानुकूल संशोधन तथा परिमार्जन नगरिएका कारण गलत किसिमका सूचनाहरू पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएको पाइयो। यस्ता गलत विषयवस्तुहरू सरकारी प्रकाशनबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकभन्दा निजी प्रकाशकहरूबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकमा बढी भेटियो। *नेपालमा अस्तित्वमै नरहेको "National Children Commission" का बारेमा तथा उक्त आयोगको उद्देश्यसहित चर्चा गरिएको पाठ भेटियो। अनाथ तथा शारीरिक रूपले अशक्त व्यक्तिहरूका बारेमा भएका संवैधानिक प्रावधानको उल्लेख गर्दा २०४७ सालको संविधानको उल्लेख गरिएको", "Those below 14 are regarded as a children by our Constitution"*, ६०१ सदस्यीय संविधानसभा स्थापना भएको नै ४ वर्ष भइसक्दा पनि "Legislature Parliament अन्तर्गत ३३० सदस्यीय व्यवस्थापिका संसद् रहेको" भन्ने व्याख्या भएको, *"Our Country was divided into 14 zones in 2048 BS, "According to Hindu customs, when a child is born, the 6th day of its birth is celebrated as "Chhaitaun or "Pasni"* भनी लेखिएका पाठहरू पनि भेटिए। यी केही उदाहरणहरू मात्र हुन्[२७]।

पाठ्यपुस्तकमा भएका मानवअधिकार प्रतिकूल, अस्पष्ट र विरोधाभासपूर्ण तथा गलत वा अपरिमार्जित विषयवस्तुहरूलाई परिमार्जन गर्ने तथा सही बनाउनेतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान जानु आवश्यक छ। त्यस्तै, मानवअधिकार वा सोसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू समावेश भए तापनि अझ प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्नका लागि केही विषयहरूलाई सुधार गरेर लैजानुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।

५.३.५ अधिकारका दृष्टिकोणबाट अझ परिष्कृत गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरू

सबै कक्षाका सामाजिक शिक्षाअन्तर्गत समावेश भएका स्वास्थ्य, शिक्षा, सूचनाजस्ता विकासका पूर्वाधारहरूलाई अधिकारका दृष्टिकोणले पनि छलफल गरिएको भए अझ राम्रो हुने थियो। त्यसै गरी, सोही विषयको अधिकांश पाठ्यपुस्तकहरूमा *"धार्मिक परम्परा तथा चाडपर्व"* पाठअन्तर्गत हिन्दू धर्मावलम्बीहरूका चाडपर्वहरूलाई मात्र समावेश गरिएको पाइयो भने गैर-हिन्दू धर्मावलम्बीहरूका चाडपर्वहरूलाई स्थान कम दिइएको पाइयो। नागरिक अधिकार र बालअधिकारका विषयमा स्पष्टताका साथ व्याख्या हुन नसकेको पाइयो। द्वन्द्व अन्त्य तथा शान्ति शिक्षाको अपरिहार्यताका बारेमा कक्षा १०को सामाजिक अध्ययन पुस्तकमा "शान्ति सुव्यवस्था" पाठअन्तर्गत विषयवस्तुलाई केही हदसम्म समावेश गर्न खोजिएको पाइन्छ तर यस विषयमा विस्तृत छलफल भएको भने पाइँदैन। नेपालको द्वन्द्वग्रस्त र द्वन्द्वोत्तर समाजलगायत आर्थिक

२७. विस्तृत जानकारीका लागि अनुसूची दुई हेर्नुहोला।

तथा सामाजिक अवस्थालाई विचार गर्दा विद्यालय पाठ्यक्रम खास गरी निम्नमाध्यमिक तहदेखि नै शान्ति शिक्षालाई समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ।

५.४ मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत तथा कार्यगत आधारहरू

यस अध्ययनको तेस्रो उद्देश्य मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत तथा कार्यगत आधारको अवस्था विश्लेषण गर्ने रहेको थियो। जसअन्तर्गत मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत र कार्यगत अवस्था पहिचान गर्ने रहेको थियो। नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, नेपाल सरकारको शिक्षा सम्बन्धी नीति तथा यससँग सम्बन्धित अन्य नीति तथा योजनाहरू विश्लेषण गर्नु र यी विषयमा शिक्षक तथा सरोकारवालाहरूको धारणा बुझ्नु प्रमुख कार्य थियो। त्यस्तै, मानवअधिकार शिक्षाले व्यक्तिगत तथा सामाजिक जीवनमा पार्ने प्रभाव, पठन पाठनको तरिका, शिक्षण तथा प्रचारप्रसारमा सरोकारवालाहरूको भूमिकाको पनि विश्लेषण गर्ने उद्देश्य रहेको थियो।

यसका लागि सरोकारवालासँगको क्षेत्रीय अन्तरक्रिया, अवलोकन तथा शिक्षकहरूसँगको अन्तरवार्ता जस्ता साधन प्रयोग गरिएको थियो। विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षाले बालबालिकाको विकाससँग सम्बन्ध राख्नुपर्ने पक्ष, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषवस्तुको समावेशप्रति धारणा, समावेश गर्नुपर्ने तह तथा कारण, मानवअधिकार शिक्षा अध्यापन र प्रचार प्रसारका लागि बढी प्रभावकारी हुने प्रक्रिया वा माध्यम, बालअधिकार तथा मानवअधिकार सम्बन्धी सचेतना फैलाउने सम्बन्धी नीति, विद्यालय शान्ति क्षेत्र तथा पाठ्यक्रममा समावेश भएका र गरिने विषयवस्तुको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक विषय आदिबारे शिक्षकहरूसँग अन्तरवार्ता लिइएको थियो। त्यस्तै विद्यालयमा मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी पाठ् यसामग्रीहरूको उपलब्धता र मानवअधिकार सम्बन्धी नेपालका प्रमुख समस्याको पहिचान गर्ने किसिमका प्रश्नहरूसमेत सोधिएका थिए।

नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ ले विश्वव्यापीकरण, मानवअधिकारको संरक्षण, बालअधिकार, शान्ति सामाजिक एवम् लैङ्गिक समानता, जनसङ्ख्या शिक्षा तथा वातावरण संरक्षणलगायत विश्वव्यापी सूचना तथा सञ्चारजस्ता विषयक्षेत्रहरूको माग दिनानुदिन बढिरहेको परिप्रेक्ष्यमा शिक्षाको भावी दृष्टिकोण स्पष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ भन्ने कुरलाई प्राथमिकताका साथ उल्लेख गरेको छ।

त्यसै गरी, पाठ्यक्रम विकास, स्वीकृति र परिमार्जन प्रक्रियाहरूका सुधारमा समेत पाठ्यक्रम र शैक्षणिक सामग्रीको विकास निर्माण प्रक्रियामा सरोकारवालाहरू महिला, जातजाति समूह, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, अभिभावक, शिक्षक

र मानवअधिकार तथा बालअधिकार विशेषज्ञहरूको बृहत्तर प्रतिनिधित्व गर्न सहकार्य प्रक्रिया/पद्धतिको स्थापना गर्ने कुरा सकारात्मक देखिन्छ तर यस्ता सुधारात्मक प्रक्रियाहरूमा उल्लेख भएका सरोकार समूहहरूको व्यापक तथा अर्थपूर्ण सहभागिता के कसरी भइरहेको छ भन्ने आम सरोकारलाई सम्बन्धित निकायले अझ बढी ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ। पाठ्यक्रम प्रारूपमा लोकतान्त्रिक व्यवस्था तथा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरूको शिक्षासँगको सम्बन्धलाई महत्त्व दिएको, शिक्षाले सामाजिक न्याय, लोकतन्त्र, मानवअधिकार, समता एवम् समानता तथा सहअस्तित्वजस्ता पक्षहरू सबल बन्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राखेको र शिक्षाले शान्ति, सहिष्णुता, सदाचार र रोजगारजस्ता पक्षलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई विद्यालय पाठ्यक्रम प्रारूपले शिक्षाको मूल्य र मान्यताको रूपमा स्वीकार गरेको छ, जुन सराहनीय र प्रशंसनीय छ।

त्यसै गरी, महिला, अपाङ्गता भएका बालबालिका, दलित बालबालिका, पिछडिएका जनजाति, सडक बालबालिका, युद्धपीडित बालबालिका, यौनशोषित तथा दुराचारग्रसित बालबालिका, गरिब कामदार वा मजदुर, जेलमा रहेका बालबालिका, एचआईभी एड्स लागेका बालबालिका, कुष्ठरोगी र अन्य सङ्क्रामक रोगग्रस्त बालबालिकालाई शिक्षाले अर्थात् पाठ्यक्रम निर्माणको समावेशी पद्धतिले विशेष प्राथमिकता दिनुपर्दछ भन्ने मान्यता राखेका कारण नेपालको परिवेशमा शिक्षा प्राप्त गर्नबाट वञ्चित खासखास समूहहरूलाई पाठ्यक्रम विकासको केन्द्रविन्दुमा राखेको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त मानवअधिकारले सबैभन्दा कमजोरहरूको अधिकारलाई बढी जोड दिनुपर्दछ भन्ने मान्यताबाट हेर्दा पनि यो अत्यन्त सकारात्मक रहेको छ। तसर्थ, समग्रमा विद्यालय पाठ्यक्रम प्रारूपलाई मानवअधिकार दृष्टिकोणबाट हेर्दा सिद्धान्ततः सकारात्मक देखिन्छ।

५.४.१. नीतिगत तथा कार्यगत आधारबारे शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको धारणा

विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षाले बालबालिकाको विकाससँग सम्बन्ध राख्नुपर्ने पक्ष, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषवस्तुको समावेशप्रति धारणा, समावेश गर्नुपर्ने तह तथा कारण, मानवअधिकार शिक्षा अध्यापन र प्रचार प्रसारका लागि बढी प्रभावकारी हुने प्रक्रिया वा माध्यम, बालअधिकार तथा मानवअधिकार सम्बन्धी सचेतना फैलाउने सम्बन्धी नीति, विद्यालय शान्ति क्षेत्र तथा पाठ्यक्रममा समावेश भएका र गरिने विषयवस्तुको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक विषय आदिबारे शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको धारणा निम्नानुसार पाइयो।

तालिका नं. ५.४. **विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षाले बालबालिकाको विकासका लागि बढी सम्बन्ध राख्नुपर्ने पक्षबारे शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	रूपान्तरण (प्रतिशत)	मूल्य र चेतना (प्रतिशत)	जवाफदेहिता (प्रतिशत)	उल्लिखित सबै (प्रतिशत)	जम्मा	
					सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग						
महिला	१४.५	२२.७	२.७	६०.०	११०	१००.०
पुरुष	१३.६	२४.६	४.५	५७.३	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह						
< ३५ वर्ष	१४.५	२३.२	३.६	५८.७	१३८	१००.०
३५-४४ वर्ष	१४.८	३०.६	५.६	४९.१	१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	११.१	१४.३	१.६	७३.०	६३	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता						
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	१०.३	२७.६	१.७	६०.३	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	२०.६	२०.६	५.९	५२.९	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	१०.७	२४.८	३.४	६१.१	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह						
निम्नमाध्यमिक	११.२	२९.३	३.४	५६.०	११६	१००.०
माध्यमिक	१५.५	२०.७	४.१	५९.६	१९३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय						
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	१३.७	२६.०	४.६	५५.७	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	११.९	२४.८	३.०	६०.४	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	१५.५	१५.५	३.४	६५.५	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	२१.१	३१.६	५.३	४२.१	१९	१००.०
विद्यालयको प्रकार						
सरकारी तथा सामुदायिक	१४.५	२३.५	३.०	५९.०	२३४	१००.०
निजी	१२.०	२५.३	६.७	५६.०	७५	१००.०
जम्मा	१३.९	२३.९	३.९	५८.३	३०९	१००.०

विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षाले बालबालिकाको विकासमा बढी सम्बन्ध राख्नुपर्ने पक्षबारे सोधिएको प्रश्नमा बहुमत (५८ प्रतिशत) शिक्षकहरूले मानवअधिकार शिक्षाले रूपान्तरण, मूल्य र चेतना र जवाफदेहिता सबै क्षेत्रमा उत्तिकै सम्बन्ध राख्नुपर्ने र २४ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्तो शिक्षाले बालबालिकाको मूल्य र चेतनामा बढी जोड दिनुपर्ने बताएको तालिका नं. ५.४ ले देखाउँदछ। शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता र उनीहरूले अध्ययन गरेको सङ्कायका आधारमा हेर्दा स्नातक तह वा सोभन्दा बढी अध्ययन पूरा गरेका गैरशिक्षा

सङ्कायका शिक्षकहरू (५२ प्रतिशत) भन्दा सोही योग्यता भएका तर शिक्षा सङ्कायका धेरै (६१ प्रतिशत) शिक्षकहरूले मानवअधिकार शिक्षाले रूपान्तरण, मूल्य, चेतना र जवाफदेहिता सबै क्षेत्रमा समान सम्बन्ध राख्नुपर्ने बताए। त्यस्तै, स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूले यस सम्बन्धमा सबैभन्दा बढी (६५.५ प्रतिशत) धारणा राखे भने सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको यस्तो प्रतिशत ६० थियो।

अध्ययनका क्रममा आयोजित क्षेत्रीय गोष्ठीका सहभागीहरूले अधिकारका साथसाथै अनुशासन तथा नागरिक शिक्षामा उत्तिकै जोड दिनुपर्ने, घरबाटै बालबालिकामैत्री वातावरण प्रदान गरी विद्यालयतह सुरु हुँदा विद्यार्थीहरूको व्यवहार र प्रवृत्तिमा परिवर्तन गराई उनीहरूमा अधिकारका सैद्धान्तिक पक्षका साथसाथै कर्तव्य र अनुशासनलाई व्यवहारमा पालना गर्नेतर्फ प्रेरित गराउनुपर्ने सुझाव प्राप्त भएका थिए। तर देशको अस्थिर राजनीतिक अवस्था र यसले शिक्षा तथा विद्यालय क्षेत्रमा पारेको नकारात्मक असरका कारण तथा विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश भएका मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेका कारण विद्यार्थीको व्यवहारमा यो विषयको लक्ष्यअनुरूप खासै परिवर्तन आउन नसकेको गुनासाहरू कार्यशाला गोष्ठीमा व्यक्त भएका थिए।

तालिका नं. ५.५. **विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार विषयवस्तु समावेश सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	लोकतान्त्रिक प्रक्रिया सुदृढीकरणको आधार (प्रतिशतमा)	प्राप्त गर्न नसकिने प्रतिज्ञा (प्रतिशतमा)	विलासी विषयवस्तु प्रवेश (प्रतिशतमा)	जम्मा	
				सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग					
महिला	९२.७	५.५	१.८	११०	१००.०
पुरुष	९५.५	२.५	२.०	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह					
< ३५ वर्ष	९२.०	३.६	४.३	१३८	१००.०
३५-४४ वर्ष	९५.४	४.६		१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	९८.४	१.६		६३	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता					
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	८७.९	८.६	३.४	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	९७.१	२.०	१.०	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	९५.३	२.७	२.०	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह					
निम्नमाध्यमिक	९२.२	६.०	१.७	११६	१००.०
माध्यमिक	९५.९	२.१	२.१	१९३	१००.०

अध्यापन गर्ने विषय					
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	९३.१	४.६	२.३	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	९५.०	२.०	३.०	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	९६.६	३.४		५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	९४.७	५.३		१९	१००.०
जम्मा	९४.५	३.६	१.९	३०९	१००.०

विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार विषयवस्तु समावेशबारे शिक्षकहरूको धारणा के छ भन्ने सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा ९४.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले मानवअधिकार शिक्षाले विद्यालय, परिवार, समुदाय तथा समग्र राष्ट्रको लोकतान्त्रिक प्रक्रिया सुदृढीकरणको आधारका रूपमा लिएको तालिका नं. ५.५ ले देखाउँछ। यस्तो शिक्षा सम्बन्धमा नकारात्मक धारणा (प्राप्त गर्न नसकिने प्रतिबद्धता र विलासी विषयवस्तुको प्रवेश) राख्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत अति कम देखियो। शिक्षकहरूको उमेर बढ्दै जाँदा उनीहरू मानवअधिकार शिक्षाप्रति सकारात्मक बन्दै गएको र ३५ वर्ष वा सोभन्दा माथि उमेरका कुनै पनि शिक्षकले यस विषयलाई विलासिताका रूपमा नलिएको पाइयो भने ३५ वर्षभन्दा कम उमेरका ४ प्रतिशत शिक्षकले यस विषयलाई विलासिताका रूपमा लिएको समेत पाइयो। स्नातक तह वा सोभन्दा बढी शैक्षिक योग्यता भएका मानविकीलगायत गैरशिक्षा सङ्कायका शिक्षकहरूले मानवअधिकार शिक्षा लोकतान्त्रिक प्रक्रिया सुदृढीकरणको आधार हो भन्ने विषयमा सबैभन्दा बढी मत (९७ प्रतिशत) राखे।

शिक्षकहरूको यस्तो विचार विभिन्न व्यक्तित्वहरू (*Tibbitts, 2008; Covell and Howe, 2005; Osler and Starkey, 2006; Magendzo, 2005*)ले यसै विषयमा गरेका अध्ययन अनुसन्धानका निष्कर्षहरूसँग पूर्ण रूपले मेल खाने देखिन्छ। विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश हुने विषयवस्तुहरूले प्रजातान्त्रिक व्यवस्था सुदृढ गर्दछ भन्ने उनीहरूको निष्कर्ष रहेको छ। प्रजातन्त्र आफैँमा एक कमजोर व्यवस्था भएको र यस्तो व्यवस्था कसरी अघि बढ्दछ भन्ने कुरा मतदान प्रक्रियामा सहभागी हुने लगायत एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित भई अघि बढ्ने खालको समुदाय निर्माणका लागि नागरिकहरूको सक्रिय सहभागितामा भर पर्दछ। त्यसैले बहुसांस्कृतिक तथा द्वन्द्वोत्तर समाजमा मानवअधिकार शिक्षालाई प्रजातान्त्रिक नागरिक निर्माण गर्नेतर्फ एक अभिन्न तथा अत्यावश्यक विषयका रूपमा हेरिन्छ। धेरै पहिलेदेखि संस्थागत हुँदै आएका प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाहरूमा यो कुरा साझा रूपले लागू हुन्छ (*Waldron and Kavanagh et.al, 2011*)।

क्षेत्रीय कार्यशालाहरूका सहभागीहरूको जोड पनि पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाका रूपमा समावेश गरिने विषयवस्तुहरूले मूलत: लोकतान्त्रिक पद्धतिको सुदृढीकरणको उद्देश्य बोक्नुपर्ने भन्ने देखिन्थ्यो। सहभागीहरूले मानवअधिकारको विषयमा जोड दिँदै द्वन्द्वोत्तर समाजको शिक्षा तथा विद्यालय पाठ्यक्रममको शैक्षिक विषयवस्तु मानवअधिकारका विषयवस्तुबाट निर्देशित हुनुपर्ने कुराको आवश्यकता औँल्याएका थिए। यस विषय सम्बन्धी आम मनोवृत्ति अझै नकारात्मक रहेको भन्दै सहभागीहरूले पाठ्यक्रममा समाविष्ट मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरूको सफल कार्यान्वयनका लागि सरोकारवालाहरूको मानसिकतामा तालमेल ल्याउन अझै जरुरी देखिएको बताएका थिए। पाठ्यक्रमलाई व्यावहारिक बनाउनका लागि पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया बालसहभागितामूलक हुनुपर्ने बताउँदै सो प्रक्रियामा स्थानीय सरोकारवालाले सुझावसमेत प्रस्तुत गरेका थिए।

तालिका नं. ५.६. विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको सुरुवात गर्नुपर्ने उपयुक्त तह सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा

विवरण	आधारभूत तह (कक्षा १ देखि ८)		माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०)		दुवै तहमा		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग								
महिला	७०	६३.६	५	४.५	३५	३१.८	११०	१००.०
पुरुष	१२५	६२.८	१२	६.०	६२	३१.२	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह								
< ३५ वर्ष	८७	६३.०	१०	७.२	४१	२९.७	१३८	१००.०
३५-४४ वर्ष	७३	६७.६	३	२.८	३२	२९.६	१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	३५	५५.६	४	६.३	२४	३८.१	६३	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता								
एस. एल. सी र प्रमाणपत्र तह	४२	७२.४	१	१.७	१५	२५.९	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	७०	६८.६	७	६.९	२५	२४.५	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	८३	५५.७	९	६.०	५७	३८.३	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह								
निम्नमाध्यमिक	७८	६७.२	३	२.६	३५	३०.२	११६	१००.०
माध्यमिक	११७	६०.६	१४	७.३	६२	३२.१	१९३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय								
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	८६	६५.६	९	६.९	३६	२७.५	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	६६	६५.३	२	२.०	३३	३२.७	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	३०	५१.७	३	५.२	२५	४३.१	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	१३	६८.४	३	१५.८	३	१५.८	१९	१००.०
जम्मा	१९५	६३.१	१७	५.५	९७	३१.४	३०९	१००.०

बहुसङ्ख्यक (६३ प्रतिशत) शिक्षकहरूले विद्यालयको आधारभूत तहको पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा बढी समावेश गर्नु उपयुक्त हुने बताए। त्यसै गरी ५.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्तो शिक्षा माध्यमिक तहमा बढी समावेश गर्नुपर्ने बताए भने ३१ प्रतिशत शिक्षकहरूले दुवै तहमा उत्तिकै जोड दिनुपर्ने बताए। अध्ययनमा समेटिएका शिक्षकहरूमध्ये निम्नमाध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूले आधारभूत तहमा नै मानवअधिकार शिक्षा बढी आवश्यक भएको बताए। शिक्षकहरूले अध्यापन गर्ने विषयहरूका आधारमा हेर्दा अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान) विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू जसलाई पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट मानवअधिकार र बालअधिकारका विषयवस्तुहरूका बारेमा तुलनात्मक रूपले कम जानकारी भएको ठानिन्छ, उनीहरूले पनि आधारभूत तहमा नै मानवअधिकार शिक्षा समावेश गर्ने विषयमा बढी जोड दिएको तालिका नं. ५.६ ले बताउँछ।

तालिका नं. ५.७. **मानवअधिकार शिक्षाका लागि खास तह नै किन बढी उपयुक्त भन्ने सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा**

विषयवस्तु बढी समावेश गर्नुपर्ने कारण	आधारभूत तह (कक्षा १ देखि ८)	माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०)	दुवै तहमा	जम्मा प्रतिशत	जम्मा सङ्ख्या
अधिकार र कर्तव्यबारे सचेतना वृद्धि गर्न तथा यी विषयमा सुस्पष्ट हुने उपयुक्त तह भएकाले	४४.६	५८.८	६१.९	५०.८	१५७
यो तहबाट नै विषयवस्तुहरू ग्रहण गर्न सक्ने परिपक्वता सुरु भइसक्ने हुनाले	५१.८	४१.२	३०.९	४४.६	१३८
भविष्यमा बालअधिकार र मानवअधिकारका पक्षमा वकालत गर्नका लागि विद्यार्थीलाई सशक्त बनाउन र उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न	१.५	०.०	५.२	२.६	८
कुनै पनि कारण नखुलाउनेहरू	२.१	०.०	२.१	१.९	६
जम्मा प्रतिशत	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	
जम्मा सङ्ख्या	१९५	१७	९७	३०९	३०९

अन्तर्वार्ताका क्रममा समेटिएका आधाभन्दा बढी (५१ प्रतिशत) शिक्षकहरूले अधिकार र कर्तव्यबारे सचेतना वृद्धि गर्न तथा यी विषयमा विद्यार्थीहरूलाई सुस्पष्ट गराउनका लागि विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गर्नुपर्ने कारण बताएको तालिका नं. ५.७ ले देखाउँछ। त्यस्तै, १५७ जना शिक्षकमध्ये ४५ प्रतिशत शिक्षकहरूले विद्यालय तहमा नै मानवअधिकारका विषयवस्तुहरू ग्रहण गर्न सक्ने परिपक्वता सुरु हुने अवस्थालाई यस्तो शिक्षा समावेश गर्नुपर्ने कारण ठानेको देखिन्छ। थोरै (३ प्रतिशत) शिक्षकहरूले मात्र भविष्यमा बालअधिकार र मानवअधिकारका पक्षमा वकालत गर्नका लागि विद्यार्थीलाई सशक्त बनाउन र उनीहरूको क्षमता

अभिवृद्धि गर्न आवश्यक रहेको बताए। मानवअधिकार शिक्षालाई आधारभूत तहमा बढी जोड दिनुपर्छ भन्ने शिक्षकहरूमध्ये ५२ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस तहबाट नै विद्यार्थीहरूमा विषयवस्तुहरू ग्रहण गर्न सक्ने परिपक्वता सुरु भइसक्ने अवस्था भएको जनाए। त्यस्तै, ४५ प्रतिशत शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूमा अधिकार र कर्तव्यबारे सचेतना वृद्धि गर्न तथा यी विषयमा सुस्पष्ट हुने उपयुक्त तह नै आधारभूत तह हो भन्ने कारण देखाएको माथिको तालिकाले देखाउँछ।

तालिका नं. ५.८. **मानवअधिकार र बालअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू सामाजिक र नैतिक शिक्षाबाहेक अन्य विषयमा समावेश गर्नुपर्छ वा पर्दैन भन्नेबारे शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	पर्छ (प्रतिशत)	पर्दैन (प्रतिशत)	थाहा छैन (प्रतिशत)	जम्मा	
				सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग					
महिला	७८.२	१६.४	५.५	११०	१००.०
पुरुष	८२.९	१२.१	५.०	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह					
< ३५ वर्ष	८२.६	१३.०	४.३	१३८	१००.०
३५-४४ वर्ष	८१.५	१३.०	५.६	१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	७७.८	१५.९	६.३	६३	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता					
एस. एल. सी र प्रमाणपत्र तह	७४.१	१९.०	६.९	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	८४.३	१०.८	४.९	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	८१.९	१३.४	४.७	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह					
निम्नमाध्यमिक	७८.४	१३.८	७.८	११६	१००.०
माध्यमिक	८२.९	१३.५	३.६	१९३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय					
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	८४.७	९.९	५.३	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	७८.२	१६.८	५.०	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	८२.८	१०.३	६.९	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	६८.४	३१.६		१९	१००.०
विद्यालयको प्रकार					
सरकारी तथा सामुदायिक	८२.१	१४.५	३.४	२३४	१००.०
निजी	७८.७	१०.७	१०.७	७५	१००.०
जम्मा	८१.२	१३.६	५.२	३०९	१००.०

अध्ययनमा समेटिएका शिक्षकहरूमध्ये ८१ प्रतिशतले मानवअधिकार र बालअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू सामाजिक र नैतिक शिक्षाबाहेक अन्य विषयमा

समावेश गर्नुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरे भने १४ प्रतिशतले सामाजिक र नैतिक शिक्षामा मात्र यस्ता विषयवस्तुको समावेश गर्दा हुने बताएको तालिका नं. ५.८ ले देखाउँछ। शिक्षकहरूको अध्यापन गर्ने विषयका आधारमा हेर्दा भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी) विषयका ८५ प्रतिशत शिक्षकहरूले मानवअधिकार र बालअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू सामाजिक र नैतिक शिक्षाबाहेक अन्य विषयमा समावेश गर्नुपर्छ भनी जोड दिए तर सामाजिक अध्ययन, नैतिक शिक्षा र अन्य विषयका शिक्षकहरूले तुलनात्मक रूपमा कम जोड दिएको पाइयो। यसर्थ, सामाजिक अध्ययन, नैतिक शिक्षा विषयका शिक्षकहरूले मानवअधिकार, बालअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षालाई बढी आफूहरूसँग सम्बन्धित भएको ठानेको देखिन्छ भने अन्य विषयका शिक्षकहरूमा यस्ता विषयवस्तुहरू आफ्ना पाठ्यपुस्तकमा समावेश नहोस् भन्ने अभिप्राय रहेको देखिन्छ। क्षेत्रीय कार्यशालाका सहभागीहरूले भने मानवअधिकार शिक्षालाई नैतिक शिक्षा तथा नागरिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा समावेश गर्दा राम्रो हुने धारणा व्यक्त गर्दै घरबाटै बालबालिकामैत्री वातावरण दिइनुपर्ने तथा मानवअधिकार तथा नैतिक शिक्षालाई घरबाट नै सुरुवात गर्नुपर्नेमा जोड दिएका थिए।

तालिका नं. ५.९. **मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी अध्यापन प्रक्रियाबारे शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	औपचारिक		अनौपचारिक		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग						
महिला	९९	९०.०	११	१०.०	११०	१००.०
पुरुष	१८४	९२.५	१५	७.५	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह						
< ३५ वर्ष	१३१	९४.९	७	५.१	१३८	१००.०
३५-४४ वर्ष	९१	८४.३	१७	१५.७	१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	६१	९६.८	२	३.२	६३	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता						
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	५४	९३.१	४	६.९	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	९४	९२.२	८	७.८	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	१३५	९०.६	१४	९.४	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह						
निम्नमाध्यमिक	१०६	९१.४	१०	८.६	११६	१००.०
माध्यमिक	१७७	९१.७	१६	८.३	१९३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय						
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	१२३	९३.९	८	६.१	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	९१	९०.१	१०	९.९	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	५१	८७.९	७	१२.१	५८	१००.०

अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	१८	९४.७	१	५.३	१९	१००.०
विद्यालयको प्रकार						
सरकारी तथा सामुदायिक	२१३	९१.०	२१	९.०	२३४	१००.०
निजी	७०	९३.३	५	६.७	७५	१००.०
जम्मा	२८३	९१.६	२६	८.४	३०९	१००.०

मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी अध्यापनका लागि औपचारिक र अनौपचारिक प्रक्रियामा जोड दिने शिक्षकहरूको प्रतिशतको अनुपात अत्यन्त असन्तुलित भएको माथिको तालिका ५.९ ले देखाउँछ। ९२ प्रतिशत शिक्षकहरूले औपचारिक प्रक्रियामा बढी जोड दिएको पाइन्छ। तालिकामा उल्लेख भएका विवरणात्मक पृष्ठभूमिका आधारमा हेर्दा महिला शिक्षक, ४५ वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेर समूहका शिक्षक, स्नातकभन्दा कम योग्यता भएका शिक्षकले, अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान) विषयका शिक्षक र निजी तथा संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरूले औपचारिक प्रक्रियामा बढी जोड दिएको देखिन्छ तर मानवअधिकार शिक्षालाई औपचारिकभन्दा अनौपचारिक तहमा बढी जोड दिनुपर्दछ तथा अनौपचारिक माध्यमबाट प्रदान गरिने शिक्षा बढी व्यावहारिक हुन्छ भन्ने क्षेत्रीय कार्यशालाका सहभागीहरूको विचार थियो।

तालिका नं. ५.१०. **विद्यालय पाठ्यक्रमले अधिकार वा कर्तव्य केमा बढी जोड दिनुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	अधिकार र कर्तव्य दुवैमा (प्रतिशत)	अधिकारमा (प्रतिशत)	कर्तव्यमा (प्रतिशत)	जम्मा	
				सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग					
महिला	९२.७	२.७	४.५	११०	१००.०
पुरुष	९१.५	५.०	३.५	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह					
< ३५ वर्ष	९४.९	२.९	२.२	१३८	१००.०
३५-४४ वर्ष	९१.७	२.८	५.६	१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	८५.७	९.५	४.८	६३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय					
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	८८.५	६.१	५.३	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	९२.१	४.०	४.०	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	९६.६	१.७	१.७	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	१००.०			१९	१००.०
शिक्षकको जात/ जातीयता					
ब्राह्मण/क्षेत्री	९१.२	५.०	३.८	२३८	१००.०
जनजाति	९५.७		४.३	४६	१००.०
दलित	९१.७		८.३	१२	१००.०

मधेसी तथा मुस्लिम	९२.३	७.७		१३	१००.०
भौगोलिक क्षेत्र					
तराई	९२.५	४.३	३.१	१६१	१००.०
हिमाल/पहाड	९१.२	४.१	४.७	१४८	१००.०
मा.अ. सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनका आधारमा					
कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालय	९१.१	५.१	३.८	१५८	१००.०
कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालय	९२.७	३.३	४.०	१५१	१००.०
जम्मा	९१.९	४.२	३.९	३०९	१००.०

पाठ्यक्रममा समावेश गरिने विषयवस्तुहरू अधिकारका साथसाथै कर्तव्यमा पनि जोड दिने खालको हुनुपर्नेमा अत्यधिक (९२ प्रतिशत) शिक्षकहरूको विचार रहेको तालिका नं. ५.१० ले देखाउँछ। यस तालिकाबाट शिक्षकहरूको कार्यरत क्षेत्र, जाति, लिङ्ग, उमेर समूह, उनीहरूले अध्यापन गर्ने विषय आदि पृष्ठभूमिमा हेर्दा समेत पाठ्यक्रममा समावेश हुने विषयवस्तुहरू अधिकार र कर्तव्य दुवै हिसाबले सन्तुलित हुनुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा समान धारणा हुनु महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ।

त्यसै गरी, क्षेत्रीय कार्यशालाका सहभागीहरूले पनि सिद्धान्तमा भएका कुराहरूलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नु जरुरी भएको र सो कार्यका लगि अधिकार र कर्तव्य दुवैलाई समान महत्त्व तथा ध्यान दिई सँगसँगै लैजानुपर्ने विचार व्यक्त गरेका थिए।

तालिका नं. ५.११. **मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रमको एक छुट्टै विषयको रूपमा समावेश गर्न आवश्यक वा सम्भावना रहे तरहेकाद्वारे शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	आवश्यकता		सम्भावना		जम्मा	
	छ (प्रतिशत)	छैन (प्रतिशत)	छ (प्रतिशत)	छैन (प्रतिशत)	सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग						
महिला	९०.०	१०.०	६७.३	३२.७	११०	१००.०
पुरुष	८२.९	१७.१	६५.८	३४.२	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह						
< ३५ वर्ष	८४.८	१५.२	६५.९	३४.१	१३८	१००.०
३५-४४ वर्ष	८९.८	१०.२	६८.५	३१.५	१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	७९.४	२०.६	६३.५	३६.५	६३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय						
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	८७.०	१३.०	६७.९	३२.१	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	८३.२	१६.८	६७.३	३२.७	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	८६.२	१३.८	६०.३	३९.७	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	८४.२	१५.८	६८.४	३१.६	१९	१००.०
जम्मा	८५.४	१४.६	६६.३	३३.७	३०९	१००.०

तालिका नं. ५.११ अनुसार मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रमको एक छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गर्न आवश्यक वा सम्भावना छ कि छैन भन्ने विषयमा सोधिएको प्रश्नमा ८५ प्रतिशत शिक्षकहरूले आवश्यकता छ भन्ने जवाफ दिए भने ३४ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्ता विषय आवश्यक भए पनि छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गर्ने सम्भावना भने नरहेको बताए।

तालिका नं. ५.१२. **मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रमको एक छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गर्न आवश्यक वा सम्भावना किन छैन भन्नेबारे शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	आवश्यकता छैन वा सम्भावना छैन भन्ने कारण				जम्मा	
	पाठ्यक्रम बढी भारपूर्ण हुनेछ (प्रतिशत)	समय अभाव (प्रतिशत)	शिक्षकमा यस सम्बन्धी ज्ञानको कमी (प्रतिशत)	यो विषय बढी महत्त्वाकाङ्क्षी छ (प्रतिशत)	सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग						
महिला	७५.०	१५.०	५.०	५.०	२०	१००.०
पुरुष	६०.८	२९.४	५.९	३.९	५१	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता						
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	५८.३	२५.०	८.३	८.३	१२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	७२.०	१६.०	४.०	८.०	२५	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	६१.८	३२.४	५.९		३४	१००.०
अध्यापन गर्ने तह						
निम्नमाध्यमिक	५०.०	३५.०	५.०	१०.०	२०	१००.०
माध्यमिक	७०.६	२१.६	५.९	२.०	५१	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय						
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	५६.०	३२.०	१२.०		२५	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	६९.२	२३.१	–	७.७	२६	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	६८.८	१८.८	६.३	६.३	१६	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	७५.०	२५.०	–		४	१००.०
जम्मा	६४.८	२५.४	५.६	४.२	७१	१००.०

मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रमको एक छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गर्न आवश्यक वा सम्भावना किन छैन भन्ने बारेमा शिक्षकहरूले मुख्य २ कारणहरूलाई जोड दिएको तालिका नं. ५.१२ ले देखाउँदछ। अध्ययनमा संलग्न लगभग दुई तिहाइ (६५ प्रतिशत) शिक्षकहरूले यो विषयलाई छुट्टै विषयका रूपमा राख्दा विद्यालय पाठ्यक्रम बढी भारपूर्ण हुने बताएको देखिन्छ। त्यसै गरी एक चौथाइ

शिक्षकहरूले विद्यालयमा पठनपाठन हुने दैनिक समय अभाव हुने कुरामा जोड दिए। यो विषय बढी महत्त्वाकाङ्क्षी भएका कारण छुट्टै विषयका रूपमा राख्न नहुने भन्नेमा अतिकम (४ प्रतिशत) शिक्षकहरू रहेको पाइयो। यसले के देखाउँदछ भने लगभग सबै शिक्षकहरू मानवअधिकार र बालअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षाप्रति सकारात्मक छन्।

तालिका नं. ५.१३. **मानवअधिकार र बालअधिकार सम्बन्धी सचेतना फैलाउने नेपाल सरकारको नीतिबारे जानकारी भए नभएको सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	जानकारी भएको		जानकारी नभएको		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग						
महिला	५२	४७.३	५८	५२.७	११०	१००.०
पुरुष	१११	५५.८	८८	४४.२	१९९	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता						
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	२६	४४.८	३२	५५.२	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	४९	४८.०	५३	५२.०	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	८८	५९.१	६१	४०.९	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह						
निम्नमाध्यमिक	५२	४४.८	६४	५५.२	११६	१००.०
माध्यमिक	१११	५७.५	८२	४२.५	१९३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय						
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	६७	५१.१	६४	४८.९	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	६१	६०.४	४०	३९.६	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	२५	४३.१	३३	५६.९	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	१०	५२.६	९	४७.४	१९	१००.०
शिक्षकको जात/ जातीयता						
ब्राह्मण/क्षेत्री	१३०	५४.६	१०८	४५.४	२३८	१००.०
जनजाति	२१	४५.७	२५	५४.३	४६	१००.०
दलित	५	४१.७	७	५८.३	१२	१००.०
मधेसी तथा मुस्लिम	७	५३.८	६	४६.२	१३	१००.०
विकास क्षेत्र						
पूर्वाञ्चल	३०	४७.६	३३	५२.४	६३	१००.०
मध्यमाञ्चल	३९	६१.९	२४	३८.१	६३	१००.०
पश्चिमाञ्चल	२८	४५.९	३३	५४.१	६१	१००.०
मध्यपश्चिमाञ्चल	३१	४८.४	३३	५१.६	६४	१००.०
सुदूरपश्चिमाञ्चल	३५	६०.३	२३	३९.७	५८	१००.०
भौगोलिक क्षेत्र						
तराई	८२	५०.९	७९	४९.१	१६१	१००.०
हिमाल/पहाड	८१	५४.७	६७	४५.३	१४८	१००.०
जम्मा	१६३	५२.८	१४६	४७.२	३०९	१००.०

मानवअधिकार र बालअधिकार सम्बन्धी सचेतना फैलाउने नेपाल सरकारको नीतिबारे जानकारी भए नभएको सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा करिब आधा (४७ प्रतिशत) जति शिक्षकहरूलाई यस सम्बन्धमा जानकारी नभएको तालिका नं ५.१३ बाट देखिन्छ। तालिकामा उल्लिखित शिक्षकहरूको विवरणात्मक पृष्ठभूमिका आधारमा हेर्दा त्यसकै हाराहारीमा रहेको अवस्था देखिन्छ। पुरुष शिक्षक, शिक्षा सङ्कायअन्तर्गत स्नातक वा सोभन्दा बढी योग्यता हासिल गरेका शिक्षक, माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षक, सामाजिक अध्ययन तथा नैतिक शिक्षा अध्यापन गर्ने शिक्षक, ब्राह्मण/क्षेत्री समुदायका शिक्षक, मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रका शिक्षक र हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रका शिक्षकहरूमा सरकारको उक्त नीतिबारे तुलनात्मक रूपमा बढी जानकारी रहेको माथिको तालिकाले देखाउँछ तर विद्यालय क्षेत्रको समग्र सुधारका लागि लागू गरिएको विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमका बारेमा स्थानीय सरोकारवालाहरूका बीच जानकारी नै नभएको धारणा क्षेत्रीय कार्यशालाका सहभागीहरूले व्यक्त गरेका थिए।

चित्र नं. ५.५. विद्यालय शान्ति क्षेत्रबारे शिक्षकहरूको बुझाइ

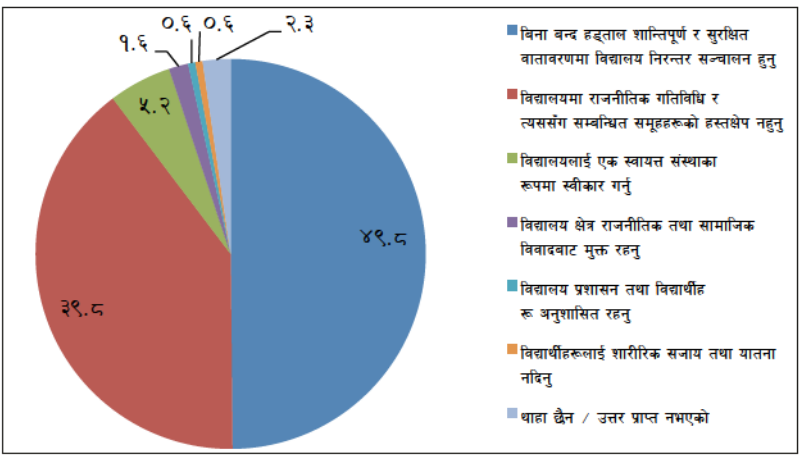

अन्तर्वार्ताका क्रममा अध्ययनमा संलग्न शिक्षकहरूले *विद्यालय शान्ति क्षेत्रको* विभिन्न अर्थ लगाएको चित्र नं. ५.५ बाट देखिन्छ। बिना बन्द हड्ताल शान्तिपूर्ण र सुरक्षित वातावरणमा विद्यालय निरन्तर सञ्चालन हुनु, विद्यालयमा राजनीतिक गतिविधि र त्यससँग सम्बन्धित समूहहरूको हस्तक्षेप नहुनु, विद्यालयलाई एक स्वायत्त संस्थाका रूपमा स्वीकार गर्नु, विद्यालय क्षेत्र राजनीतिक तथा सामाजिक विवादबाट मुक्त रहनु, विद्यालय प्रशासन तथा विद्यार्थीहरू अनुशासित रहनु, विद्यार्थीहरूलाई शारीरिक सजाय तथा यातना नदिनुजस्ता विषयलाई शिक्षकहरूले शान्ति क्षेत्रका

रूपमा परिभाषित गरेको देखिन्छ। अध्ययनमा संलग्न शिक्षकहरूको आधा सङ्ख्या (५० प्रतिशत) ले बिना बन्द हड्ताल शान्तिपूर्ण र सुरक्षित वातावरणमा विद्यालय निरन्तर सञ्चालन हुनुलाई *विद्यालय शान्ति क्षेत्र* हो भनी परिभाषित गरे। त्यस्तै, ४० प्रतिशत शिक्षकहरूले विद्यालयमा राजनीतिक गतिविधि र त्यससँग सम्बन्धित समूहहरूको हस्तक्षेप नहुनु नै विद्यालय शान्ति क्षेत्र हो भनी परिभाषित गरे। यसरी ९० प्रतिशत शिक्षकहरूले दिएको परिभाषालाई विश्लेषण गर्दा विद्यालयमा हुने बन्द, हड्ताल, अशान्तिपूर्ण वातावरण र असुरक्षा बढी राजनीतिसँग जोडिएको देखिन्छ तर क्षेत्रीय कार्यशालाका सहभागीहरूले भने विद्यालय शान्ति क्षेत्र सम्बन्धमा आफ्नो परिभाषा वा बुझाइ प्रस्तुत गर्नुभन्दा पनि यो विषय सुस्पष्ट रूपमा परिभाषा नभएकाले यसलाई आधिकारिक रूपमा परिभाषित गर्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिएका थिए।

अध्ययनमा संलग्न शिक्षकहरूले *"कुनै पनि ठाउँको सामाजिक तथा शैक्षिक एकता र अखण्डता नखल्बलिने वा खल्बल्याउन पाइँदैन भनी गरेको घोषणा", "विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी तथा शिक्षकहरू कुनै पनि गुट, उपगुट वा राजनीतिक सङ्घ संस्थामा आबद्ध भई विद्यालयको दैनिक शैक्षिक गतिविधिलाई अवरोध गर्न नपाइने अवस्था", "बन्द हड्ताल जस्ता काम नगर्ने", "विद्यालयमा बालबालिकाहरू बीच कुनै पनि विभेद नगरी शान्त वातावरणमा अध्ययन गर्न पाउनु", "डर, त्रास र भयबाट मुक्त हुनु" तथा "अवरोध बिनाको शिक्षण" विद्यालय शान्तिक्षेत्र* भनी परिभाषित गरेका थिए। यी केही प्रतिनिधि उदाहरण मात्र हुन्।

चित्र नं. ५.६. विद्यालयमा मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको उपायबारे शिक्षकहरूको धारणा (प्रतिशतमा)

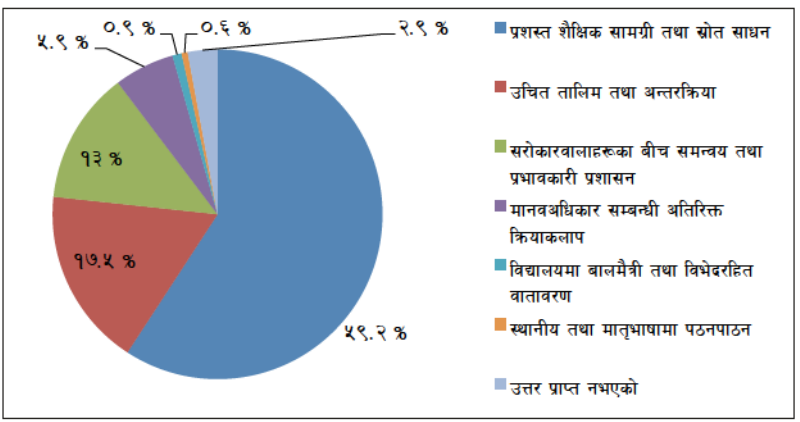

अध्ययनमा संलग्न शिक्षकहरूले विद्यालयमा मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका सम्बन्धमा विभिन्न उपायहरू सुझाएको चित्र नं. ५.६ बाट

प्रस्ट हुन्छ। त्यस्ता उपायहरूमा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी प्रशस्त शैक्षिक सामग्री तथा मानव एवम् भौतिक स्रोत साधनको उपलब्धता हुनुपर्ने, व्यावहारिक शिक्षाका लागि शिक्षकहरूलाई उचित तालिम तथा अन्तरक्रियाको व्यवस्था गरिनुपर्ने, शैक्षिक सरोकारवालाहरू बीच उचित समन्वय गरिनुपर्ने, विद्यालय प्रशासन प्रभावकारी हुनुपर्नेमा शिक्षकहरूले जोड दिएको देखिन्छ।

त्यसै गरी, विद्यालयमा मानवअधिकारकर्मीबाट समय-समयमा कक्षा सञ्चालन गर्नुपर्ने तथा यस सम्बन्धी अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको आयोजना गरिनुपर्ने, विद्यालयमा बालमैत्री वातावरण कायम गरिनुपर्ने, विभेदरहित संस्कृतिको सृजना गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्ने र स्थानीय तथा मातृभाषामा पठनपाठन गराउनुपर्ने जस्ता उपायहरूसमेत सुझाएका थिए।

मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी प्रशस्त शैक्षिक सामग्री तथा मानव एवम् भौतिक स्रोत साधनको उपलब्धता हुनुपर्ने र व्यावहारिक शिक्षाका लागि शिक्षकहरूलाई उचित तालिम तथा अन्तरक्रियाको व्यवस्था गरिनुपर्ने कुरालाई शिक्षकहरूले प्रमुख दुई उपायका रूपमा जोड दिएको देखिन्छ। यीमध्ये पहिलो उपायलाई ५९ प्रतिशत शिक्षकहरूले मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको उपायका रूपमा बताएको माथिको चित्रबाट देखिन्छ भने १७. ५ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्तो शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको दोस्रो उपायका रूपमा लिएको देखिन्छ। यसै गरी, क्षेत्रीय कार्यशालाका सहभागीहरूले शैक्षिक स्रोत साधन तथा शिक्षकहरूलाई उचित तालिम आदिको अभावका कारणले विद्यालयमा मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तु कार्यान्वयन गर्न कठिनाइ भएको विचार व्यक्त गरेका थिए।

मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि शिक्षकहरूलाई मानवअधिकार, बालअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी अतिरिक्त तालिम दिइनुपर्ने र शैक्षिक तालिम सामग्रीमा मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूलाई समयानुकूल समावेश गरिनुपर्ने कुरामा क्षेत्रीय गोष्ठीका सहभागीहरूले समेत सुझाएका थिए।

मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अध्ययनमा संलग्न केही शिक्षकहरूबाट *"गाउँ गाउँमा जनचेतना अभियान गर्नुपर्ने", "मानवअधिकारकर्मीहरूलाई बेलाबेलामा विद्यालयमा बोलाएर यसको महत्त्व आवश्यकता र कार्यान्वयनका विषयमा जानकारी दिने खालका कक्षा लिन लगाउने", "तालिमप्राप्त शिक्षकको व्यवस्था हुनुपर्ने", "विषय विशेषज्ञ, शिक्षक, विद्यार्थी तथा अभिभावकको सशक्त सक्रियता आवश्यक हुने", "मानवअधिकार सम्बन्धी प्रयोगात्मक ज्ञानका निमित्त विद्यार्थीहरूलाई समय समयमा सम्बन्धित ठाउँ र समुदायमा घट्ने घटनाबारे जानकारी र भ्रमण गराउनुपर्ने", "हप्तामा दुईवटा मानवअधिकार सम्बन्धी कक्षा सञ्चालन हुनुपर्ने "* जस्ता विचारहरू प्राप्त भएका थिए।

तालिका नं. ५.१४. **पाठ्यक्रममा समाविष्ट मानवअधिकारका विषयवस्तुले कुन पक्षसँग बढी सम्बन्ध राख्नुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	सामुदायिक पक्ष	व्यक्तिगत पक्ष	पीडितलाई भौतिक सहयोग गर्ने	मानवअधिकार ज्यादतीको सिकायत गर्ने	मानवअधिकार ज्यादतीको बेला हस्तक्षेप गर्ने	जम्मा	
						सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग							
महिला	४८.२	३०.९	१२.७	४.५	३.६	११०	१००.०
पुरुष	४७.२	३०.७	११.६	६.५	४.०	१९९	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता							
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	४६.६	२७.६	२२.४	१.७	१.७	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	५०.०	३३.३	५.९	६.९	३.९	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	४६.३	३०.२	१२.१	६.७	४.७	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह							
निम्नमाध्यमिक	४५.७	३२.८	१७.२	२.६	१.७	११६	१००.०
माध्यमिक	४८.७	२९.५	८.८	७.८	५.२	१९३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय							
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	४५.०	३२.८	१२.२	६.९	३.१	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	४५.५	३२.७	१२.९	४.०	५.०	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	५६.९	२४.१	१३.८	३.४	१.७	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	४७.४	२६.३		१५.८	१०.५	१९	१००.०
मा.अ. सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनका आधारमा							
कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालय	४९.४	२८.५	१५.२	४.४	२.५	१५८	१००
कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालय	४५.७	३३.१	८.६	७.३	५.३	१५१	१००
जम्मा	४७.६	३०.७	१२.०	५.८	३.९	३०९	१००.०

अध्ययनमा संलग्न शिक्षकहरूले पाठ्यक्रममा समाविष्ट मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुले खास गरी सामुदायिक र व्यक्तिगत पक्षमा विशेष जोड दिएको तालिका नं ५.१४ बाट देखिन्छ। सामुदायिक पक्षमा ४८ प्रतिशत र व्यक्तिगत पक्षमा ३१ प्रतिशत शिक्षकहरू देखिन्छन्। यस तालिकाबाट मानवअधिकार शिक्षाले अधिकार हनन वा ज्यादतीका बेला कार्यमा आधारित (*Action Oriented*) हस्तक्षेप गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतालाई शिक्षकहरूले कम महत्त्व दिइएको पाइयो।

चित्र नं. ५.७. विद्यालयमा पुस्तकालय र मानवअधिकारसँग सम्बन्धित सन्दर्भ सामग्रीहरूको उपलब्धता

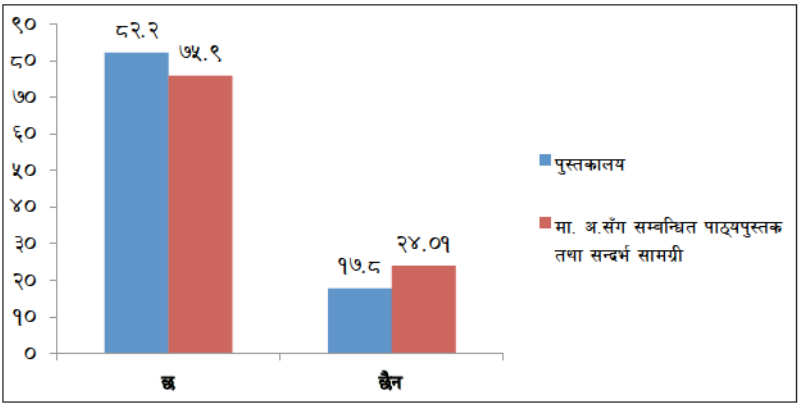

अध्ययनमा संलग्न कूल ३०९ जना शिक्षकहरूमध्ये ८२ प्रतिशत अर्थात् २५४ जना शिक्षकहरूले आफू अध्यापनरत विद्यालयमा पुस्तकालय रहेको बताए। तीमध्ये ७६ प्रतिशत अर्थात् १९३ शिक्षकहरूले ती पुस्तकालयमा मानवअधिकार सम्बन्धी पुस्तक तथा सन्दर्भ सामग्रीहरू उपलब्ध भएको जनाए।

तालिका नं. ५.१५. मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार तथा प्रसार कार्यमा कसको बढी भूमिका हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा शिक्षकहरूको धारणा

विवरण	विद्यालय शिक्षक (प्रतिशत)	सञ्चार माध्यम (प्रतिशत)	मानवअधिकारकर्मी (प्रतिशत)	माथिका सबै (प्रतिशत)	जम्मा	
					सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग						
महिला	४०.०	३०.०	२६.४	३.६	११०	१००.०
पुरुष	५५.३	२२.१	१८.६	४.०	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह						
< ३५ वर्ष	४४.९	३३.३	१७.४	४.३	१३८	१००.०
३५-४४ वर्ष	५४.६	२०.४	२२.२	२.८	१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	५२.४	१४.३	२८.६	४.८	६३	१००.०
शिक्षकको जात/ जातीयता						
ब्राह्मण/क्षेत्री	५०.८	२५.६	२०.२	३.४	२३८	१००.०
जनजाति	३७.०	२८.३	३०.४	४.३	४६	१००.०
दलित	५०.०	१६.७	३३.३		१२	१००.०
मधेसी तथा मुस्लिम	७६.९	७.७		१५.४	१३	१००.०
भौगोलिक क्षेत्र						
तराई	५१.६	२०.५	२४.२	३.७	१६१	१००.०

हिमाल/पहाड	४८.०	२९.७	१८.२	४.१	१४८	१००.०
मा.अ. सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनका आधारमा						
कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालय	५३.८	२५.९	१८.४	१.९	१५८	१००.०
कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालय	४५.७	२३.८	२४.५	६.०	१५१	१००.०
जम्मा	४९.८	२४.९	२१.४	३.९	३०९	१००.०

मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार तथा प्रसारमा सबैभन्दा बढी भूमिका शिक्षकहरूको हुने धारणा अध्ययनमा संलग्न ५० प्रतिशत शिक्षकहरूले व्यक्त गरे (तालिका नं. ५.१५)। यस्तो धारणा व्यक्त गर्ने शिक्षकहरूमध्ये मानवअधिकार तथा बालअधिकार कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालयका शिक्षकहरूको प्रतिशत बढी पाइयो। एक चौथाइ शिक्षकहरूले सञ्चार माध्यमको बढी भूमिका हुने धारणा राखे भने २१ प्रतिशत शिक्षकहरूले मानवअधिकारकर्मीको बढी भूमिका हुनुपर्नेमा जोड दिए। यसरी हेर्दा शिक्षकहरू मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालयमा आधारित औपचारिक शिक्षणद्वारा मानवअधिकार शिक्षाको विकास गर्नुपर्ने पक्षमा रहेको देखिन्छ। सामान्यत: गैरसरकारी संस्थाहरूको सक्रियतामा मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार प्रसार हुनुपर्छ भन्ने मान्यता विपरीत विद्यालयका शिक्षकरूले यो विषयलाई विद्यालयकै जिम्मेवारीका रूपमा हेरेको पाइयो। शिक्षकहरूको यस्तो धारणा बढी परीक्षामुखी शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत मानवअधिकार शिक्षालाई शैक्षिक क्षेत्रले जोड दिँदैन भन्ने सामान्य सिद्धान्तको विपरीत पनि देखिन्छ। मधेसी/मुस्लिम समुदायका शिक्षकहरूको समूहले मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार प्रसारमा शिक्षकहरूको भूमिका सबैभन्दा बढी हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा बढी महत्त्व दिएको देखिन्छ भने जनजाति शिक्षकहरूको समूह सो कार्यका लागि शिक्षकहरूलाई कम जोड दिने समूहका रूपमा देखिन्छ।

त्यसै गरी, सरोकारवालाहरूसँगको क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठीमा पनि मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा प्रचार प्रसारमा विद्यालय तथा विद्यालयका शिक्षकहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको थियो तर यस्तो किसिमको कार्यान्वयनमा केही समस्याहरू भने रहेको सरोकारवालाहरूको ठम्याइ थियो। राजनीतिक अस्थिरता, विद्यार्थी-विद्यार्थी तथा शिक्षक-शिक्षक बीचका विभाजन, शिक्षक आफैँ क्रियाशील नहुने अवस्था, राज्यपक्षको यस विषयमा आवश्यक चासो नदेखिनु र यस्तो विषयमा एउटा छुट्टै तथा दिगो संयन्त्र नहुनुले कार्यान्वयन पक्ष सहज नभएको बताइएको थियो। यस्तो शिक्षा विद्यालय तहबाटै तथा शिक्षकहरूबाट नै प्रचार प्रसार गरिनुपर्छ भनी व्यक्त भएका धारणाहरूले मानवअधिकार शिक्षा संस्कृतिका रूपमा थालनी तथा विकास गरिनुपर्दछ भन्ने कुरा प्रतिबिम्बित गरेका थिए। *"शिक्षक आफैँ क्रियाशील हुने अवस्था सिर्जना गर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक छ, शिक्षकले पढाउनुहुन्छ तर आफैँमा भने लागू गर्नुहुन्न, मनोवृत्ति परिवर्तनमा*

शिक्षकलाई उत्प्रेरित गरिनुपर्दछ" भन्ने कार्यशाला गोष्ठीका सहभागीले व्यक्त गरेको धारणालाई हेर्दा मानवअधिकार संस्कृति तथा मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार प्रसार अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रूपले विद्यालयका शिक्षकहरूसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ।

चित्र नं. ५.८. **मानवअधिकारसँग सम्बन्धित प्रमुख समस्या (प्रतिशतमा)**

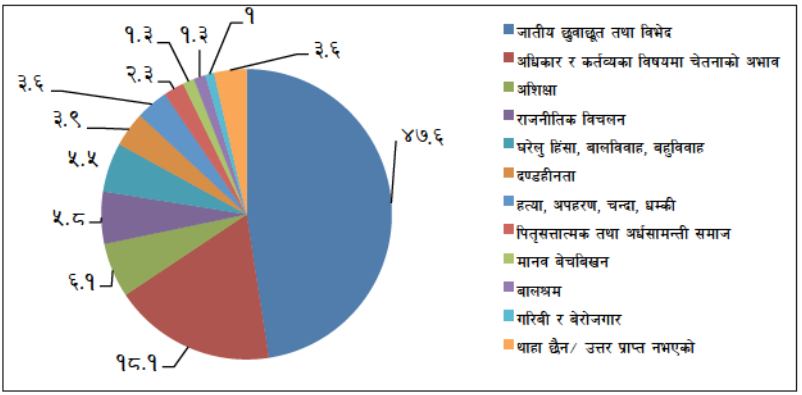

अध्ययनमा संलग्न शिक्षकहरूलाई नेपाली समाजको मानवअधिकार सम्बन्धी कुनै तीन मुख्य समस्याहरू उल्लेख गर्न भनिएकामा ४८ प्रतिशत शिक्षकहरूले जातीय छुवाछूत तथा विभेदलाई प्रमुख समस्याका रूपमा उल्लेख गरे भने दोस्रो मुख्य समस्याका रूपमा अधिकार र कर्तव्यका विषयमा चेतनाको अभाव रहेको पाइयो। त्यसै गरी अशिक्षालाई तेस्रो मुख्य समस्याका रूपमा हेरेको पाइयो।

"छुवाछूतलगायत अन्य कुप्रथाहरू समाजमा अझै विद्यमान हुनु", "जातीय विभेद कानुनमा मात्र अन्त्य हुनु, व्यवहारमा कायमै रहनु", "धनाढ्य पक्षलाई अप्ठ्यारो पर्दा पहुँचका आधारमा राज्यपक्षले न्याय दिने तर विपन्न एवम् गरिबलाई सधैँ छायाँमा राख्ने", "नातावाद कृपावाद आदिका कारण कानुन कार्यान्वयनमा असर परेको", "सामाजिक विभेदलाई परम्परागत दृष्टिकोणले हेर्ने" जस्ता विषयलाई अध्ययनमा संलग्न केही शिक्षकहरूले नेपालको मानवअधिकारका मुख्य समस्याका रूपमा लिएको पाइयो।

तालिका नं. ५.१६. **मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू विद्यालयमा पठनपाठन हुनेबारे विद्यार्थीहरूको धारणा**

विवरण	पठनपाठन हुन्छ		पठनपाठन हुँदैन		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग						
महिला	३५७	९१.५	३३	८.५	३९०	१००.०
पुरुष	३५५	९०.८	३६	९.२	३९१	१००.०
अध्ययनरत कक्षा						
निम्नमाध्यमिक	२४२	९४.२	१५	५.८	२५७	१००.०
माध्यमिक	४७०	८९.७	५४	१०.३	५२४	१००.०
विद्यालयको प्रकार						
सरकारी/सामुदायिक	५४३	९१.७	४९	८.३	५९२	१००.०
निजी/संस्थागत	१६९	८९.४	२०	१०.६	१८९	१००.०
भौगोलिक क्षेत्र						
तराई	३७३	९४.९	२०	५.१	३९३	१००.०
हिमाल/पहाड	३३९	८७.४	४९	१२.६	३८८	१००.०
जम्मा	७१२	९१.२	६९	८.८	७८१	१००.०

अध्ययनमा संलग्न कूल १०१८ विद्यार्थीहरूमध्ये ८८० जनाले मानवअधिकार र बालअधिकारका बारेमा आफूहरू जानकार रहेको बताए। कूल जानकार विद्यार्थीमध्ये ७८१ जना विद्यार्थीहरूले मानवअधिकार तथा बालअधिकारका विषयमा उदाहरण दिन सक्षम भए। जसमध्ये ९१ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले त्यस्ता विषयहरू विद्यालयको पाठ्यक्रममा समावेश भएको र पठनपाठनसमेत हुने गरेको बताए। यसरी धारणा राख्नेहरूमा माध्यमिकभन्दा निम्नमाध्यमिक तहका, निजी तथा संस्थागत विद्यालयभन्दा सरकारी विद्यालयका र पहाडी क्षेत्रभन्दा तराई क्षेत्रका विद्यार्थीहरूको प्रतिशत बढी देखिन्छ (तालिका नं ५.१६)।

अध्ययनमा संलग्न विद्यार्थीहरूलाई मानवअधिकार तथा बालअधिकारका विषयवस्तुहरू कुन-कुन विषयका शिक्षकहरूले पढाउनुहुन्छ भनी सोधिएको प्रश्नमा सामाजिक अध्ययन, नैतिक शिक्षा, स्वास्थ्य जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा, अङ्ग्रेजी, नेपाली तथा अन्य (अर्थशास्त्र, पूर्वव्यावसायिक शिक्षा, विज्ञान) विषयका शिक्षकहरूले यस्ता विषयवस्तुहरू अध्यापन गराउने बताए। सबैभन्दा बढी (९७ प्रतिशत) विद्यार्थीहरूले सामाजिक अध्ययन तथा नैतिक शिक्षा विषयका शिक्षकहरूले मानवअधिकार तथा बालअधिकारका विषयवस्तु अध्यापन गराउने बताए भने स्वास्थ्य जनसङ्ख्या तथा वातावरण विषयका शिक्षकहरूलाई यस्ता विषयहरू अध्यापन गराउने सन्दर्भमा दोस्रो स्थानमा राखेको पाइयो।

चित्र नं. ५.९. विद्यार्थीहरूको मातृभाषाको विवरण

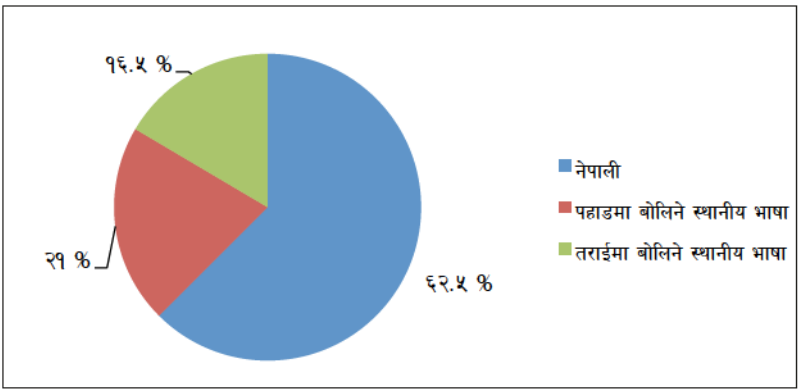

अध्ययनमा संलग्न विद्यार्थीहरूमध्ये ६२.५ प्रतिशत विद्यार्थीहरूको मातृभाषा नेपाली रहेको देखिन्छ भने २१ प्रतिशत विद्यार्थीहरूको मातृभाषा पहाडमा बोलिने स्थानीय भाषाहरू (मगर, नेवार, गुरुङ, शेर्पा, सुनुवार, डोटेली, तामाङ, माझी, राई, दराई आदि) रहेको देखिन्छ। त्यस्तै, १६.५ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले तराईमा बोलिने स्थानीय भाषाहरू (मैथिली, थारू, दनुवार, हिन्दी, भोजपुरी, राजवंशी आदि) मातृभाषाका रूपमा बोल्ने गरेको देखिन्छ। (चित्र नं. ५.९)

अध्यापनका क्रममा नबुझेका विषयवस्तुहरू शिक्षकहरूले स्थानीय भाषामा बुझाउने गरेको पनि विद्यार्थीहरूले बताए। यस्तो धारणा राख्ने विद्यार्थीहरूको प्रतिशत ७५.५ रहेको थियो। समूहगत रूपमा हेर्दा यस्तो विचार व्यक्त गर्ने विद्यार्थीहरूमध्ये माध्यमिक तह, सरकारी विद्यालय तथा तराई क्षेत्रमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको समूहहरूको प्रतिशत विद्यार्थीको अन्य समूहको प्रतिशतभन्दा बढी रहेको थियो।

५.४.२ अन्तरगोष्ठी चिन्तनको विश्लेषण

*"विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको अवस्था र कार्यान्वयन"*का सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूसँग क्षेत्रीय तहमा आयोजना गरिएका गोष्ठीहरूमा मानवअधिकारमैत्री संस्कृति तथा व्यवहार र मानवअधिकार शिक्षा विद्यालय शिक्षाको कुन तहबाट शुरुवात गरिनुपर्दछ भन्नेबारे विभिन्न विचारहरू प्राप्त भए। त्यसै गरी, मानवअधिकार शिक्षाप्रति सरोकारवालाहरूले सकारात्मक एवम् नकारात्मक धारणाहरू व्यक्त गरे। विद्यालयहरूमा हुने बालअधिकार हनन, मानवअधिकार शिक्षाका सम्बन्धमा शिक्षक तालिमको आवश्यकता, मातृभाषामा पठनपाठन, निजी विद्यालयहरूमा बालअधिकारको अवस्था, विद्यालय शान्तिक्षेत्र, शिक्षकहरूको अधिकारलगायतका विषयहरूमा विचार तथा सुझावहरू पनि प्राप्त भए।

मानवअधिकारमैत्री संस्कृति र ब्यवहार

क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठीहरूमा मानवअधिकारको विषयलाई संस्कृतिका रूपमा विकास गरिनुपर्ने र अधिकार, कर्तव्य र अनुशासन सबै विषयलाई समान रूपले ध्यान दिई त्यस्ता विषयहरू विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिनुपर्ने धारणा अधिकांश सहभागीहरूबाट प्राप्त भए। नागरिक तथा नैतिक शिक्षामा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी पाठहरू समावेश गर्दा विद्यालय तहमा मानवअधिकार शिक्षाको प्रवर्द्धन हुन सक्ने विचारहरू प्रमुख रूपले उठाइएका थिए। यसका साथै घरबाट नै बालबालिकामैत्री वातावरण प्रदान गर्न सके र मानवअधिकार तथा नैतिक शिक्षा घरबाट नै सुरुवात हुन सके मानवअधिकारमैत्री संस्कृति निर्माण गर्न सहयोगी हुने विचार प्राप्त भए तर अभिभावकको शैक्षिक स्तरका कारणले यस्तो सुरुवातमा भने केही कठिनाइ हुन सक्ने विचारहरू व्यक्त भए। त्यसै गरी, यस्तो संस्कृति तथा व्यवहारका लागि शिक्षकको भूमिकामा पनि उत्तिकै रूपमा जोड दिइयो। मानवअधिकार शिक्षा र संस्कृतिको थालनी तथा विकास शिक्षकका तहबाट सुरुवात हुनुपर्ने, उनीहरूको कार्यशैली, सोच र विचारमा परिवर्तन हुनुपर्ने र यसका लागि शिक्षक आफैँ क्रियाशील हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको थियो। शिक्षकहरूले व्यक्तिगत रूपमा लिने दायित्वले मानवअधिकार शिक्षाको पठनपाठनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने विषयमा एकमत देखियो। मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरी औपचारिक शिक्षाका माध्यमबाट अघि बढ्नुपर्ने सुझावहरू प्राप्त भएका थिए।

मानवअधिकार शिक्षा र यसप्रतिको धारणा

उक्त गोष्ठीहरूमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धमा सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै तवरले प्रतिक्रियाहरू प्राप्त भए तर बहुसङ्ख्यक सहभागीहरूबाट यी विषयहरूमा सकारात्मक विचारहरू आए। यसका साथै यस्तो शिक्षालाई कसरी अघि बढाउन सकिन्छ र यस सम्बन्धमा वर्तमान अप्ठ्यारा पक्षहरू केके हुन् भन्ने बारे पनि विचारहरू राखिए।

मानवअधिकार शिक्षा सबैको चासोको विषय भएकाले यसका लागि सहभागितामूलक पद्धति अवलम्बन गरी पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्दा राम्रो हुने विचारहरू प्राप्त भए। त्यस्तै, ज्ञानलाई प्रतिशतसँग तुलना गर्ने शिक्षण विधि र संयन्त्र रहँदासम्म मानवअधिकारमैत्री संस्कृति विकास गर्न गाह्रो हुने बताइयो। नेपालको शिक्षा प्रणाली प्रमाणपत्रमुखी भएको र विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई कम महत्त्व दिने भएका कारण मूल्याङ्कनका आधारहरू पनि कमजोर रहेको बताइयो। सरोकारवालाहरूले पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा तालमेल नभएको तथा पाठ्यपुस्तकहरूमा समावेश भएका चित्रात्मक प्रस्तुतिहरू पनि लैङ्गिक तथा जातीय विभेद झल्कने किसिमको रहेको समेत बताए। विद्यालय पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकसँग परिचित सरोकारवालाहरूले विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू प्रशस्त मात्रामा रहेको तर कार्यान्वयनमा भने सहज वातावरण

नरहेको बताए। यस्ता विषयहरू पर्याप्त मात्रामा भए तापनि यसलाई अझ सूक्ष्म तहमा पुऱ्याउन सम्बन्धित निकायहरूले अझ बढी ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने बताइयो। त्यसै गरी, अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा पनि मानवअधिकार सम्बन्धी विषयले प्रवेश पाउनुपर्ने धारणाहरू पनि प्राप्त भए। विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमका बारे स्थानीय स्तरमा जानकारी नै नभएका कारण मानवअधिकार शिक्षाको कार्यान्वयनमा असहज अवस्था रहेको कुरा औँल्याइएको थियो।

यस विषयप्रति सकारात्मक धारणा राख्नेहरूले पाठ्यक्रम निर्माणका प्रक्रियाहरूमा स्थानीयहरूको सुझाव लिनुपर्ने, यसरी निर्माण भएको पाठ्यक्रमलाई व्यावहारिक बनाउनका लागि बालसहभागितासमेत आवश्यक हुने बताए। त्यस्तै, स्तरअनुसार यी विषयहरू पाठ्यक्रममा समावेश हुनुपर्ने र मानवअधिकार शिक्षा पनि द्वन्द्वोत्तर समाजमा कस्तो हुनुपर्छ भन्ने विषय महत्त्वपूर्ण हुने बताइयो। मानवअधिकार शिक्षाबारे सम्बन्धित पक्षहरूलाई कम जानकारी भएको सन्दर्भमा नयाँ पुस्तालाई मानवअधिकार शिक्षाबारे अझ बढी जानकारी गराउनुपर्ने सुझाइएको थियो।

पाठ्यक्रममा समावेश भएका र समावेश गरिने विषयवस्तुहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि विद्यालयहरू स्रोत, साधनले सम्पन्न हुनुपर्ने, राज्यपक्ष बढी जिम्मेवार भएर लाग्नुपर्ने, सम्बन्धित निकायले अनुगमनको मात्रा बढाउनुपर्ने, दिगो तथा स्तरीय शिक्षा नीति र संयन्त्र अवलम्बन गरिनुपर्ने बताइयो। यसका लागि राजनीतिक स्थिरता पूर्वशर्त भएको अधिकांश सहभागीहरूको विचार थियो। त्यस्तै, सहभागीहरूले मानवअधिकार शिक्षाको उचित कार्यान्वयनका लागि शिक्षकहरूलाई आवश्यक तालिम तथा शिक्षक तालिम निर्देशिकामा नै मानवअधिकारका विषयवस्तुहरू समावेश गरिनुपर्ने कुरामा जोड दिएका थिए। विद्यालयमा बालअधिकार उल्लङ्घन हुने खालका गतिविधिहरू गरिन नहुने तथा तल्लो तहका विद्यार्थीहरूलाई राजनीतिबाट टाढा राखिनुपर्ने विचारहरू व्यक्त भएका थिए। त्यस्तै, शिक्षक देख्दा विद्यार्थीहरू डराउनुपर्ने वातावरणको अन्त्य हुनुपर्ने, बालबालिकाहरूलाई दण्डित हुनबाट जोगाउन कानुनी प्रावधानहरू बनाइनुपर्ने, विद्यालय पाठ्यक्रममा लैङ्गिक संवेदनशीलताको विषयलाई समावेश गरिनुपर्ने र शिक्षा पत्रकार समूहले मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षालाई प्राथमिकताका विषय बनाउनुपर्ने लगायतका विषयहरू उठाइएका थिए।

यद्यपि केही सहभागीहरूको विचार मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षाप्रति सकारात्मक देखिँदैनथ्यो। मानवअधिकार शिक्षाले विद्यार्थीहरूमा उद्दण्डता बढाएको पो हो कि भन्ने उनीहरूको आशय देखिन्थ्यो भने केही अन्य सहभागीहरूले अधिकार बढी दिनाले विद्यार्थीको आचरणमा गिरावट आएको बताएका थिए। त्यस्तै, उनीहरूले मानवअधिकारका सीमित विषयवस्तुहरूलाई मात्र विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिनुपर्ने विचार व्यक्त गरेका थिए।

विद्यालय हाता तथा कक्षाकोठाभित्र र अन्य विविध तरिकाले विद्यालय तहका बालबालिकाहरूको बालअधिकार हनन भएका घटनाहरूको उदाहरण दिँदै सहभागीहरूले विद्यालयहरूबाट बालबालिकाको अधिकार हनन भइरहेको अवस्था

औंल्याएका थिए। आर्थिक अभावका कारण विद्यार्थीहरू विद्यालयमा भर्ना हुन नसक्दा रुँदै घर फर्किएको, एचआईभी एड्स लागेका कारण विद्यालयबाट निष्कासन हुनुपरेको उदाहरणहरू प्राप्त भए। त्यसै गरी, परीक्षामा असफल भएपश्चात् विद्यार्थीलाई शिक्षकले अब सोही विद्यालयमा पढ्न नपाइने भनेकामा एक विद्यार्थीले आत्महत्या गरेको र केही विद्यार्थीहरूलाई निष्कासनको चेतावनी दिइएको, दलित आदिको नाममा विद्यालय हाताभित्र भेदभाव हुने गरेको तथा पाठ्यपुस्तक नै प्राप्त नभईकन विद्यार्थीहरूले परीक्षा दिनुपर्ने अवस्था रहेको जस्ता विद्यार्थीका अधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरूसमेत उठान भएका थिए।

यसरी, सरोकारवालाहरूले विद्यार्थीहरूका अधिकार हननका दृष्टान्तहरू दिँदै गर्दा सहभागी शिक्षकहरूले भने विद्यालय बालमैत्री मात्र नभई शिक्षकमैत्री र अभिभावकमैत्री पनि हुनुपर्ने बताए। त्यस्तै, शिक्षकहरूको अधिकार खास गरी पेशागत सुरक्षा तथा स्थायित्व उनीहरूको प्रमुख चासो रहेको थियो। शिक्षकहरू आफैँ अधिकारबाट वञ्चित छन् भने कसरी बालमैत्री शिक्षण तथा बालअधिकार वा मानवअधिकार शिक्षाको सुनिश्चितता गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा केही शिक्षकहरूले प्रश्नसमेत उठाएका थिए।

बालअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षाको विषय र यसको कार्यान्वयनको अवस्था निजी विद्यालयहरूमा सन्तोषजनक नभएको प्रसङ्ग केही सहभागीहरूले उठाए। *"संस्थागत विद्यालयमा बालमनोविज्ञान र बालसुलभ शिक्षण सिकाइको कमी महसुस भएको छ, यो समस्या विकराल छ"* एक सहभागीले भने। त्यस्तै, अर्का सहभागीले थपे, *"बालअधिकार शिक्षा निजी विद्यालयमा अझ बढी आवश्यक छ।"* उक्त कार्यशालाहरूमा विद्यालय शान्तिक्षेत्रलाई स्पष्टसँग परिभाषित गरिनुपर्ने तथा मातृभाषी पाठ्यपुस्तकहरू कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने विचारहरूसमेत व्यक्त भएका थिए।

५.५ मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको जानकारी तथा मानवअधिकारमैत्री विद्यालय

यस अध्ययनको चौथो उद्देश्य विद्यालय शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको जानकारी तथा विद्यालय मानवअधिकार मैत्री रहे नरहेको अवस्था विश्लेषण गर्ने रहेको थियो। जसअन्तर्गत लैङ्गिक, शारीरिक अशक्तता तथा जातीय विभेदको जानकारी, मानवअधिकार सम्बन्धी समस्या, अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज विशेष गरी मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी प्रमुख धाराहरू, मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दशक तथा मानवअधिकार आयोगबारे जानकारी, मानवअधिकार सम्बन्धी ज्ञान र यसको स्रोत, विद्यालयमा हुने भेदभावहरू, विद्यालयमा हुने मानवअधिकार सम्बन्धी कार्यक्रम तथा चासोहरू, शिक्षकहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी दृष्टिकोण, विद्यार्थीहरूको भावना

तथा मागहरूको सम्बोधनको अवस्थाका बारेमा जानकारी लिने प्रमुख कार्य थियो। यसका लागि शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूसँगको अन्तर्वार्ता तथा अवलोकनजस्ता विधिहरू अवलम्बन गरिएका थिए।

तालिका नं. ५.१७. **विद्यालयमा हुने लैङ्गिक विभेदबारे शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	विभेद हुँदैन (प्रतिशत)	केही विभेद हुन्छ (प्रतिशत)	यसै भन्न सकिन्न	जम्मा	
				सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग					
महिला	८५.५	७.३	७.३	११०	१००.०
पुरुष	८३.९	१२.१	४.०	१९९	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता					
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	७७.६	१५.५	६.९	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	८३.३	११.८	४.९	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	८७.९	७.४	४.७	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह					
निम्नमाध्यमिक	७८.४	१४.७	६.९	११६	१००.०
माध्यमिक	८८.१	७.८	४.१	१९३	१००.०
शिक्षकको जात/ जातीयता					
ब्राह्मण/क्षेत्री	८५.३	९.२	५.५	२३८	१००.०
जनजाति	७८.३	१५.२	६.५	४६	१००.०
दलित	८३.३	१६.७		१२	१००.०
मधेसी तथा मुस्लिम	९२.३	७.७		१३	१००.०
विकास क्षेत्र					
पूर्वाञ्चल	८१.०	१५.९	३.२	६३	१००.०
मध्यमाञ्चल	८२.५	१२.७	४.८	६३	१००.०
पश्चिमाञ्चल	८२.०	६.६	११.५	६१	१००.०
मध्यपश्चिमाञ्चल	८५.९	१०.९	३.१	६४	१००.०
सुदूरपश्चिमाञ्चल	९१.४	५.२	३.४	५८	१००.०
भौगोलिक क्षेत्र					
तराई	८७.०	१०.६	२.५	१६१	१००.०
हिमाल/पहाड	८१.८	१०.१	८.१	१४८	१००.०
जम्मा	८४.५	१०.४	५.२	३०९	१००.०

अध्ययनमा संलग्न ८४.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले आफ्नो विद्यालयमा लैङ्गिक विभेद (छात्राछात्र बीच) कुनै विभेद नभएको बताए। १० प्रतिशत शिक्षकहरूले मात्र विभेद हुने गरेको बताए भने ५ प्रतिशत शिक्षकहरूले यसबारे कही भन्न नसक्ने कुरा बताए। तालिका नं. ५.१७. बाट सामान्यत: नेपाली समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेदबारे राखिने आम धारणाभन्दा विपरीत किसिमको धारणा शिक्षकहरूका बीच रहेको देखिन्छ किनभने विद्यालयमा लैङ्गिक विभेद छैन भन्ने समूहहरूमध्ये महिला,

मधेसी/मुस्लिम, सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्र र तराई भेगका शिक्षकहरूको समूहको प्रतिशत अन्य समूहका शिक्षकको भन्दा बढी रहेको देखिन्छ तर विद्यालयमा लैङ्गिक विभेद रहेको भन्ने समूहमध्ये एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह योग्यता भएका, निमावि तहमा अध्यापनरत, जनजाति र पूर्वाञ्चल क्षेत्रका शिक्षकहरूको समूहको प्रतिशत बढी छ।

चित्र नं. ५.१०. विद्यालयमा हुने लैङ्गिक विभेदका प्रकारबारे शिक्षकहरूको धारणा

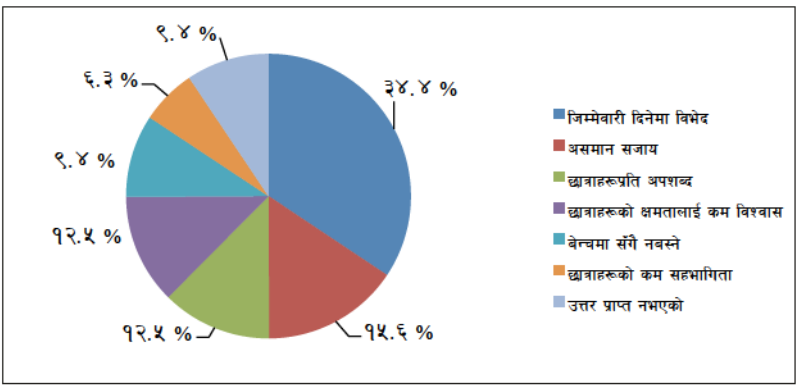

कूल शिक्षकहरूमध्ये ३२ जना शिक्षकहरूले आफ्नो विद्यालयमा लैङ्गिक विभेद हुन्छ भनेको तालिका नं. ५.१७ ले जनाउँछ। यसरी लैङ्गिक विभेद हुन्छ भन्ने शिक्षकहरूले छात्र-छात्राका बीच जिम्मेवारी दिने क्रममा विभेद हुने गरेको, उही प्रकृतिको गल्तीहरूमा असमान दण्ड तथा सजाय हुने गरेको र यसमा छात्राहरूले तुलनात्मक रूपमा कम सजाय पाउने गरेको, छात्रहरूले छात्राहरूप्रति अपशब्द बोल्ने गरेको, छात्राहरूको क्षमतालाई कम आँक्ने गरिएको, छात्र-छात्रालाई अलगअलग बस्ने व्यवस्था गरेको, विद्यालयमा हुने अतिरिक्त क्रियाकलापमा छात्राहरूको सहभागिता कम गरिएको जस्ता विभेदहरू रहेको बताए। उल्लिखित विभेदहरूमध्ये छात्रहरूलाई भन्दा छात्राहरूलाई कम जिम्मेवारी दिने विभेद सबैभन्दा बढी (३४ प्रतिशत) देखिन्छ भने विद्यालयमा हुने अतिरिक्त क्रियाकलापमा छात्रहरूभन्दा छात्राहरूलाई कम सहभागिता गराउने विषयलाई सबैभन्दा कम प्रतिशत (६) शिक्षकहरूले विभेदको रूपमा लिएको तथ्य चित्र नं. ५.१० ले देखाउँछ।

विद्यालयभित्र जातीय सौहार्दता (विद्यार्थी-विद्यार्थी, शिक्षक-विद्यार्थी र शिक्षक-शिक्षक बीच)को अवस्था के छ भन्ने विषयमा शिक्षकहरूसँग सोधिएको प्रश्नमा विद्यार्थी विद्यार्थी बीच राम्रो सम्बन्ध रहेको, शिक्षक विद्यार्थी बीच पनि राम्रो सम्बन्ध रहेको र शिक्षक शिक्षक बीच भने धेरै राम्रो सम्बन्ध रहेको बताए। ६ प्रतिशत शिक्षकहरूले शिक्षक शिक्षका बीच यस्तो सम्बन्ध ठीकै रहेको बताए (चित्र नं. ५.११)।

चित्र नं. ५.११. **विद्यालयभित्र जातीय सौहार्दताबारे शिक्षकहरूको धारणा (प्रतिशतमा)**

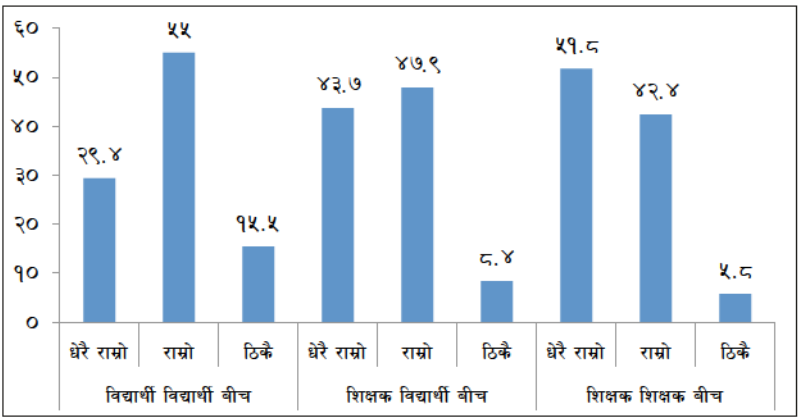

शिक्षक शिक्षक बीच यस्तो सम्बन्ध ठीकै रहेको बताउनेमध्ये दलित र मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका शिक्षकहरूको समूहको प्रतिशत अध्ययनका क्रममा अन्य समूहहरूको प्रतिशतभन्दा बढी देखियो।

चित्र नं. ५.१२. **अपाङ्गता भएका विद्यार्थीप्रति विद्यालयले गर्ने व्यवहार सम्बन्धी शिक्षकहरूको धारणा**

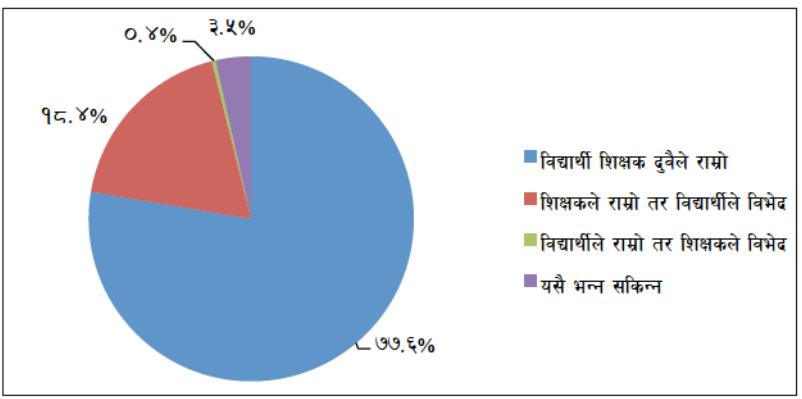

अध्ययनमा संलग्न शिक्षकहरूमध्ये ८२.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले आफ्नो विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थी अध्ययनरत रहेको बताए। चित्र नं. ५.१२ मा आधारित भएर हेर्दा अपाङ्गता भएका विद्यार्थी अध्ययनरत विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीप्रति शिक्षक र विद्यार्थी दुवैले राम्रो व्यवहार गर्ने देखिन्छ। अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई शिक्षकहरूले विभेद

गर्ने गर्दछन् भन्ने सम्बन्धमा अत्यन्त कम शिक्षकहरूको धारणा रहेको देखिन्छ।

चित्र नं. ५.१३. **विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्र घोषणा गरेकाबारे शिक्षकहरूको जानकारी (प्रतिशतमा)**

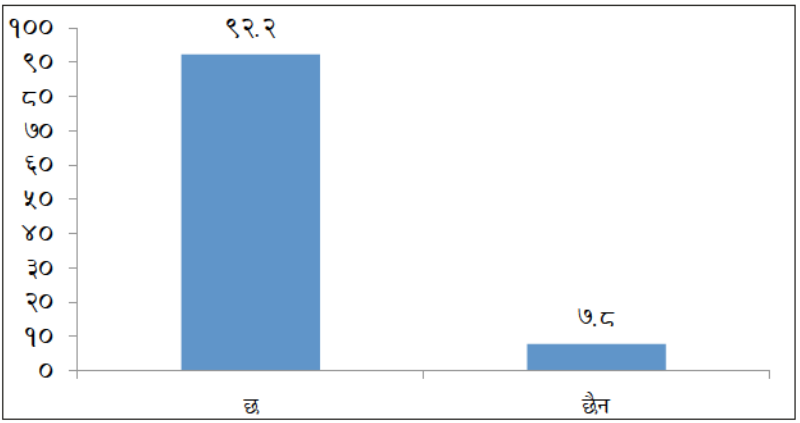

सरकारले विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्र घोषणा गरेका विषयमा अध्ययनमा संलग्न शिक्षकहरूलाई सोधिएको प्रश्नमा अधिकांश (९२ प्रतिशत) शिक्षकहरूलाई यसबारे थाहा भएको पाइयो (चित्र नं. ५.१३)। त्यसै गरी, महिला शिक्षक, दलित शिक्षक, पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका शिक्षक र पहाडी क्षेत्रका शिक्षकको समूहहरूको प्रतिशत अन्य समूहहरूका शिक्षकको भन्दा बढी भएको अध्ययनका क्रममा देखियो।

मानवअधिकार शिक्षा र यस्तो शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिनुपर्ने आवश्यकताको मुख्य आधार मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र-१९४८ को धारा २६ हो भन्ने ठानी यस धाराले व्यक्त गरेका भावनाप्रति विद्यालयका शिक्षकहरूको कस्तो धारणा रहेको छ भन्ने सम्बन्धमा प्रश्न सोधिएको थियो। सो धाराले *"मानिसको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई बलियो पार्ने गरी शिक्षाको प्रसार गरिनुपर्छ। शिक्षा राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहहरू बीच आपसी सद्भावना, सहनशीलता र मित्रताको विकास गर्दै शान्ति कायम गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका प्रयत्नहरूलाई अघि बढाउने किसिमको हुनुपर्छ"* भनेको छ। यस भनाइप्रति प्रायः सबै (९९.४ प्रतिशत) शिक्षकहरू सहमत देखिए। त्यसै गरी, उक्त भनाइ कुन अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजबाट लिइएको हो भनी सोधिएकामा तीन चौथाइ (७३.५ प्रतिशत) शिक्षकहरूलाई सो सम्बन्धमा थाहा नभएको पाइयो। त्यसै गरी, २३.९ प्रतिशत शिक्षकहरूले सही उत्तर दिन सके भने २.६ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस विषयमा गलत उत्तर दिए। उनीहरूको उत्तर जेनेभा महासन्धि तथा मानवअधिकार पत्रपत्रिकाबाट भन्ने थियो।

तालिका नं. ५.१८. **मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशक तथा विश्व कार्यक्रमबारे शिक्षकहरूको जानकारी विवरण**

विवरण	मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दशकबारे		मानवअधिकार शिक्षाका लागि विश्व कार्यक्रमबारे जानकारी			
	सुनेको छ (प्रतिशत)	सुनेको छैन (प्रतिशत)	छ (प्रतिशत)	छैन (प्रतिशत)	जम्मा	
					सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग						
महिला	४५.५	५४.५	२१.८	७८.२	११०	१००.०
पुरुष	५१.८	४८.२	३५.२	६४.८	१९९	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता						
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	५१.७	४८.३	३४.५	६५.५	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्कायबाहेक)	५०.०	५०.०	२५.५	७४.५	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	४८.३	५१.७	३२.२	६७.८	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय						
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	४८.१	५१.९	२८.२	७१.८	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	५८.४	४१.६	३३.७	६६.३	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	३७.९	६२.१	३१.०	६९.०	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	४७.४	५२.६	२६.३	७३.७	१९	१००.०
विद्यालयको प्रकार						
सरकारी तथा सामुदायिक	५४.३	४५.७	३२.५	६७.५	२३४	१००.०
निजी	३४.७	६५.३	२४.०	७६.०	७५	१००.०
मा.अ. सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनका आधारमा						
कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालय	५३.२	४६.८	३४.२	६५.८	१५८	१००.०
कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालय	४५.७	५४.३	२६.५	७३.५	१५१	१००.०
जम्मा	४९.५	५०.५	३०.४	६९.६	३०९	१००.०

अध्ययनमा संलग्न करिब ५० प्रतिशत शिक्षकहरूले मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशकबारे सुनेको पाइयो। त्यस्तै, ३० प्रतिशत शिक्षकहरूलाई मात्र मानवअधिकार शिक्षाका लागि विश्व कार्यक्रम बारेको जानकारी भएको तालिका नं. ४.२ ले देखाउँदछ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाले १० डिसेम्बर २००४मा घोषणा गरेको मानवअधिकार शिक्षाका लागि विश्व कार्यक्रमअन्तर्गत दोस्रो चरण(सन् २०१० देखि २०१४) चल्दै गरेको र यसले मानवअधिकार सम्बन्धी शिक्षक शिक्षालाई पनि जोड दिएका सन्दर्भमा यस सम्बन्धी शिक्षकहरूको जानकारी लिने प्रयास गरिएको हो। तुलनात्मक रूपमा हेर्दा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशक तथा यस सम्बन्धी विश्व कार्यक्रम दुवैमा पुरुष शिक्षक, एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह अध्ययन गरेका शिक्षक, सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा

अध्यापन गर्ने शिक्षक र सरकारी तथा सामुदायिक विद्यालयमा अध्यापन गर्ने शिक्षकको समूहहरूको प्रतिशत अन्य समूहका शिक्षकहरूको प्रतिशतभन्दा बढी देखियो।

चित्र नं. ५.१४. अधिकारका विभिन्न पक्षहरूलाई शिक्षकहरूले दिएको प्राथमिकता

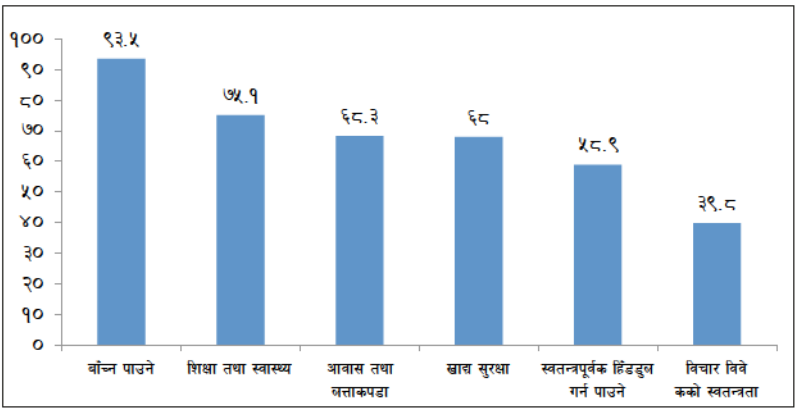

यस प्रश्नमा शिक्षकहरूबाट एकभन्दा धेरै उत्तर प्राप्त भएकाले जम्मा प्रतिशत १०० भन्दा बढी हुन आउँछ

विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा समावेश हुने अधिकारका कस्ता विषयवस्तुहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्ला भनी सोधिएको प्रश्नमा शिक्षकहरूले सबैभन्दा बढी (९३.५ प्रतिशत) प्राथमिकता बाँच्न पाउने अधिकारलाई दिए भने सबैभन्दा कम प्राथमिकता विचार तथा विवेकको स्वतन्त्रतालाई दिए (चित्र नं. ५.१४)। यसरी शिक्षकहरूको प्राथमितामा परेका विषयवस्तुहरूलाई औसत रूपमा हेर्दा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई भन्दा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई बढी प्राथमिकता दिएको पाइयो। यसरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारभित्र परेका विषयवस्तुमा बाँच्न पाउने, स्वतन्त्रपूर्वक हिँडडुल गर्न पाउने तथा विचार र विवेकको स्वतन्त्रता सम्बन्धी अधिकार रहेका थिए भने आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारभित्र शिक्षा तथा स्वास्थ्य, आवास तथा लत्ताकपडा र खाद्य सुरक्षा रहेका थिए। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारका विषवस्तुहरू समावेश हुनुपर्नेमा औसत ६४ प्रतिशत र आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका विषयवस्तुमा औसत ७० प्रतिशत धारणा व्यक्त भएको देखिन्छ।

मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विभिन्न दशक र मानवअधिकार आयोगबारे कत्तिको जानकारी छ भनी सोधिएको प्रश्नमा औसत ५८.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले यसबारे आफूहरूलाई थाहा नभएको बताए। सार्क बालबालिका सम्बन्धी दशक, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र मानवअधिकार शिक्षाका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशकका अलगअलग विषयमा शिक्षकहरूलाई के-कति जानकारी छ भनी प्रश्न

सोधिएको थियो। जसअनुसार राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका विषयमा २८ प्रतिशत शिक्षकहरूले मात्र राम्रो जानकारी रहेको बताए भने मानवअधिकार शिक्षाका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशकका बारेमा ५.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले मात्र राम्रो जानकारी भएको बताए। त्यस्तै, ११ प्रतिशत शिक्षकहरूले आफूहरूलाई सार्क बालबालिका सम्बन्धी दशकबारे राम्रो थाहा भएको बताए (चित्र नं.५.१५)। आफ्नो देशभित्रको मानवअधिकार सम्बन्धी विषयमा शिक्षकहरू तुलनात्मक रूपमा बढी जानकार भएको, क्षेत्रीय तहको विषवस्तुमा त्यसभन्दा कम जानकारी रहेको तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहको मानवअधिकार विषयमा अझ कम जानकार रहेको देखिन्छ।

चित्र नं. ५.१५. मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विभिन्न दशक र मानवअधिकार आयोगबारे शिक्षकहरूको ज्ञानको अवस्था

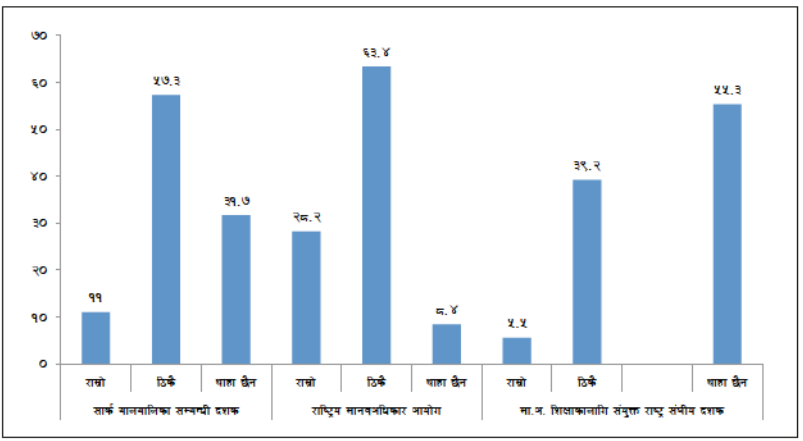

अध्ययनमा संलग्न पचास प्रतिशतभन्दा बढी शिक्षकहरूले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बडापत्र, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषाणपत्र, बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रबारे सुनेको बताए भने आधाभन्दा कम (४७ प्रतिशत) शिक्षकहरूले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धबारे सुनेको बताए। त्यसै गरी मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि पढ्नेहरूको प्रतिशत क्रमशः ४०/४० रहेको पाइयो। जानकारीको अवस्थाबारे सोधिएका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमध्ये नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धका बारेमा सबैभन्दा बढी (४१ प्रतिशत) शिक्षकहरूलाई थाहा नभएको देखिन्छ (तालिका नं. ५.१९)।

तालिका नं. ५.१९. मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजबारे शिक्षकहरूको जानकारी अवस्था (प्रतिशतमा)

विवरण	संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बडापत्र			मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र			बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि			आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र			नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध			जम्मा सङ्ख्या
	सुनेको छ	पढेको छ	केही थाहा छैन	सुनेको छ	पढेको छ	केही थाहा छैन	सुनेको छ	पढेको छ	केही थाहा छैन	सुनेको छ	पढेको छ	केही थाहा छैन	सुनेको छ	पढेको छ	केही थाहा छैन	
लिङ्ग																
महिला	६७.३	२०.९	११.८	६०.०	२९.१	१०.९	५९.१	३०.०	१०.९	४६.४	६.४	४७.३	४२.७	९.१	४८.२	११०
पुरुष	६७.८	२५.६	६.५	४९.७	४६.२	४.०	४९.७	४५.७	४.५	५५.३	११.१	३३.७	४९.२	१३.६	३७.२	१९९
अध्यापन गर्ने तह																
निम्नमाध्यमिक	६६.४	२०.७	१२.९	६२.९	३१.०	६.०	५९.५	३१.९	८.६	५६.०	६.०	३७.९	५२.६	९.५	३७.९	११६
माध्यमिक	६८.४	२५.९	५.७	४७.७	४५.६	६.७	४९.२	४५.१	५.७	४९.७	११.४	३८.९	४३.५	१३.५	४३.०	१९३
विद्यालयको प्रकार																
सरकारी तथा सामुदायिक	६७.५	२५.२	७.३	५४.७	४०.२	५.१	५२.१	४१.०	६.८	५३.०	१०.७	३६.३	५०.०	१२.०	३८.०	२३४
निजी	६८.०	२०.०	१२.०	४९.३	४०.०	१०.७	५६.०	३७.३	६.७	४९.३	५.३	४५.३	३७.३	१२.०	५०.७	७५
विकास क्षेत्र																
पूर्वाञ्चल	७३.०	१९.०	७.९	५५.६	३९.७	४.८	५७.१	४१.३	१.६	६१.९	६.३	३१.७	४७.६	१४.३	३८.१	६३
मध्यमाञ्चल	५५.६	३३.३	११.१	४२.९	४९.२	७.९	३६.५	५२.४	११.१	४२.९	१५.९	४१.३	३६.५	१७.५	४६.०	६३
पश्चिमाञ्चल	७३.८	२१.३	४.९	४७.५	४७.५	४.९	५२.५	४१.०	६.६	३२.८	१६.४	५०.८	३१.१	१४.८	५४.१	६१
मध्यपश्चिमाञ्चल	७०.३	२०.३	९.४	६४.१	२५.०	१०.९	६५.६	२८.१	६.३	६४.१	१.६	३४.४	५९.४	७.८	३२.८	६४
सुदूरपश्चिमाञ्चल	६५.५	२५.९	८.६	५६.९	३९.७	३.४	५३.४	३७.९	८.६	५८.६	६.९	३४.५	६०.३	५.२	३४.५	५८
भौगोलिक क्षेत्र																
जम्मा	६७.६	२३.९	८.४	५३.४	४०.१	६.५	५३.१	४०.१	६.८	५२.१	९.४	३८.५	४६.९	१२.०	४१.१	३०९

चित्र नं. ५.१६. विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी ज्ञानको स्रोत विवरण

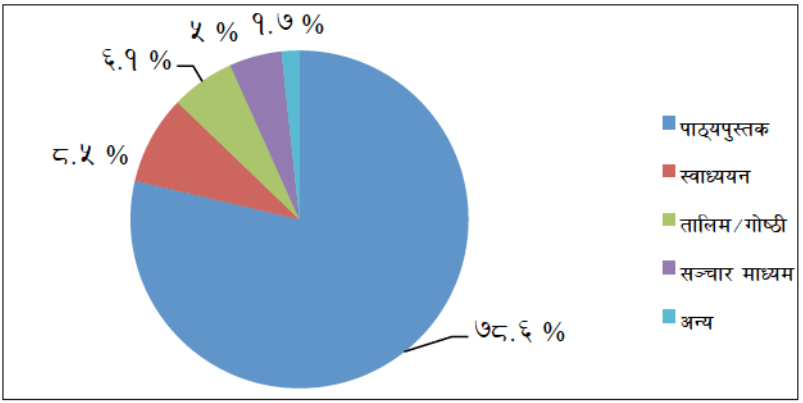

अध्ययनमा संलग्न कूल १०१८ विद्यार्थीमध्ये ८६ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले उनीहरूलाई मानवअधिकार र बालअधिकारका बारेमा केही थाहा भएको बताए। यसरी थाहा हुने विद्यार्थीको समूहमा मानवअधिकार तथा बालअधिकार कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालयका विद्यार्थीहरूको प्रतिशत (८९) यस्तो कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको प्रतिशत (८३.५) भन्दा बढी रहेको पाइयो। सो सम्बन्धी ज्ञान भएको भन्ने ८८० विद्यार्थीमध्ये मानवअधिकार र बालअधिकारका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्ने मुख्य स्रोत पाठ्यपुस्तक नै देखियो। स्वाध्ययनबाट ८.५ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले ज्ञान आर्जन गरेको देखिन्छ। यसरी पाठ्यपुस्तक र स्वाध्ययनका आधारमा जानकारी प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको प्रतिशत तुलनात्मक रूपमा अत्यधिक देखिन्छ (चित्र नं. ५.१६)। विभिन्न मानवअधिकार सम्बन्धी काम गर्ने सङ्घसंस्थाहरूले बालबालिकालाई लक्षित गरी मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी तालिम, कार्यक्रम, गोष्ठीजस्ता क्रियाकलाप गर्दै आइरहेको तथा बालअधिकार र मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू रेडियो, टेलिभिजन तथा एफ. एम. स्टेशनहरूबाट समेत प्रचार प्रसार भइरहेको अवस्थामा विद्यार्थीको बालअधिकार तथा मानवअधिकारको ज्ञानको प्रमुख पहिलो स्रोत विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा दोस्रो स्रोत स्वाध्ययन भएको देखिनुले विद्यालय पाठ्यक्रममा यस्ता विषयवस्तु उल्लेख्य मात्रामा समावेश गरिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ भने विद्यालयको पुस्तकालयमा यी विषयवस्तुसँग सम्बन्धित पाठ्यसामग्रीहरूको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने देखिन्छ।

मानवअधिकार तथा बालअधिकारका विषयमा जानकारी छ भन्ने ८८० विद्यार्थीहरूमध्ये ८९ प्रतिशत विद्यार्थीहरू मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी उदाहरण दिन सक्षम देखिए। यसबाट निमावि तथा मावि तहका अधिकतम विद्यार्थीहरूलाई

मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी ज्ञान केही न केही रूपमा भएको देखिन्छ। शिक्षा तथा स्वास्थ्य, बाँच्न पाउने, आवास तथा खाद्यान्न, आमाबाबुबाट प्राप्त गर्ने संरक्षण, सहभागिता, मनोरञ्जन, सूचना, अविभेद तथा सम्पत्तिजस्ता विषयहरूको सुनिश्चितता गरिनुलाई विद्यार्थीहरूले मानवअधिकार तथा बालअधिकार हुन् भनी बताए। विद्यार्थीहरूले दिएका उदाहरणमध्ये शिक्षा तथा स्वास्थ्यको अधिकार पहिलो प्राथमिकतामा रहेको (चित्र नं. ५.१७) पाइयो।

चित्र नं. ५.१७. विद्यार्थीहरूले दिएका मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी उदाहरणहरू (प्रतिशतमा)

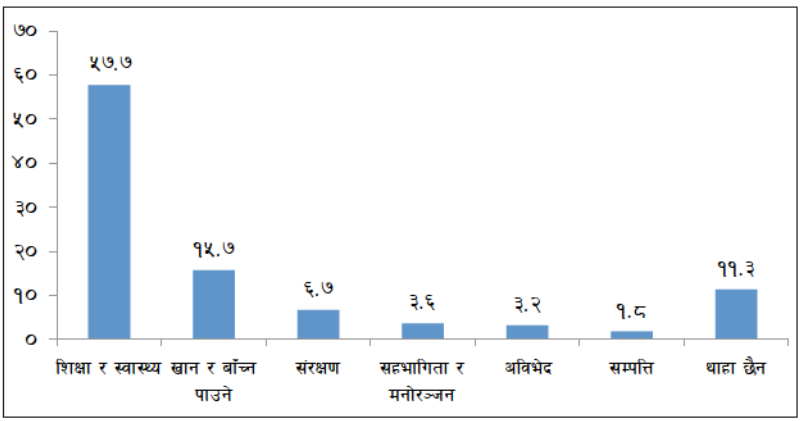

अध्ययनमा संलग्न बालबालिकाहरूले मानवअधिकार वा बालअधिकारबारे दिएका केही प्रतिनिधि उदाहरणहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। *"सन्तुलित भोजन खान पाउनु", "सभा सम्मेलनमा भाग लिन पाउनु", "मनमा लागेका कुराहरू व्यक्त गर्न पाउनु", "छोरीहरूले पनि स्वतन्त्र रूपमा पढ्न पाउनु", "खेल्न पाउनु", "रमाउन पाउनु", "बालबालिकालाई हिंसा गर्नु हुँदैन", "बालबालिकालाई भारी बोकाउनु हुँदैन", "धेरै काम नलगाउने", "इच्छाहरू पूरा गरिदिने"* इत्यादि। यसरी बालबालिकाले मानवअधिकार तथा बालअधिकारलाई आ-आफ्नै तरिकाले बुझेको पाइयो।

तालिका नं. ५.२० **लैङ्गिक तथा जातीय विभेदबारे विद्यार्थीहरूको जानकारी अवस्था**

विवरण	लैङ्गिक विभेद			जातीय विभेद			जम्मा
	थाहा छ (प्रतिशत)	थाहा छैन (प्रतिशत)	जम्मा (प्रतिशत)	थाहा छ (प्रतिशत)	थाहा छैन (प्रतिशत)	जम्मा (प्रतिशत)	सङ्ख्या
लिङ्ग							
महिला	७६.८	२३.२	१००.०	७५.०	२५.०	१००.०	५०४
पुरुष	७२.०	२८.०	१००.०	७२.८	२७.२	१००.०	५१४
विद्यार्थीको उमेर समूह							
≤ १४ वर्ष	७३.१	२६.९	१००.०	७४.३	२५.७	१००.०	५१०
१५ वर्ष र सोभन्दा माथि	७५.६	२४.४	१००.०	७३.४	२६.६	१००.०	५०८
अध्ययनरत तह							
निम्नमाध्यमिक	६९.६	३०.४	१००.०	७३.१	२६.९	१००.०	३७५
माध्यमिक	७७.१	२२.९	१००.०	७४.३	२५.७	१००.०	६४३
विद्यालयको प्रकार							
सरकारी/सामुदायिक	७६.१	२३.९	१००.०	७४.४	२५.६	१००.०	७६९
निजी/संस्थागत	६९.१	३०.९	१००.०	७२.३	२७.७	१००.०	२४९
विद्यार्थीको जात/ जातीयता							
ब्राह्मण/क्षेत्री	७५.५	२४.५	१००.०	७३.०	२७.०	१००.०	४२९
जनजाति	७२.५	२७.५	१००.०	७३.८	२६.२	१००.०	३०९
दलित	७८.१	२१.९	१००.०	८०.२	१९.८	१००.०	१९२
मधेसी तथा मुस्लिम	६७.०	३३.०	१००.०	६४.८	३५.२	१००.०	८८
जम्मा	७४.४	२५.६	१००.०	७३.९	२६.१	१००.०	१,०१८

लैङ्गिक विभेद तथा जातीय विभेदबारे थाहा भए वा नभएकाबारे सोधिएका प्रश्नहरूमा लगभग तीन चौथाइ (७४ प्रतिशत) विद्यार्थीहरूले लैङ्गिक तथा जातीय विभेदबारे थाहा भएको बताए। विद्यार्थीका समूहहरूमध्ये छात्रा, १५ वर्षभन्दा माथिका विद्यार्थी, माध्यमिक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थी, सरकारी विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी र दलित विद्यार्थीको समूहहरूलाई यस्ता किसिमका विभेदहरूबारे सबैभन्दा बढी जानकारी भएको देखिन्छ। यी समूहहरूमध्ये पनि सबैभन्दा बढी जानकार विद्यार्थीहरूको समूहमा दलित विद्यार्थीहरूको समूह रहेको छ। तालिका नं. ५.२० ले यस्ता विभेदबाट जुन समूह सामान्यत: नेपाली समाजमा बढी पीडित हुने गरेको छ, सोही समूहका विद्यार्थीहरूलाई यस्तो विभेदबारे बढी जानकारी रहेको देखाउँदछ।

शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया सुधारका लागि हुने विद्यालयका बैठकहरूमा प्रमुख शिक्षक, तहप्रमुख अथवा व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीले मानवअधिकार वा बालमैत्री तरिकाले पठनपाठन गराउनुपर्ने कुरा कत्तिको उठान गर्ने गर्नुभएको छ भन्ने प्रसङ्गमा ११ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्ता विषयको उठान नहुने गरेको बताए।

चित्र नं. ५.१८. **विद्यालयमा हुने बैठकहरूमा बालमैत्री पठनपाठनको विषय उठानबारे शिक्षकहरूको धारणा**

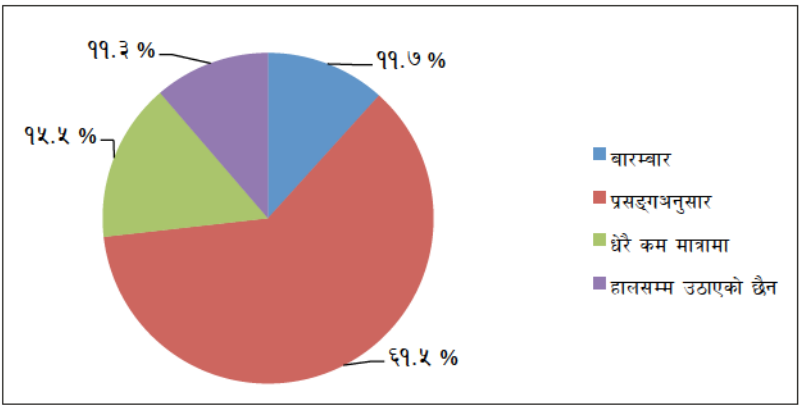

६१.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले बेलाबखत, सन्दर्भअनुसार बैठकहरूमा यी विषय उठान हुने भनेबाट विद्यालयहरूमा बालमैत्री तरिकाले पठनपाठन गराउनुपर्ने भन्ने विषयको उठान कहिलेकाहीँ मात्र हुने गरेको देखिन्छ। यसरी कहिलेकाहीँ मात्र सन्दर्भअनुसार यस्तो विषय उठान हुने भन्ने सम्बन्धमा लिङ्ग, उमेर, शैक्षिक योग्यता, अध्यापन गर्ने तह तथा विषय, विद्यालयको प्रकार, शिक्षकहरूको जात/जातीयता तथा विकास क्षेत्र र भौगोलिक क्षेत्रसमेतका आधारमा शिक्षकहरूको समूहलाई हेर्दा लगभग सबैको समान धारणा रहेको अध्ययनबाट देखियो। त्यस्तै, विद्यालयका बैठकहरूमा बालमैत्री पठनपाठनको विषय बारम्बार उठान हुने गरेको छ भन्ने शिक्षकहरू १२ प्रतिशत रहेको पाइयो। मानवअधिकार तथा बालअधिकार कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालयमा अध्यापनरत १५.२ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्तो धारणा राखेको पाइयो भने यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालयका शिक्षकहरूको यस्तो प्रतिशत ७.९ रहेको पाइयो।

तालिका नं. ५.२१. **मानवअधिकार तथा बालअधिकार शिक्षाका कारण विद्यार्थीहरू अनियन्त्रित हुने र शिक्षक तथा अभिभावकलाई अप्ठ्यारो पर्दछ भन्नेबारे शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	सत्य हो (प्रतिशत)	आंशिक सत्य हो (प्रतिशत)	असत्य हो (प्रतिशत)	जम्मा	
				सङ्ख्या	प्रतिशत
लिङ्ग					
महिला	६.४	१३.६	८०.०	११०	१००.०
पुरुष	४.५	२०.६	७४.९	१९९	१००.०
शिक्षकको उमेर समूह					
< ३५ वर्ष	४.३	२०.३	७५.४	१३८	१००.०

३५-४४ वर्ष	५.६	१५.७	७८.७	१०८	१००.०
४५ ≥ वर्ष	६.३	१७.५	७६.२	६३	१००.०
शिक्षकको शैक्षिक योग्यता					
एस. एल. सी. र प्रमाणपत्र तह	५.२	२०.७	७४.१	५८	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय बाहेक)	४.९	१६.७	७८.४	१०२	१००.०
स्नातक तथा सोभन्दा माथि (शिक्षा सङ्काय)	५.४	१८.१	७६.५	१४९	१००.०
अध्यापन गर्ने तह					
निम्नमाध्यमिक	३.४	१८.१	७८.४	११६	१००.०
माध्यमिक	६.२	१८.१	७५.६	१९३	१००.०
अध्यापन गर्ने विषय					
भाषा (नेपाली, अङ्ग्रेजी)	५.३	२२.१	७२.५	१३१	१००.०
सामाजिक अध्ययन र नैतिक शिक्षा	४.०	१४.९	८१.२	१०१	१००.०
स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या र शारीरिक शिक्षा	५.२	१७.२	७७.६	५८	१००.०
अन्य (अर्थशास्त्र, लेखा, विज्ञान)	१०.५	१०.५	७८.९	१९	१००.०
विद्यालयको प्रकार					
सरकारी तथा सामुदायिक	५.१	१८.८	७६.१	२३४	१००.०
निजी	५.३	१६.०	७८.७	७५	१००.०
जम्मा	५.२	१८.१	७६.७	३०९	१००.०

मानवअधिकार वा बालअधिकारका विषयवस्तु पढाउनाले विद्यार्थी भड्किन्छन्, यस्तो विषयले शिक्षक तथा अभिभावकलाई अप्ठ्यारोमा पार्छ भन्ने सामान्यत: नेपालका शिक्षकहरू बीच धारणा छ भन्ने गरिन्छ। यस्तो भनाइ सत्य हो वा होइन भनी सोधिएको प्रश्नमा सत्य हो र आंशिक रूपले सत्य हो भन्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत करिब एक चौथाइ (२३ प्रतिशत) देखिन्छ तर तीन चौथाइभन्दा बढी शिक्षकहरू यस्तो भनाइ असत्य ठान्दछन् (तालिका नं. ५.२१)। तसर्थ, मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी विषयहरू पाठ्यपुस्तकमा समावेश गर्नुपर्ने सन्दर्भमा विद्यालयका शिक्षकहरू सकारात्मक रहेको पाइन्छ।

मानवअधिकार वा बालअधिकारका विषयवस्तु पढाउनाले विद्यार्थी भड्किन्छन्, यस्तो विषयले शिक्षक तथा अभिभावकलाई अप्ठ्यारोमा पार्छ भन्ने शिक्षकहरूले यस्तो विषयले विद्यार्थीहरू उच्छृङ्खल हुने, शिक्षक, अभिभावकले भनेको नमान्ने, यस्तो विषयवस्तु अभ्यासमा लागू गर्न कठिन हुने तथा यस्तो विषयवस्तु समावेश गर्नाले विद्यार्थीहरूका लागि महत्त्वपूर्ण हुने अन्य थुप्रै विषयवस्तुहरू छुट्न सक्ने बताए तर यस्तो भनाइ असत्य हो भन्ने शिक्षकहरूले विद्यालय तहमा मानवअधिकार तथा बालअधिकार शिक्षा किन आवश्यक छ भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न कारणहरू व्यक्त गरे। मानवअधिकार शिक्षाले बालबालिकामा अधिकार तथा कर्तव्य सम्बन्धी जानकारीको विकास गर्ने, बालबालिकाहरू आफ्नो अधिकारप्रति अझ बढी सचेत रहने, उनीहरूमा

मानवअधिकार संस्कृतिको विकास हुने तथा उनीहरूको समग्र क्षमता अभिवृद्धि हुने धारणा राखे। यसका साथै मानवअधिकार वा बालअधिकारका विषयवस्तु पढाउनाले विद्यार्थी भड्किन्छन्, यस्तो विषयले शिक्षक तथा अभिभावकलाई अप्ठ्यारोमा पार्छ भन्नु परम्परागत बुझाइ तथा धारणा मात्र भएको उनीहरूको विचार थियो।

क्षेत्रीय कार्यशालाका केही सहभागीहरूले भने मानवअधिकार शिक्षाले विद्यार्थीहरूमा उद्दण्डता बढाएको पो छ कि ? भन्ने किसिमको आशङ्का व्यक्त गरे। त्यस्तै, अधिकार बढी दिनाले विद्यार्थीको आचरणमा गिरावट आएको विचारसमेत आएको थियो। यस्तो विचार केही सहभागीहरूबाट प्राप्त भएको भए तापनि यसबाट विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुका सम्बन्धमा उनीहरूको धारणा पूर्ण रूपले सकारात्मक नरहेको भन्ने बुझिन्छ।

तालिका नं. ५.२२. **विद्यालयमा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अतिरिक्त क्रियाकलापहरू आयोजना गरिने सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा (प्रतिशतमा)**

विवरण	प्रत्येक महिना	प्रत्येक दुई महिनामा	वर्षमा दुईपटक	वर्षमा एक पटक	हुँदैनन्	जम्मा	
						सङ्ख्या	प्रतिशत
विकास क्षेत्र							
पूर्वाञ्चल	९.५	३३.३	६.३	१९.०	३१.७	६३	१००.०
मध्यमाञ्चल	६.३	३६.५	१९.०	९.५	२८.६	६३	१००.०
पश्चिमाञ्चल	११.५	२७.९	११.५	६.६	४२.६	६१	१००.०
मध्यपश्चिमाञ्चल	२३.४	२६.६	६.३	१०.९	३२.८	६४	१००.०
सुदूरपश्चिमाञ्चल	१५.५	४६.६	३.४	६.९	२७.६	५८	१००.०
भौगोलिक क्षेत्र							
तराई	१५.५	३६.०	५.६	१३.०	२९.८	१६१	१००.०
हिमाल/पहाड	१०.८	३१.८	१३.५	८.१	३५.८	१४८	१००.०
जम्मा	१३.३	३४.०	९.४	१०.७	३२.७	३०९	१००.०

विद्यालयमा नियमित शिक्षणबाहेक मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी के कस्ता अतिरिक्त क्रियाकलाप गर्ने गरिएको छ भन्ने सन्दर्भमा अध्ययनमा संलग्न एक तिहाइ विद्यालयमा यस्ता क्रियाकलापहरू नहुने गरेको शिक्षकहरूको भनाइका आधारमा देखिन्छ भने दुई तिहाइ विद्यालयहरूमा यस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका पाइन्छन्। यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने विद्यालयहरूमा वर्षमा एकपटक, वर्षको दुई पटक, दुई महिनामा एकपटक तथा हरेक महिना अतिरिक्त क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुने गरेका देखिन्छन् (तालिका नं. ५.२२)। यस्ता कुनै पनि क्रियाकलापहरू नहुने विद्यालयको प्रतिशत पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी देखिन्छ भने हरेक महिना यस्ता क्रियाकलापहरू गर्ने विद्यालयको प्रतिशत मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा बढी देखिन्छ।

चित्र नं. ५.१९. **विद्यालयमा हुने अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको प्रकार**

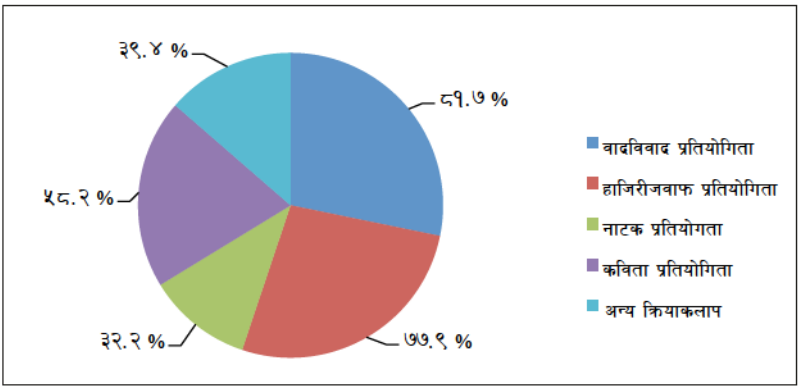

विद्यालयमा नियमित शिक्षणबाहेक मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी अतिरिक्त क्रियाकलाप आफ्नो विद्यालयमा हुने गरेको दुई तिहाइ अर्थात् २०७ जना शिक्षकहरूले बताए। विद्यालयमा हुने मानवअधिकार सम्बन्धी अतिरिक्त क्रियाकलापमध्ये वादविवाद र हाजिरीजवाफ प्रतियोगिता प्रमुख क्रियाकलापका रूपमा रहेको तथ्य चित्र नं. ५.१९ बाट देखिन्छ।

चित्र नं. ५.२० **विद्यालयमा बालक्लब तथा समूहहरूको गठन र विद्यार्थीहरूका माग पूरा भए नभएको बारे विद्यार्थीको धारणा**

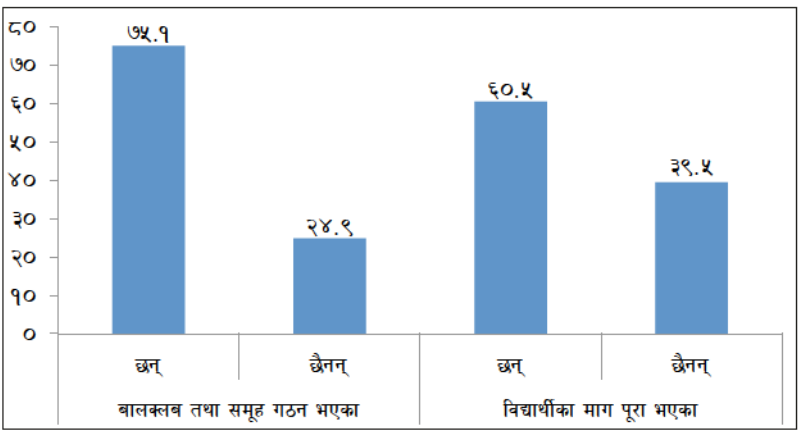

तीन चौथाइ अर्थात् ७५ प्रतिशत विद्यालयहरूमा बालपत्रिका वा भित्ते पत्रिका प्रकाशन, सरसफाइ तथा अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापका लागि वातावरण क्लब, अनुशासन सम्बन्धी समूहहरू गठन भएको देखिन्छ। विद्यालयहरूमा बालपत्रिका वा भित्ते पत्रिका प्रकाशन, सरसफाइ तथा अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापका लागि वातावरण

क्लब, अनुशासन सम्बन्धी समूहहरू गठन भएको छ भन्ने भनाइ राख्ने २३२ जना शिक्षकहरूका धारणालाई हेर्दा विद्यालय प्रशासन तथा व्यवस्थापन सकारात्मक भई ६०.५ प्रतिशत विद्यालयहरूमा विद्यार्थीका मागहरू पूरा भएको देखिन्छ। खेलकुद सामग्री, शैक्षिक भ्रमण तथा अतिरिक्त क्रियाकलापहरू, छात्रा तथा छात्रको छुट्टाछुट्टै शौचालय, सूचना पाटी, भित्ते पत्रिका प्रकाशनार्थ सहयोग, पिउने पानी, विज्ञान प्रयोगशाला, पुस्तकालय, विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम, बालक्लब तथा समूह गठन गर्ने अनुमति, कम्प्युटर तथा अन्य विषयको अतिरिक्त कक्षा सञ्चालन, कक्षा कोठामा आवश्यक पर्ने शैक्षणिकलगायत अन्य सामग्रीहरूको उपलब्धता विद्यार्थीको मागका आधारमा पूरा गरिएका विषयहरू हुन्। पूरा गरिएका यस्ता मागहरूमध्ये खेलकुद सामग्री, शैक्षिक भ्रमण तथा अतिरिक्त क्रियाकलापहरू, छात्रा तथा छात्रको छुट्टाछुट्टै शौचालय पूरा गरिएका प्रमुख तीन मागका रूपमा देखिन्छन्। यस्तो धारणा राख्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत क्रमशः ३६, २० र १७ रहेको छ।

तालिका नं. ५.२३ **विद्यालय हाताभित्र तथा कक्षाकोठाहरूमा मानवअधिकार सम्बन्धी पोस्टरहरू प्रयोगका विषयमा शिक्षकहरूको धारणा**

विवरण	छ		छैन		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
विद्यालयको प्रकार						
सरकारी तथा सामुदायिक	१३९	५९.४	९५	४०.६	२३४	१००.०
निजी	३८	५०.७	३७	४९.३	७५	१००.०
विकास क्षेत्र						
पूर्वाञ्चल	३४	५४.०	२९	४६.०	६३	१००.०
मध्यमाञ्चल	४१	६५.१	२२	३४.९	६३	१००.०
पश्चिमाञ्चल	३१	५०.८	३०	४९.२	६१	१००.०
मध्यपश्चिमाञ्चल	४१	६४.१	२३	३५.९	६४	१००.०
सुदूरपश्चिमाञ्चल	३०	५१.७	२८	४८.३	५८	१००.०
भौगोलिक क्षेत्र						
तराई	९४	५८.४	६७	४१.६	१६१	१००.०
हिमाल/पहाड	८३	५६.१	६५	४३.९	१४८	१००.०
जम्मा	१७७	५७.३	१३२	४२.७	३०९	१००.०

विद्यालय हाताभित्र तथा कक्षाकोठाहरूमा मानवअधिकार, बालअधिकार वा मानवअधिकार शिक्षासँग सम्बन्धित कुनै पोस्टर प्रयोगका सम्बन्धमा ५७ प्रतिशत शिक्षकहरूले आफ्ना विद्यालय हाताभित्र र कक्षाकोठामा प्रयोग भएको बताए तर, यस्ता सामग्रीहरूको प्रयोग गर्ने सरकारी विद्यालयहरूको प्रतिशत निजी तथा संस्थागत विद्यालयको प्रतिशतभन्दा बढी देखिन्छ। त्यस्तै, उक्त सामग्रीहरू प्रयोग गर्नेमा मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र अग्र स्थानमा देखिन्छ। त्यस्तै, भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा तराई क्षेत्रमा यस्ता सामग्रीको प्रयोग बढी भएको पाइयो।

चित्र नं. ५.२१. विद्यालयमा हुने लैङ्गिक विभेदबारे विद्यार्थीको धारणा

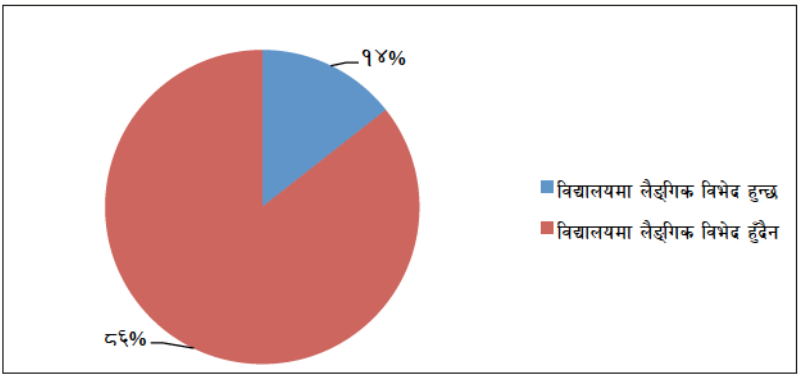

विद्यालय हाताभित्र लैङ्गिक विभेद हुने गरेको छ, छैन भन्ने विषयमा ८६ प्रतिशत विद्यार्थीले आफ्नो विद्यालयमा लैङ्गिक विभेद नहुने गरेको बताए (चित्र नं. ५.२१)। यस्तो किसिमको विभेद विद्यालयमा हुँदैन भन्ने विद्यार्थीहरूमध्ये छात्रा तथा छात्रको प्रतिशत लगभग समान (क्रमशः ८५.८ र ८५.४) देखिन्छ भने विभेद हुँदैन भन्ने विद्यार्थीमध्ये पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रका विद्यार्थीको प्रतिशत (९.५) अन्य विकास क्षेत्रका विद्यार्थीको प्रतिशतभन्दा बढी पाइयो।

कूल १०९ जना विद्यार्थीले आफ्नो विद्यालयमा लैङ्गिक विभेद हुने गरेको बताए। छात्रहरूले छात्राहरूप्रति अपशब्द बोल्ने तथा जिस्क्याउने, शिक्षकहरूले छात्राहरूलाई कम सजाय दिने तथा उनीहरूको पक्ष लिने, विद्यालयको अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा छात्राहरूलाई कम सहभागी हुन दिने, कक्षाकोठामा छात्र तथा छात्रालाई अलगअलग बस्ने व्यवस्था गर्ने, शिक्षकहरू छात्रहरूको पक्ष लिई उनीहरूलाई कम सजाय दिने, शिक्षकहरूले स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्याअन्तर्गतका पाठहरू पढाउँदा छात्रहरूले छात्राहरूप्रति लक्षित गरी ख्यालठट्टा तथा हँसीमजाक गर्नेजस्ता लैङ्गिक विभेदजन्य गतिविधिहरू हुने गरेको विद्यार्थीहरूले बताएको अध्ययनले देखाउँछ। जसमा छात्रहरूले छात्राहरूप्रति अपशब्द बोल्ने तथा जिस्क्याउने, शिक्षकहरूले छात्राहरूलाई कम सजाय दिने तथा उनीहरूको पक्ष लिने, विद्यालयको अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा छात्राहरूलाई कम सहभागी हुन दिने कुरालाई विद्यालयमा हुने लैङ्गिक विभेदका उदाहरणमध्ये प्रमुख तीन उदाहरणका रूपमा लिएको देखिन्छ, जसमा क्रमशः ३०, २४ र २० प्रतिशत विद्यार्थीहरूको धारणा रहेको पाइयो।

विद्यालय हाताभित्र जातीय विभेद हुने गरेको छ, छैन भन्ने विषयमा ९० प्रतिशत विद्यार्थीले आफ्नो विद्यालयमा जातीय विभेद नहुने गरेको बताए (चित्र नं. ५.२२)। यस्तो किसिमको विभेद विद्यालयमा हुँदैन भन्ने विद्यार्थीहरूमध्ये छात्रा तथा छात्रको प्रतिशत लगभग समान (क्रमशः ९०.२ र ९०.१) देखिन्छ। त्यस्तै विद्यालयमा

जातीय विभेद हुन्छ भन्ने विद्यार्थीका समूहहरूमध्ये १४ वर्षभन्दा कम उमेरका विद्यार्थी, निम्नमाध्यमिक तहका विद्यार्थी, दलित विद्यार्थी र पहाडी तथा हिमाली भेगका विद्यार्थीको समूहहरूको प्रतिशत अन्य विद्यार्थीको समूहहरूको प्रतिशतभन्दा बढी देखिन्छ।

चित्र नं. ५.२२. विद्यालयमा हुने जातीय विभेदबारे विद्यार्थीको धारणा

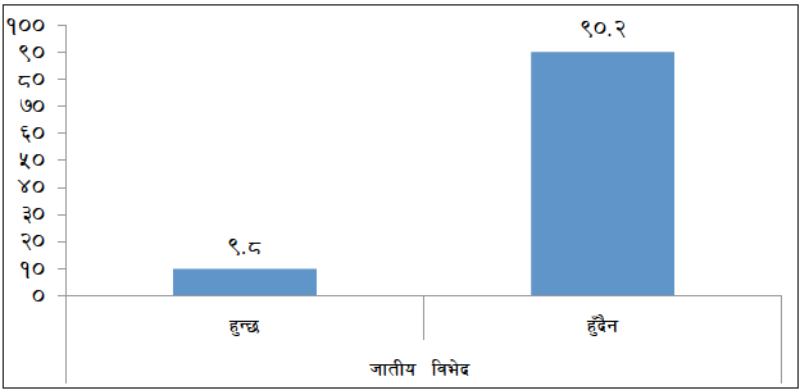

कूल ७४ जना विद्यार्थीले आफ्नो विद्यालयमा जातीय विभेद हुने गरेको बताए। दलित समुदायका विद्यार्थी भएका कारणले उनीहरूलाई हीनताबोध हुने खालका व्यवहार तथा विभेद गर्ने, वनभोज तथा पूजालगायत विद्यालयबाट आयोजना गरिने कार्यक्रमहरूमा दलित विद्यार्थीहरूलाई सहभागी नगराउने तथा उनीहरूलाई होच्याउने खालका जातीय विभेद आफ्ना विद्यालयहरूमा कायम रहेको विद्यार्थीहरूले बताए। *"तँ त कामी जात भन्छन्", "नेपाली भनेका सार्कीहरू हुन् भन्छन्", "तल्ला जातिहरूलाई सार्की, दमाई भनेर जिस्क्याउँछन्", "सँगै बस्न तथा केही खान हिच्किचाउँछन्",*

चित्र नं. ५.२३ विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थी भए नभएको बारे विद्यार्थीहरूको धारणा

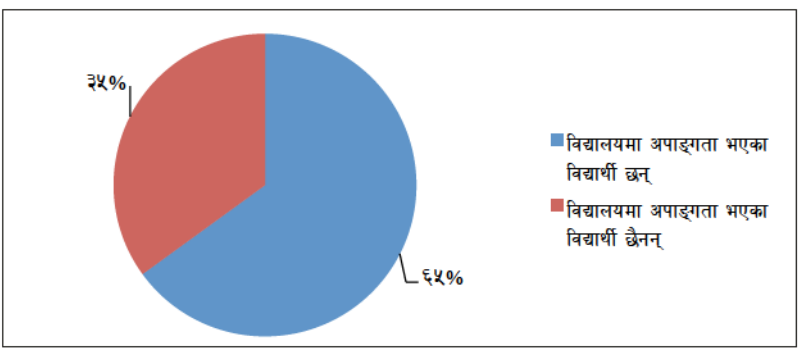

"दलितहरू सानो बुद्धिका हुन्छन् भन्छन्" इत्यादि विद्यार्थीहरूले विद्यालयमा हुने जातीय विभेदबारे बताएका प्रतिनिधिमूलक उदाहरणहरू हुन्।

अध्ययनमा संलग्न विद्यार्थीहरूमध्ये ६५ प्रतिशत अर्थात् ६६२ जना विद्यार्थीले आफ्नो विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू अध्ययनरत रहेको बताए (चित्र नं. ५.२३)। अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूप्रति विद्यालयका शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूबाट कस्तो व्यवहार हुन्छ भनी सोधिएको थियो। जसमध्ये ८१ प्रतिशत अर्थात् ५३६ विद्यार्थीहरूले उनीहरूलाई शिक्षक तथा विद्यार्थी दुवैले राम्रो व्यवहार गर्ने बताए। त्यस्तै, १० प्रतिशतले उनीहरूलाई शिक्षक तथा विद्यार्थी दुवैले सहयोग गर्ने बताए। त्यसै गरी, उनीहरूलाई परीक्षाका बेला विशेष व्यवस्था मिलाइदिने तथा उनीहरूले विद्यालयबाट प्राप्त गर्ने छात्रवृत्ति तथा आर्थिक सहयोगहरू उपलब्ध भइरहेको बताए। त्यस्तै थोरै (४ प्रतिशत) विद्यार्थीहरूले भने अपाङ्गताको प्रकृतिअनुसार अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई साथीहरूले जिस्क्याउने, विभिन्न नामले बोलाउने गरेको बताए। त्यस्तै, केही विद्यार्थीहरूले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयले अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागी नगराउने गरेको समेत बताए।

अध्ययनमा संलग्न बालबालिकाहरूले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई शिक्षक तथा साथीहरूले विद्यालयमा गरिने व्यवहारका सम्बन्धमा विद्यार्थीहरूले व्यक्त गरेका केही प्रतिनिधि धारणाहरू यस्ता थिए- *"उनीहरूलाई अलि बढी प्रोत्साहन दिनु हुन्छ", "साथीहरूले उनीहरूलाई धेरै वास्ता गर्दैनन्", "पहिला पहिला जिस्क्याउने गर्थे, अहिले त्यस्तो छैन", "अपाङ्गता भएको छ भने लङ्गडो भनेर जिस्क्याउँछन्", " शिक्षकले लेख्न नसक्ने दृष्टिविहीनलाई सोधेर परीक्षा लिने गर्नुहुन्छ", "कोही कोही साथीहरूले हेप्छन्, दुर्बल भन्छन्", "साथीहरूले घरसम्म पुऱ्याइदिन्छन्",* इत्यादि। समग्रमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण र व्यवहार सकारात्मक रहेको पाइयो।

बहुमत विद्यार्थीहरूले आफ्नो विद्यालयमा माथि उल्लिखित विभेदहरू नभएको बताइरहँदा केही प्रतिशत विद्यार्थीहरूले यस्ता किसिमका विभेदहरू विद्यालयमा कायम रहेको भन्ने भनाइ माथिका चित्रहरूबाट (५.२१ र ५.२२) देखिन्छ। यसको अर्थ विद्यालय हाताभित्र कुनै न कुनै रूपमा विभिन्न किसिमका विभेदहरू हुने गरेको छ भन्ने हुन्छ। क्षेत्रीय कार्यशालामा केही सरोकारवालाहरूले व्यक्त गरेका विचारहरूलाई समेत आधार मान्ने हो भने विद्यार्थीहरूको यो भनाइको पुष्टि हुन्छ। क्षेत्रीय कार्यशालाहरूमा विभेदका तथा बालअधिकार हननका उदाहरणहरूसमेत प्रस्तुत गर्दै केही सरोकारवालाहरूले आफ्नो भनाइ राखेका थिए। उनीहरूले, विद्यालयमा भर्ना हुन नसकेका आधारमा विद्यार्थी रुँदै फर्केको अवस्था देखेको, *HIV* लागेका तीनजना बालबालिकालाई विद्यालयबाट निष्कासन गरिएका, उत्तीर्ण हुन नसकेका विद्यार्थीलाई शिक्षकले पढ्न पाइँदैन भनेका आधारमा एक विद्यार्थीले पुलबाट फालहानी आत्महत्या

गरेको तथा १२० जना विद्यार्थीलाई सो विद्यालयबाट निष्कासन गर्न खोजिएको र दलित आदिका नाममा विद्यालय हाताभित्र भेदभाव तथा बालअधिकार हनन हुने गरेको दृष्टान्त व्यक्त गरेका थिए।

चित्र नं. ५.२४ विद्यालयमा गठन भएका बालक्लबहरूले गर्ने क्रियाकलापहरूबारे विद्यार्थीहरूको धारणा

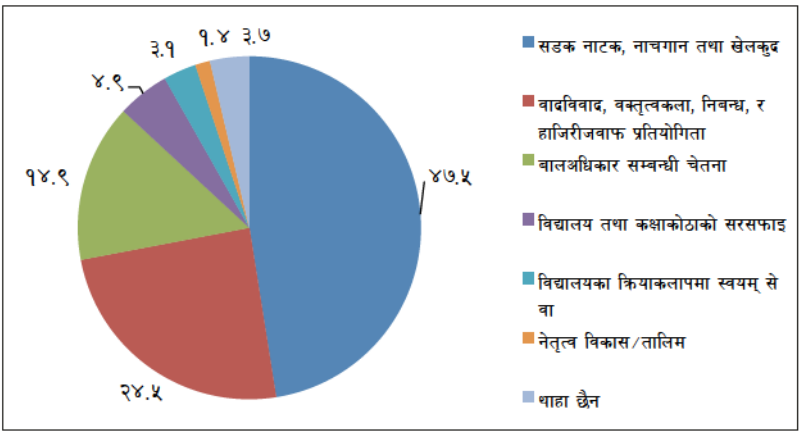

अध्ययनमा संलग्न विद्यार्थीमध्ये ७० प्रतिशत अर्थात् ७१३ जना विद्यार्थीहरूले आफू अध्ययनरत विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको कुनै न कुनै समूह तथा क्लबहरू गठन भएको पाइन्छ। यसरी गठन भएका समूह तथा क्लबहरूले सडक नाटक, नाचगान तथा खेलकुद प्रतियोगिता, वादविवाद, वक्तृत्वकला, निबन्ध तथा हाजिरीजवाफ प्रतियोगिता, बालअधिकार, बालश्रम तथा बालशोषण सम्बन्धी चेतना फैलाउने र विद्यालय तथा कक्षाकोठाको सरसफाइलगायत विद्यालयले आयोजना गर्ने अन्य विभिन्न क्रियाकलापहरूमा स्वयम्सेवा गर्नेजस्ता कामहरू गरिरहेको तथ्य अध्ययनबाट प्राप्त भयो। सडक नाटक, नाचगान तथा खेलकुद प्रतियोगिता, वादविवाद, वक्तृत्वकला, निबन्ध तथा हाजिरीजवाफ प्रतियोगिता, बालअधिकार, बालश्रम तथा बालशोषण सम्बन्धी चेतना फैलाउनेजस्ता क्रियाकलापहरूलाई विद्यार्थीहरूले उनीहरूका समूह तथा क्लबहरूले गर्ने प्रमुख तीन कामका रूपमा लिएको देखिन्छ। जसको प्रतिशत क्रमशः ४७.५, २४.५ र १५ रहेको देखिन्छ (चित्र नं. ५.२४)।

अध्याय ६

अध्ययनको उपलब्धि, निष्कर्ष तथा सुझाव

६.१. उपलब्धि

६.१.१ मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तु र कार्यान्वयन

विद्यालय पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूको समावेश सम्बन्धमा आधाभन्दा बढी (५८ प्रतिशत) शिक्षकहरूले मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुहरू पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा केही मात्रामा छन् भन्ने धारणा राखेको पाइयो। त्यस्तै, क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठीबाट पनि पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा यस्ता विषयवस्तु अझ बढी तथा सूक्ष्म रूपमा समावेश गर्नुपर्ने भनाइ प्राप्त भए। विद्यालय पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक खास गरी स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षाजस्ता विषयहरूमा समावेश हुने आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूलाई समेत शिक्षकहरूले मानवअधिकार शिक्षाको विषयका रूपमा बुझेको पाइयो, जुन सही बुझाइ हो।

बयानब्बे प्रतिशत विद्यार्थीहरूले मानवअधिकार तथा बालअधिकारका विषयहरू धेरै राम्रा लाग्छन् भन्नु र बाँकी प्रतिशतले ठिकै लाग्छ भन्नुले पाठ्यक्रममा समावेश गरिने यस्ता विषयवस्तुहरूमा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण सकारात्मक रहेको देखियो। मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी ज्ञान ८७ प्रतिशत शिक्षकहरूले विभिन्न माध्यमबाट हासिल गरेको पाइयो। यस्ता माध्यमहरूमा स्वाध्ययन, तालिम, गोष्ठी, रेडियो, टेलिभिजन तथा पत्रपत्रिका आदि प्रमुख देखिए। तीन चौथाइभन्दा बढी (७७ प्रतिशत) शिक्षकहरूले स्वाध्ययनमार्फत मानवअधिकारका विषयवस्तुबारे जानकारी हासिल गरेको पाइएकाले मानवअधिकार र मानवअधिकार सम्बन्धी शिक्षा सम्बन्धी विषयलाई शिक्षकसम्म पुऱ्याउने सन्दर्भमा विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रम र गैरसरकारी संस्थाहरूको प्रयास यस अर्थमा सफल भएको मान्न सकिएन। ७२.५ प्रतिशत शिक्षकहरूले शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुको समावेश कम मात्रामा समावेश छ भन्ने धारणा राखेबाट शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी सामग्रीहरू पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूको शिक्षण कार्यमा सहयोग पुग्ने

गरी यथेष्ट मात्रामा तथा समयानुकूल हुने गरी थप समावेश गरिनुपर्ने आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखियो।

आधाभन्दा धेरै (५८.६ प्रतिशत) शिक्षकहरूले अध्यापनका क्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी सन्दर्भ सामग्री प्रयोग नगर्ने गरेको पाइयो तर सामाजिक अध्ययन तथा नैतिक शिक्षा विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको समूह सबैभन्दा बढी (५४.५ प्रतिशत) तथा मानवअधिकार तथा बालअधिकार कार्यक्रम सञ्चालन नगरेका विद्यालयका शिक्षकहरूले भन्दा उक्त कार्यक्रम सञ्चालन गरेका विद्यालयका शिक्षकहरूले यस्ता सन्दर्भ सामग्रीहरू अध्ययन तथा प्रयोग बढी गर्ने गरेको पाइयो। विद्युतीय तथा छापा सञ्चार माध्यमलाई सबैभन्दा बढी (३७ प्रतिशत) शिक्षकहरूले सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरेको अध्ययनबाट देखियो। त्यसै गरी, मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी बढी सरोकार राख्नुपर्ने शिक्षकहरूको समूह र यी विषय सम्बन्धी विद्यालयमा हुने कार्यक्रमहरूमा अक्सर सहभागी हुने शिक्षकहरूले मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी सन्दर्भ सामग्रीहरूको बढी प्रयोग गर्ने गरेको देखियो।

६.१.२. मानवअधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तु

कक्षा ६ देखि १० सम्मका पाठ्यपुस्तकहरूले मानवअधिकार शिक्षाका विषयमा विद्यालय पाठ्यक्रमले समावेश गर्न खोजेका विषयवस्तुहरूलाई उचित तवरले सम्बोधन गरेको पाइयो तर अधिकारमैत्री विषयवस्तुहरूका साथसाथै अधिकार प्रतिकूल विषयवस्तुहरू तथा अधिकारका दृष्टिकोणले हेर्दा अस्पष्ट तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू पनि भेटिए। विश्लेषण गरिएका पाठ्यपुस्तकहरूमा अधिकारका दृष्टिले प्रतिकूलभन्दा अधिकारमैत्री विषयवस्तुहरू बढी समावेश भएको पाइयो।

सामाजिक अध्ययन, नैतिक शिक्षा र नागरिक शिक्षाबाहेक भाषासँग सम्बन्धित विषयहरूमा पनि मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूको छलफल भएको पाइयो। भाषा (नेपाली र अङ्ग्रेजी) का विषयहरूमा खास गरी समावेशी चित्रण, सहिष्णुता, विभेद, वैयक्तिक स्वतन्त्रता, जातीय सद्भाव र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूबारे अधिकारका दृष्टिकोणबाट हेरिएका विषयवस्तुहरू भेटिए। त्यस्तै, बालअधिकार, बालमैत्री व्यवहार, मानवअधिकार, लैङ्गिक संवेदनशीलता, मातृभाषाको कदर, आपसी समझदारी, धार्मिक स्वतन्त्रता, धार्मिक मूल्य मान्यता, प्रजातन्त्र एवम् प्रजातान्त्रिक मूल्यको महत्त्वजस्ता विषयहरू सामाजिक अध्ययन, नैतिक शिक्षा र नागरिक शिक्षामा समावेश गरिएको पाइयो। मानवअधिकार, बालअधिकार अथवा कुनै समूह विशेषको अधिकार भनी किटानीका साथ राखिएका पाठ शीर्षकहरू अत्यन्त कम भए तापनि मानवअधिकार, बालअधिकार र महिलासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा उनीहरूलाई प्रदान गरिनुपर्ने

वातावरणका सम्बन्धमा राखेका प्रावधानहरूका आधारमा हेर्दा पाठ्यपुस्तकहरू सामान्यत: अधिकारमैत्री देखिए।

यद्यपि अधिकार प्रतिकूल विषयवस्तुहरू पाठ्यपुस्तकहरूमा अझै विद्यमान रहेको पाइयो। लैङ्गिक विभेद झल्कने गरी तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र लिङ्ग, पेसाप्रति अपमान हुने गरी Political Correctness नभएको भाषाको प्रयोगसमेत भएको पाइयो। त्यस्तै, अपाङ्ग भएकै आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्षमतालाई अवमूल्यन गरिएको भाषिक प्रयोग पनि भेटियो। आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग पेसा तथा वर्गका आधारमा फरक-फरक हुन्छ भन्ने भाव झल्कने पाठहरू पनि भेटिए।

पाठ्यपुस्तक लेखनका क्रममा लेखकहरूको क्षमता र सचेतताको अभाव अथवा पाठ्यपुस्तकहरू समयानुकूल संशोधन तथा परिमार्जन नगरिएका कारण गलत किसिमका सूचनाहरू समावेश भएका पाइए। यस्ता गलत जानकारीहरू सरकारी प्रकाशनबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकभन्दा निजी प्रकाशकहरूबाट प्रकाशित पाठ् यपुस्तकमा बढी भेटिए। अधिकारसँग जोडेर हेरिनुपर्ने विषयलाई त्यसरी नहेरिएको पनि पाइयो। त्यस्तै, मानवअधिकार तथा बालअधिकारबारे पाठ्यपुस्तकहरूमा स्पष्ट रूपले व्याख्या गर्न नसकेका पाठहरू पनि भेटिए। द्वन्द्व तथा शान्ति शिक्षाको प्रसङ्ग कक्षा १०को सामाजिक अध्ययन विषयको एउटा पाठमा मात्र भेटियो तर द्वन्द्व तथा शान्तिबारे सो पाठमा समेत विस्तृत छलफल गरेको भने पाइएन।

६.१.३. मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत तथा कार्यगत आधारहरू

नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ले विश्वव्यापीकरण, मानवअधिकारको संरक्षण, बालअधिकार, शान्ति, सामाजिक एवम् लैङ्गिक समानता, जनसङ्ख्या शिक्षा तथा वातावरण संरक्षणलगायत विश्वव्यापी सूचना तथा सञ्चारजस्ता विषयक्षेत्रहरूको माग दिनानुदिन बढिरहेको परिप्रेक्ष्यमा शिक्षाको भावी दृष्टिकोण स्पष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ भन्ने कुरालाई प्राथमिकताका साथ उल्लेख गरेको पाइयो।

त्यसै गरी, पाठ्यक्रम विकास, स्वीकृति र परिमार्जन प्रक्रियाहरूका सुधारमा समेत पाठ्यक्रम र शैक्षणिक सामग्रीको विकास निर्माण प्रक्रियामा सरोकारवालाहरू महिला, जातजाति समूह, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, अभिभावक, शिक्षक र मानवअधिकार तथा बालअधिकार विशेषज्ञहरूको बृहत्तर प्रतिनिधित्व गर्न सहकार्य प्रक्रिया/पद्धतिको स्थापना गर्ने कुरा सकारात्मक देखिन्छ। पाठ्यक्रम प्रारूपमा लोकतान्त्रिक व्यवस्था तथा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरूको शिक्षासँगको सम्बन्धलाई महत्त्व दिएको, शिक्षाले सामाजिक न्याय, लोकतन्त्र, मानवअधिकार, समता एवम् समानता तथा सहअस्तित्वजस्ता पक्षहरू सबल बन्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राखेको र शिक्षाले शान्ति, सहिष्णुता, सदाचार र रोजगारजस्ता पक्षलाई पनि सम्बोधन

गर्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ले शिक्षाको मूल्य र मान्यताका रूपमा स्वीकार गरेको पाइयो, जुन सराहनीय र प्रशंसनीय छ।

त्यसै गरी, महिला, अपाङ्गता भएका बालबालिका, दलित बालबालिका, पिछडिएका जनजाति, सडक बालबालिका, युद्धपीडित बालबालिका, यौनशोषित तथा दुराचारग्रसित बालबालिका, गरिब कामदार वा मजदुर, जेलमा रहेका बालबालिका, एचआईभी एड्स लागेका बालबालिका, कुष्ठरोगी र अन्य सङ्क्रामक रोगग्रस्त बालबालिकालाई शिक्षाले अर्थात् पाठ्यक्रम निर्माणको समावेशी पद्धतिले विशेष प्राथमिकता दिनुपर्दछ भन्ने मान्यता राखेका कारण नेपालको परिवेशमा शिक्षा प्राप्त गर्नबाट वञ्चित खासखास समूहहरूलाई पाठ्यक्रम विकासको केन्द्रविन्दुमा राखेको समेत पाइयो। यसका अतिरिक्त मानवअधिकारले सबैभन्दा कमजोरहरूको अधिकारलाई बढी जोड दिनुपर्दछ भन्ने मान्यताबाट हेर्दा पनि यो अत्यन्त सकारात्मक रहेको पाइयो। समग्रमा, विद्यालय पाठ्यक्रम प्रारूप मानवअधिकार दृष्टिकोणबाट हेर्दा सिद्धान्ततः राम्रो देखिन्छ तर यस्ता सुधारात्मक प्रक्रियाहरूमा उल्लेख भएका सरोकार समूहहरूको व्यापक तथा अर्थपूर्ण सहभागिता के कसरी भइरहेको छ भन्ने आम सरोकारलाई सम्बन्धित निकायले अझ बढी ध्यान दिनुपर्ने देखियो।

मानवअधिकार र बालअधिकार सम्बन्धी सचेतना फैलाउने नेपाल सरकारको नीतिबारे ४७ प्रतिशत शिक्षकहरूलाई जानकारी नभएको पाइयो। त्यस्तै, विद्यालय क्षेत्रको समग्र सुधारका लागि लागू गरिएको विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमका बारेमा स्थानीय सरोकारवालाहरूका बीच जानकारी नै नभएको पाइयो। यी विषयहरूमा शिक्षक तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई कम जानकारी हुने अथवा जानकारी नै नहुने अवस्थाले मानवअधिकारमैत्री वातावरण र प्रशासन निर्माण गर्न अप्ठ्यारो त पार्छ नै यसका साथै पाठ्यक्रममा भएका मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षासँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूको कार्यान्वयन असहजता उत्पन्न हुन सक्छ। तसर्थ, यस्ता विषयवस्तु सम्बन्धी जानकारीको तह शिक्षक तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसम्म पुऱ्याउनका लागि शिक्षक तालिम तथा यस विषयमा काम गर्ने सङ्घ संस्थाहरूको भूमिका बढाउनुपर्ने देखियो। त्यस्तै, नेपाल सरकारले विद्यालयलाई *शान्तिक्षेत्र* घोषणा गरेको विषयमा ९२ प्रतिशत शिक्षकहरूलाई यसबारे जानकारी भएको पाइयो। अध्ययनमा संलग्न ५० प्रतिशत शिक्षकहरूले बन्द र हड्तालबिना शान्तिपूर्ण र सुरक्षित वातावरणमा विद्यालय निरन्तर सञ्चालन हुनुलाई *विद्यालय शान्तिक्षेत्र* हो भनी बुझेको पाइयो। त्यस्तै, ४० प्रतिशत शिक्षकहरूले विद्यालयमा राजनीतिक गतिविधि र त्यससँग सम्बन्धित समूहहरूको हस्तक्षेप नहुनु नै *विद्यालय शान्तिक्षेत्र* हो भनी बुझेको पनि पाइयो। यसरी ९० प्रतिशत शिक्षकहरूको बुझाइलाई विश्लेषण गर्दा विद्यालयमा हुने बन्द, हड्ताल, अशान्तिपूर्ण वातावरण र असुरक्षा बढी राजनीतिसँग जोडिएको

देखियो तर क्षेत्रीय कार्यशालाका सहभागीहरूले भने *विद्यालय शान्तिक्षेत्र* सम्बन्धमा आफ्नो परिभाषा वा बुझाइ प्रस्तुत गर्नुभन्दा पनि यो विषय सुस्पष्ट तथा आधिकारिक रूपमा परिभाषित गर्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिएका थिए।

विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षाको कार्यान्वयनले विद्यार्थीहरूको रूपान्तरण, मूल्य, चेतना/जवाफदेहिता तथा विकासमा समान सम्बन्ध राख्नुपर्ने ५८ प्रतिशत शिक्षकहरूको धारणा देखियो। तसर्थ, पाठ्यक्रममा समावेश भएका तथा गरिने मानवअधिकार र मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुरूको कार्यान्वयनले यस्तो किसिमको सम्बन्धलाई योगदान गर्ने कुरा सुनिश्चित गरिनुपर्ने आवश्यकता देखियो। यसको अन्तिम लक्ष्य समग्र राष्ट्रको लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा सुदृढीकरण हुनुपर्दछ भन्ने विषयमा ९४.५ प्रतिशत शिक्षकहरूको धारणा पाइयो। यी कुरा सुनिश्चित गर्नका लागि विद्यालयको आधारभूत तहको पाठ्यक्रमदेखि नै मानवअधिकार शिक्षालाई समावेश गरिनुपर्दछ। यस विषयमा ६३ प्रतिशत शिक्षकहरूले आफ्नो मत जाहेर गरेका थिए। यसो गर्न सक्ने हो भने अधिकार र कर्तव्यबारे सचेतना अभिवृद्धि गर्न तथा यी विषयमा विद्यार्थीहरूलाई सुस्पष्ट गराउनका लागि बलियो आधार तयार हुन सक्छ। यस्तो विचार राख्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत ५१ रहेको थियो। पाठ् यक्रममा समावेश गरिने विषयवस्तुहरू अधिकारका साथसाथै कर्तव्यमा पनि जोड दिने खालको हुनुपर्नेमा अत्यधिक (९२ प्रतिशत) शिक्षकहरूको विचार रहेको देखियो। अधिकार तथा कर्तव्य दुवै पक्षलाई समान महत्त्व दिई समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुले मात्र विद्यार्थी, अभिभावक तथा शिक्षकहरूमा यो विषय सम्बन्धी सकारात्मक धारणा विकास गर्न, सोही अनुसारका विषयवस्तु कार्यान्वयन गर्न र सिकेका तथा सिकाइएका आधारमा मानवअधिकारमैत्री संस्कृति निर्माण गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रमको एक छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गर्न आवश्यक वा सम्भावना छ कि छैन भन्ने विषयमा ८५ प्रतिशत शिक्षकहरूले आवश्यकता छ भन्ने जवाफ दिए भने ३४ प्रतिशत शिक्षकहरूले यस्ता विषय आवश्यक भए पनि छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गर्ने सम्भावना भने नरहेको बताए। आवश्यकता भए पनि सम्भावना नरहेको बताउने शिक्षकहरूमध्ये ६५ प्रतिशतले यस विषयलाई छुट्टै विषयका रूपमा राख्दा विद्यालय पाठ्यक्रम बढी भारपूर्ण हुने बताए। मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी शिक्षासँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको आम धारणा सकारात्मक छैन भन्दै गर्दा यो विषय बढी महत्त्वाकाङ्क्षी छ भन्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत जम्मा ४ मात्र रहनुले लगभग सबै शिक्षकहरू मानवअधिकार र बालअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षाप्रति सकारात्मक छन् भन्ने पुष्टि भयो। नेपालको विद्यमान शिक्षा नीति तथा पाठ्यक्रमलाई मध्यनजर गर्दा यदि यस विषयलाई एक छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गर्न सम्भव नहुने हो

भने पनि मानवअधिकार, बालअधिकार, महिला सशक्तीकरण, जातीय विभेद, मानव तथा चेलीबेटी बेचबिखन, मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, प्रजातन्त्र, विधिको शासन, भ्रष्टाचार, दण्डहीनता, द्वन्द्व तथा यसका कारण र असर, कर्तव्य, निर्वाचन प्रणाली तथा प्रक्रिया, शरणार्थीहरूको समस्या, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ, जेनेभा महासन्धिलगायत मानवअधिकार र प्रजातन्त्रसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध राख्ने अन्य विषयवस्तुहरूलाई पाठ्यपुस्तकहरूका खास गरी सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तकमा एक बृहत् अध्यायका रूपमा समावेश गर्नुपर्ने आवश्यकता देखियो। यसरी समाविष्ट हुने विषयवस्तुहरूको जटिलताको तह निर्धारण गर्दा विद्यार्थीहरूको कक्षागत तहलाई भने ध्यानमा राखिनु पर्दछ।

मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार तथा प्रसारमा सबैभन्दा बढी भूमिका शिक्षकहरूको हुने धारणा अध्ययनमा संलग्न ५० प्रतिशत शिक्षकहरूले व्यक्त गरे। यसरी हेर्दा शिक्षकहरू मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालयमा आधारित औपचारिक शिक्षणद्वारा मानवअधिकार शिक्षाको विकास गर्नुपर्ने पक्षमा रहेको पाइयो। गैरसरकारी संस्थाहरूको सक्रियतामा मानवअधिकार शिक्षाको प्रचारप्रसार हुनुपर्छ भन्ने सामान्य मान्यता विपरीत विद्यालयका शिक्षकहरूले यस विषयलाई विद्यालयकै जिम्मेवारीका रूपमा हेरेको पाइयो। शिक्षकहरूको यस्तो धारणा बढी परीक्षामुखी शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत मानवअधिकार शिक्षालाई शैक्षिक क्षेत्रले जोड दिँदैन भन्ने सामान्य सिद्धान्तको विपरीत पनि देखियो।

विद्यालय पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका मानवअधिकार र बालअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रशस्त शैक्षिक सामग्री तथा मानव एवम् भौतिक स्रोत साधनको उपलब्धता हुनुपर्ने, व्यावहारिक शिक्षाका लागि शिक्षकहरूलाई उचित तालिम तथा अन्तरक्रियाको व्यवस्था गरिनुपर्ने, शैक्षिक सरोकारवालाहरू बीच उचित समन्वय गरिनुपर्ने, विद्यालय प्रशासन प्रभावकारी हुनुपर्ने देखियो।

६.१.४. मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी जानकारी तथा मानवअधिकारमैत्री वातावरण

विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा समावेश हुने अधिकारका कस्ता विषयवस्तुहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्ला भन्ने सम्बन्धमा शिक्षकहरूले सबैभन्दा बढी (९.३.५ प्रतिशत) प्राथमिकता बाँच्न पाउने अधिकारलाई दिएको पाइयो। यसरी शिक्षकहरूको प्राथमितामा परेका विषयवस्तुहरूलाई औसत रूपमा हेर्दा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई भन्दा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई बढी प्राथमिकता दिएको देखियो।

मानवअधिकार वा बालअधिकारका विषयवस्तु पढाउनाले विद्यार्थी भड्किन्छन्,

यस्तो विषयले शिक्षक तथा अभिभावकलाई अप्ठ्यारोमा पार्छ भन्ने सामान्यत: नेपालका शिक्षकहरू बीच धारणा छ भन्ने गरिन्छ तर यस्तो भनाइ गलत हो भन्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत तीन चौथाइभन्दा बढी देखियो। यसका साथै मानवअधिकार वा बालअधिकारका विषयवस्तु पढाउनाले विद्यार्थी भड्किन्छन्, यस्तो विषयले शिक्षक तथा अभिभावकलाई अप्ठ्यारोमा पार्छ भन्नु परम्परागत बुझाइ तथा धारणा मात्र भएको उनीहरूको विचार पाइयो।

दश प्रतिशत शिक्षकहरूले आफ्नो विद्यालयमा लैङ्गिक विभेद (छात्राछात्र बीच) हुने गरेको बताएबाट विद्यालय हाताभित्र तथा कक्षाकोठामा कुनै न कुनै प्रकारले लैङ्गिक विभेद कायम रहेको देखियो। विद्यालयमा कायम विभिन्न विभेदहरूमध्ये छात्रा तथा छात्रलाई जिम्मेबारी बाँडफाँड गर्ने सन्दर्भमा सबैभन्दा बढी विभेद हुने गरेको पाइयो। त्यसै गरी विद्यालयभित्र जातीय सौहार्दता (विद्यार्थी-विद्यार्थी, शिक्षक-विद्यार्थी र शिक्षक-शिक्षक बीच) धेरै राम्रो रहेको शिक्षकहरूको धारणा पाइयो तर शिक्षक शिक्षक बीच यस्तो सम्बन्ध ठीकै रहेको बताउनेमध्ये दलित र मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका शिक्षकहरूको समूहको प्रतिशत शिक्षकको अन्य समूहहरूको प्रतिशतभन्दा बढी देखियो। त्यस्तै, अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई शिक्षकहरूले विभेद गर्ने गर्दछन् भन्ने सम्बन्धमा अत्यन्त कम (०.४ प्रतिशत) शिक्षकहरूको धारणा रहेको पाइयो। यस प्रकार, विभिन्न किसिमका विभेद, शोषण तथा अधिकार हनन र दुरुपयोगबारे संवेदनशील भई यस्ता विषयवस्तुहरूमा शून्य सहनशीलता राख्नुपर्ने विद्यालय जस्तो क्षेत्रमा समेत विभेद कायम रहनु कदापि सकारात्मक होइन।

मानवअधिकार शिक्षा र यस्तो शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिनुपर्ने आवश्यकताको मुख्य आधार मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र-१९४८ को धारा २६ ले *"मानिसको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई बलियो पार्ने गरी शिक्षाको प्रसार गरिनुपर्छ। शिक्षा राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहहरू बीच आपसी सद्भावना, सहनशीलता र मित्रताको विकास गर्दै शान्ति कायम गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका प्रयत्नहरूलाई अघि बढाउने किसिमको हुनुपर्छ"* भनेको छ। यस भनाइप्रति प्राय: सबै (९९.४ प्रतिशत) शिक्षकहरू सहमत देखिए तर उक्त भनाइ कुन अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजबाट लिइएको हो भन्नेबारे तीन चौथाइ (७३.५ प्रतिशत) शिक्षकहरूलाई थाहा नभएको देखियो।

*मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशक*बारे करिब ५० प्रतिशत शिक्षकहरूले सुनेको पाइयो भने ३० प्रतिशत शिक्षकहरूलाई मात्र *मानवअधिकार शिक्षाका लागि विश्व कार्यक्रम*बारेको जानकारी भएको देखियो। त्यस्तै, पचास प्रतिशतभन्दा बढी शिक्षकहरूले *संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बडापत्र, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र*बारे सुनेको बताए

भने आधाभन्दा कम (४७ प्रतिशत) शिक्षकहरूले *नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध*बारे सुनेको बताए। त्यसै गरी मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि पढ्नेहरूको प्रतिशत क्रमशः ४०/४० रहेको पाइयो।

मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विभिन्न दशक र मानवअधिकार आयोगबारे औसत ५८.५ प्रतिशत शिक्षकहरूलाई यसबारे थाहा नभएको पाइयो। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका विषयमा २८ प्रतिशत शिक्षकहरूलाई मात्र यसबारे राम्रो जानकारी रहेको पाइयो भने मानवअधिकार शिक्षाका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशकका बारेमा ५.५ प्रतिशत शिक्षकहरूलाई मात्र राम्रो जानकारी भएको पाइयो। त्यस्तै, ११ प्रतिशत शिक्षकहरूलाई सार्क बालबालिका सम्बन्धी दशकबारे राम्रो थाहा भएको पाइयो। विद्यार्थीहरूलाई सिकाउनुभन्दा पहिले शिक्षकहरूले सम्बन्धित विषयमा जानकारी राख्नु तथा ज्ञान आर्जन गर्नु पूर्वशर्त हो तर मानवअधिकार, मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यक्रम, दशक तथा दस्तावेजहरूबारे अध्ययनमा देखिएजस्तो न्यून जानकारीको तह मानवअधिकारप्रति अत्यन्त सकारात्मक देखिने शिक्षकहरूसँग मेल खाने विषय नहुन सक्छ।

एघार प्रतिशत शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया सुधारका लागि हुने विद्यालयका बैठकहरूमा प्रमुखशिक्षक, तहप्रमुख अथवा व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीले मानवअधिकार वा बालमैत्री तरिकाले पठनपाठन गराउनुपर्ने कुराको उठान आफ्नो विद्यालयमा कहिल्यै नहुने गरेको बताए। त्यसै गरी एक तिहाइ शिक्षकहरूले आफ्नो विद्यालयमा नियमित शिक्षणबाहेक मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी अतिरिक्त क्रियाकलापहरू नहुने गरेको बताए। तीन चौथाइ विद्यालयहरूमा बालपत्रिका वा भित्ते पत्रिका प्रकाशन, सरसफाइ तथा अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापका लागि वातावरण क्लब, अनुशासन सम्बन्धी समूहहरू गठन भएको देखियो। विद्यालयमा यस्ता समूहहरू गठन भएपश्चात् विद्यार्थीका हकहितका लागि उनीहरूबाट माग भएबमोजिमका विषयमा विद्यालय प्रशासन तथा विद्यालय व्यवस्थापन सकारात्मक भई करिब दुई तिहाइ विद्यालयहरूमा विद्यार्थीका मागहरू पूरा भएको देखियो। यस्ता मागहरूमध्ये खेलकुद सामग्री, शैक्षिक भ्रमण तथा अतिरिक्त क्रियाकलापहरू, छात्रा तथा छात्रको छुट्टाछुट्टै शौचालय पूरा गरिएका प्रमुख तीन मागका रूपमा देखिए।

जम्मा १०१८ विद्यार्थीमध्ये ८६ प्रतिशत विद्यार्थीहरूलाई मानवअधिकार र बालअधिकारका बारेमा केही जानकारी भएको पाइयो। जसमध्ये ८९ प्रतिशत विद्यार्थीहरू मानवअधिकार तथा बालअधिकारका उदाहरण दिन सक्षम देखिए। यस्तो जानकारी हुने विद्यार्थीको समूहमा मानवअधिकार तथा बालअधिकार कार्यक्रम सञ्चालित विद्यालयका विद्यार्थीहरूको प्रतिशत (८९) थियो भने यस्तो कार्यक्रम सञ्चालन नभएका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको प्रतिशत (८३.५) भन्दा बढी रहेको पाइयो। सो सम्बन्धी ज्ञान भएको

भन्ने ८८० विद्यार्थीमध्ये मानवअधिकार र बालअधिकारका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्ने मुख्य स्रोत पाठ्यपुस्तक नै देखियो भने स्वाध्ययनबाट ८.५ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले ज्ञान आर्जन गरेको देखियो। यसरी पाठ्यपुस्तक र स्वाध्ययनका आधारमा जानकारी प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको प्रतिशत तुलनात्मक रूपमा अत्यधिक पाइयो। विभिन्न मानवअधिकार सम्बन्धी काम गर्ने सङ्घसंस्थाहरूले बालबालिकालाई लक्षित गरी मानवअधिकार तथा बालअधिकार सम्बन्धी तालिम, कार्यक्रम, गोष्ठीजस्ता क्रियाकलाप गर्दै आइरहेको तथा बालअधिकार र मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुहरू रेडियो, टेलिभिजन तथा एफ. एम. स्टेशनहरूबाट समेत प्रचारप्रसार भइरहेका अवस्थामा विद्यार्थीको बालअधिकार तथा मानवअधिकारको ज्ञानको प्रमुख पहिलो स्रोत विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा दोस्रो स्रोत स्वाध्ययन भएको देखिनुले विद्यालय पाठ्यक्रममा यस्ता विषयवस्तु उल्लेख्य मात्रामा समावेश गरिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। यसका साथै, विद्यालयको पुस्तकालयमा यी विषयवस्तुसँग सम्बन्धित पाठ्यसामग्रीहरूको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने पनि देखिन्छ।

लैङ्गिक विभेद तथा जातीय विभेदबारे लगभग तीन चौथाइ (७४ प्रतिशत) विद्यार्थीहरूलाई यसबारे जानकारी भएको पाइयो। विद्यार्थीका समूहहरूमध्ये छात्रा, १५ वर्षभन्दा माथिका विद्यार्थी, माध्यमिक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थी, सरकारी विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी र दलित विद्यार्थीको समूहहरूलाई यस्ता किसिमका विभेदहरूबारे सबैभन्दा बढी जानकारी भएको देखियो। यी समूहहरूमध्ये पनि सबैभन्दा बढी जानकार विद्यार्थीहरूको समूहमा दलित विद्यार्थीहरूको समूह रहेका थिए। यसरी विभिन्न किसिमका विभेदबाट जुन समूहहरू सामान्यत: नेपाली समाजमा बढी पीडित हुने गरेका छन्, सोही समूहका विद्यार्थीहरूलाई यस्तो विभेदबारे बढी जानकारी रहेको देखियो।

छयासी प्रतिशत विद्यार्थीले आफ्नो विद्यालयमा लैङ्गिक विभेद नहुने गरेको बताए भने ९० प्रतिशत विद्यार्थीले आफ्नो विद्यालय हाताभित्र जातीय विभेदका नहुने गरेको बताए। यस्ता किसिमको विभेद विद्यालयमा हुँदैन भन्ने विद्यार्थीहरूमध्ये छात्रा तथा छात्रको प्रतिशत लगभग समान देखियो। कूल ७४ जना विद्यार्थीले आफ्नो विद्यालयमा जातीय विभेद हुने गरेको बताए। दलित समुदायका विद्यार्थी भएका कारण उनीहरूलाई हीनताबोध हुने खालका व्यवहार तथा विभेद गर्ने, वनभोज तथा पूजालगायत विद्यालयबाट आयोजना गरिने कार्यक्रमहरूमा उनीहरूलाई सहभागी नगराउने तथा होच्याउने खालका जातीय विभेद आफ्ना विद्यालयहरूमा कायम रहेको विद्यार्थीहरूको धारणा पाइयो। त्यसै गरी अपाङ्गताको प्रकृतिअनुसार अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई साथीहरूले जिस्क्याउने, विभिन्न नामले बोलाउने तथा उनीहरूलाई विद्यालयले अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागी नगराउने गरेको ४ प्रतिशत

विद्यार्थीहरूको धारणा पाइयो। यसरी, विद्यार्थीहरूको भनाइबाट पनि विद्यालयमा लैङ्गिक तथा जातीय विभेद कुनै न कुनै रूपमा कायम रहेको देखिन्छ।

६.१.५. अन्तरगोष्ठी चिन्तन

विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गरी यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ भन्ने सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूको मिश्रित धारणा रहेको देखियो तर नकारात्मक धारणाभन्दा सकारात्मक धारणा राख्ने सरोकारवालाहरूको अत्यधिक बाहुल्य रहेको पाइयो। मानवअधिकारमैत्री संस्कृति र व्यवहार निर्माणका लागि विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा समावेश गरिनुपर्ने र यस्तो विषय कर्तव्य तथा अधिकारलाई समान रूपले जोड दिई पाठ्यक्रममा समावेश गरिएमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षासँग सम्बन्धित विषयहरू बढी प्रभावकारी हुने सरोकारवालाहरूको धारणा पाइयो। परिवार तथा शिक्षकहरूले लिने व्यक्तिगत दायित्व र उनीहरूले खेल्ने भूमिकाले मानवअधिकारमैत्री संस्कृति निर्माण गर्नेतर्फ महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने विचार उनीहरूको थियो।

ज्ञानलाई प्रतिशतमा मापन गरिने प्रमाणपत्रमुखी शिक्षा प्रणालीमा जोड दिँदासम्म मानवअधिकार शिक्षा र यसको मर्मअनुरूपको व्यवहार निर्माणमा कठिनाइ हुने सरोकारवालाहरूको बुझाइ पाइयो। मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुहरू विद्यालयहरूमा हुने अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा पनि प्रतिबिम्बित हुनुपर्नेमा सरोकारवालाहरूले जोड दिएको देखियो। मानवअधिकार, बालअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धमा शिक्षकहरू तालिमप्राप्त हुनुपर्ने र यी विषयहरू शिक्षक तालिम र सो सम्बन्धी निर्देशिकामा नै समावेश गरिनुपर्ने उनीहरूको विचार देखियो। विद्यालयतहका विद्यार्थीहरूलाई राजनीतिक सहभागिता र गतिविधिहरूबाट टाढा राख्नुपर्ने र विद्यार्थीलाई दिइने शारीरिक सजायका विरूद्धमा उचित कानुनी प्रावधानहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने विचार समेत व्यक्त भए। विद्यालयमा बालअधिकार हननका घटनाहरू निरन्तर भइरहेका दृष्टान्तहरू सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त भए भने निजी तथा संस्थागत विद्यालयहरूमा यस्ता किसिमका घटनाहरूको मात्रा सरकारी विद्यालयहरूका तुलनामा अझ बढी रहेको सरोकारवालाहरूको बुझाइ रहेको देखियो।

६.२. निष्कर्ष तथा सुझाव

- कक्षा छदेखि कक्षा दशसम्मका पाठ्यपुस्तकहरूमा अधिकारमैत्री विषयवस्तुहरूका साथसाथै अधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू पाइएकाले अधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुहरू पहिचान गरी समयसापेक्ष परिमार्जन गर्नुपर्ने तथा हटाउनुपर्ने।

- पाठ्यपुस्तक लेखनका क्रममा लेखकहरूको क्षमता र सचेतताको अभाव अथवा प्रकाशकहरूबाट पाठ्यपुस्तकहरू समयानुकूल संशोधन तथा परिमार्जन नगरिएका कारण गलत किसिमका सूचनाहरू समावेश भएको पाइए। पाठ्यपुस्तकको संस्करण तथा परिमार्जित मिति उल्लेख हुने पृष्ठमा परिमार्जन भएको लेखिएपछि सोहीअनुरूप पाठ्यपुस्तकभित्रका विषयवस्तुहरूसमेत परिमार्जन गरिनुपर्ने। विशेष गरी निजी प्रकाशनबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकहरूमा यो समस्या बढी देखिएकाले सम्बन्धित प्रकाशकले यसबारे आफ्नो उत्तरदायित्व पूरा गर्नुपर्ने, नियामक सरकारी निकायले प्रभावकारी अनुगमन गर्नुपर्ने तथा निजी विद्यालय सञ्चालक एवम् शिक्षकहरू पनि यसबारे चनाखो हुनुपर्ने।
- मानवअधिकार, बालअधिकार, कर्तव्य, द्वन्द्व तथा शान्ति शिक्षा, जातीय विभेद, मानव तथा चेलीबेटी बेचबिखन, प्रजातन्त्र, सुशासन, विधिको शासन, भ्रष्टाचार, दण्डहीनता, निर्वाचन प्रणाली तथा प्रक्रिया, महिला सशक्तीकरण, मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, शरणार्थीहरूको समस्या, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ, युद्ध सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनलगायत मानवअधिकार र प्रजातन्त्रसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध राख्ने विषयवस्तुहरूमध्ये केही विषयवस्तुहरू पाठ्यपुस्तकमा भेटिएनन्। त्यस्तै, यस्ता विषयवस्तुहरू एकीकृत रूपमा एउटै विषयको पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएको पनि पाइएन। पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिने यस्ता विषयवस्तुले आफ्नो अधिकारको वकालत गर्न सक्ने तथा राष्ट्रिय विकासका लागि आवश्यक पर्ने कानुन पालना गर्ने एवम् व्यक्तिगत, पेशागत तथा सामाजिक जीवनमा उत्तरदायी नागरिक निर्माण गर्नेतर्फ योगदान पुऱ्याउने भएकाले यी विषयवस्तुहरूलाई खास गरी सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तकमा एक बृहत् अध्यायका रूपमा समावेश गर्नुपर्ने। यस्ता विषयवस्तुहरूको अवधारणागत गहिराइ तथा अभ्यासमा विद्यार्थीको कक्षागत तह वृद्धि हुँदै जाँदा सोहीअनुरूप वृद्धि गरिँदै लैजानुपर्ने। नेपालको परिवेशमा उच्चमाध्यमिक तथा विश्वविद्यालय तहमा यी विषयहरू सबै विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्नु नपर्ने भएकाले कक्षा १० मा समावेश हुने यस्ता विषयवस्तुहरूको व्यापकता बढी हुनुपर्ने।
- पाठ्यपुस्तकहरूमा समावेश गरिएका केही अधिकारसँग जोडेर हेरिनुपर्ने विषयवस्तुहरूलाई त्यसरी व्याख्या हुन नसकेको देखिएकाले ती विषयवस्तुहरू सर्वमान्य अधिकारका विषयवस्तुहरूसमेत हुन् भनी व्याख्या गरिनुपर्ने।
- प्रशस्त शैक्षिक सामग्री तथा स्रोत साधन एवम् उचित तालिम तथा अन्तरक्रियालाई शिक्षकहरूले विद्यालयमा मानवअधिकार शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको उपायका रूपमा लिएकाले तथा विद्यालयमा आधारित औपचारिक शिक्षणद्वारा मानवअधिकार शिक्षाको विकास गर्नुपर्ने पक्षमा शिक्षकहरू रहेको पाइएकाले शिक्षकहरूलाई मानवअधिकार सम्बन्धी तालिम प्रदान गरिनुपर्ने।

- शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा समाविष्ट मानवअधिकार सम्बन्धी विषयवस्तुको पर्याप्तता नभएको भन्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत अत्यधिक भएकाले शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा मानवअधिकार सम्बन्धी सामग्रीहरू पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका मानवअधिकारका विषयवस्तुहरूको शिक्षण कार्यमा सहयोग पुग्ने गरी यथेष्ट मात्रामा तथा समयानुकूल हुने गरी थप समावेश गरिनुपर्ने। तालिम प्राप्त शिक्षकहरू कम्तीमा पनि मानवअधिकार, मानवअधिकारको सिद्धान्त, यसका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज तथा कार्यक्रमहरूबारे जानकार हुनुपर्ने।
- विद्यार्थीको बालअधिकार तथा मानवअधिकारको ज्ञानको पहिलो स्रोत विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा दोस्रो स्रोत स्वाध्ययन भएको देखिएकाले विद्यालयको पुस्तकालयमा यी विषयवस्तुसँग सम्बन्धित पाठ्यसामग्रीहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गरिनुपर्ने।
- पठनपाठनका क्रममा विद्यार्थीहरूलाई शारीरिक सजाय दिने अध्यास अझै कायम रहेको भन्ने क्षेत्रीय गोष्ठीका सरोकारवालाहरूले गुनासो व्यक्त गरेकाले तथा विद्यार्थी र सरोकारवालाहरूले विद्यालयमा विभिन्न किसिमका विभेदहरू कायम रहेको भन्ने उदाहरण प्रस्तुत गरेबाट विद्यार्थीलाई दिइने शारीरिक सजायका विरुद्धमा उचित कानुनी प्रावधानहरू प्रभावकारी रूपले अवलम्बन गर्नुपर्ने। त्यसै गरी, विद्यालय हाताभित्र तथा कक्षाकोठामा हुने विभिन्न किसिमका विभेदलाई निरुत्साहित तथा अन्त्य गर्नेतर्फ सम्बन्धित निकायले विद्यालय प्रशासनलाई जिम्मेवार बनाउन सक्नुपर्ने।
- विद्यालय शान्तिक्षेत्रलाई शिक्षक तथा सरोकारवालाहरूले आ-आफ्नै तरिकाले बुझेको तथा परिभाषित गरेको पाइएकाले तथा नेपाल सरकारले विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्रका रूपमा घोषणा गरिसकेको परिप्रेक्ष्यमा विद्यालय शान्तिक्षेत्रको अवधारणा तथा परिभाषा स्पष्ट पारी विद्यालय हाताभित्र तथा यसको वरिपरि गर्न नहुने क्रियाकलापका विषयमा जानकारीमूलक सूचनाहरू प्रचारप्रसार गर्नुपर्ने।
- मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार तथा प्रसार कार्यमा मानवअधिकारकर्मीहरूको भूमिका बढी हुन्छ भन्ने शिक्षकहरूको प्रतिशत पनि ठूलै देखिएकाले विद्यालयमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी क्रियाकलाप आयोजना गर्नेतर्फ सरकारी नीति तथा कार्यक्रमले मानवअधिकार सम्बन्धी काम गर्ने सङ्घसंस्थाहरूलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने। त्यसै गरी, मानवअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षासँग सम्बन्धित जानकारीको तह शिक्षक तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसम्म पुऱ्याउनका लागि शिक्षक तालिम तथा यस विषयमा काम गर्ने सङ्घसंस्थाहरू अझ बढी सक्रिय हुनुपर्ने।
- विद्यालयमा हुने बन्द, हड्ताल, अशान्तिपूर्ण वातावरण र असुरक्षा बढी राजनीतिसँग जोडिएको भन्ने शिक्षक तथा सरोकारवाला निकायको राय पाइएकाले सम्बन्धित

पक्षहरू यस विषयमा गम्भीर हुनुपर्ने तथा विद्यालयतहका विद्यार्थीहरूलाई राजनीतिक सहभागिता र गतिविधिहरूबाट टाढा राख्नुपर्ने।

- नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ ले पाठ्यक्रम विकास, स्वीकृति र परिमार्जन प्रक्रियाहरूका सुधारमा समेत पाठ् यक्रम र शैक्षणिक सामग्रीको विकास निर्माण प्रक्रियामा सरोकारवालाहरू महिला, जातजाति समूह, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, अभिभावक, शिक्षक र मानवअधिकार तथा बालअधिकार विशेषज्ञहरूको बृहत्तर प्रतिनिधित्व गर्न सहकार्य प्रक्रिया/पद्धतिको स्थापना गर्ने कुरा सकारात्मक देखियो। यस्ता सुधारात्मक प्रक्रियाहरूमा उल्लेख भएका सरोकार समूहहरूको व्यापक तथा अर्थपूर्ण सहभागिता के कसरी भइरहेको छ भन्ने आम सरोकारलाई सम्बन्धित निकायले अझ बढी ध्यान दिई सोहीअनुरूप कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।
- बालअधिकार हनन् तथा यातनाका घटनाहरूको मात्रा सरकारी विद्यालयहरूका तुलनामा निजी तथा संस्थागत विद्यालयहरूमा अझ बढी हुने गरेको भन्ने सरोकारवालाहरूको बुझाइ रहेको देखिएकाले यस विषयमा बृहत् अध्ययन गरिनुपर्ने।

सन्दर्भ सूची

Australian Human Rights Commission. (2011). *Human rights education in the national school curriculum: Position paper of the Australian human rights commission*. Sydney: Author. Retrieved from http://www.hreoc.gov.au/education/positionpaper/index.html

Bajaj, M. (2008). Introduction. In Bajaj M., *(Ed.), Encyclopedia of Peace Education. (*p. 13), Charlotte, USA: Information Age Publishing, Inc.

Bajaj, M. (2010). From "time pass" to transformative force: School-based human rights education in Tamil Nadu, India. *International Journal of Educational Development*.doi:10.1016/j.ijededev.2010.10.001

Cardenas, S. (2005, October). Constructing rights? Human rIghts education & the state. *International Political Science Review,* 26 (4), 363-379. Retrived from http://www.jstor.org/stable/30039022.

CNDH president calls for updating human rights education in Arab world. (2012, April 6). Yacout Info. Retrieved from http://www.yacout.info/CNDH-President-calls-for-updating-Human-Rights-Education-in-Arab-world_a4463.html.

Curriculum Development Centre. (2007). *National Curriculum Framework for School Education in Nepal*. Kathmandu: Author

Davies, I., Gorard, S. & McGuinn, M. (2005, September). Citizenship education and character education: Similarities and contrasts. British Journal of Educational Studies, 53(3), 341-358. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/3699247.

Hafner-Burton, E. M. & Kiyoteru T. (2005). Human rights in a Globalizing World: The Paradox of Empty Promises. *American Journal of Sociology* 110(5), 1373-1411.

Harris, I. & Morrisson, M. L. (2003). *Peace Education.* North Carolina, USA: Mcfarland and Company Inc.

Harris, I. (2002). Conceptual underpinnings of peace education. In Salomon, G., Nevo, B. (Eds.), *Peace Education: The Concept, Principles, and*

Practices Around the World (p. 16). New Jersey, USA: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Harris, I. (2010). History of peace education. In Salomon, G. & E. Cairns (Eds.), *Handbook on Peace Education*. New York: Psychology Press.

Interim Constitution of Nepal, 2063 (2007). Retrieved from http://www.lawcommission.gov.np/en/documents/prevailing-laws/constitution.html

Kafle, B.D., Aryal, P.N., Aryal, M.P., Badhu, S.R. & Chalise, D. R. (2007). *Teacher management in inclusive education*. Kathmandu: National Centre for Special Education (NASEC). Retrieved March 10, 2012, from http://www.scribd.com/doc/72527138/Teacher-Management-in-Inclusive-Education

Keck, M., & Skkink, K. (1997). *Activist Beyond Border: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca NY: Cornell University Press.

Neumayer, E. (2005, December). Do international human rights treaties improve respect for human rights?. *The Journal of Conflict Resolution,* 49 (6), 925-953. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/30045143.

Pal M., (2012, March 21). Tripura first state to introduce human rights course in schools. The Times of India, Retrieved from *http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2012-03-20/guwahati/31214486_1_human-rights-education-manik-sarkar-tripura-government*

Pant, D.P. (2012). Democratic Future of Nepal. INFORMAL, 31(4), 16-21.

------ (2010). Demarcating Federations in Nepal amidst Hope and Despair. INFORMAL, 30(2), 32-35.

------ (2011). Nepal: From Escalation to Diffusion of Conflict and Beyond, Telegraphnepal.com. Retreived from http://www.telegraphnepal.com/views/2011-12-12/nepal:-from-escalation-to-diffusion-of-conflict-and-beyond

Pyakurel, S. R. & Pant, D. P. (2010). Ongoing Transition in Nepal The Challenges ahead and the Human Rights concern. *Think India Quarterly*, 13 (4), 260-280.

Schmitz, H. P., & Kathryn S. (2002). International human rights. In Walter C., Thomas R. & Beth A.S.(Eds.), *Handbook of International Relations* (pp. 517-37). London: Sage.

Stevens, R., Wineburg, S., Herrenkohl, L. R., & Bell, P. (2005, Summer). Comparative understanding of school subjects: Past, present and future. *Review of Educational Research,* 75(2), 125-57. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/3516047.

Thomas, R., Ropp, S. C. & Kathryn S. (1999). The Power of Human Rights: International Norms & Domestic Change. Cambridge, UK: Cambridge University Preess.

Torres, C. A. (2002, Summer). Globalization, education and citizenship: Solidarity versus markets. *American Educational Research Journal,* 39(2), 363-378. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/3202526.

UNESCO Office in Brasilia. (2012). *Ministry of Education approves guidelines for national human rights education.* Brasilia DF, Brazil. Retrieved from http://www.unesco.org/new/en/brasilia/about-this-office/single-view/news/

United Nations General Assembly. (1997). *United Nations Decade for Human Rights (1995-2004) and Public Information Activities in the field of Human Rights.* (Report of the Secretary General, Addendum, A/52/469/Add.1, October 20, Author)

World Education Forum. (2000). The Dakar Framework for Action, Education for All: Meeting our Collective Commitments. Dakar, Senegal: Author. Retrieved from http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001211/121147e.pdf,

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, २००६, http://www.lawcommission.gov.np/ne/prevailing-laws/prevailing-treaties/Prevailing-Laws/prevailing-treaties/Nepali/अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि-२००६/ बाट प्राप्त

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, http://www.lawcommission.gov.np/ne/prevailing-laws/prevailing-treaties/Prevailing-Laws/prevailing-treaties/Nepali/आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र-१९६६/बाट प्राप्त

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, http://www.lawcommission.gov.np/ne/prevailing-laws/prevailing-treaties/Prevailing-Laws/prevailing-treaties/Nepali/नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र-१९६६/ बाट प्राप्त

बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, १९८९, http://www.lawcommission.gov.np/ne/prevailing-laws/prevailing-treaties/Prevailing-Laws/prevailing-treaties/Nepali/बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धी-१९८९/ बाट प्राप्त

बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९, नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, काठमाडौं २०६९।

महिला विरूद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९, http://www.lawcommission.gov.np/ne/prevailing-laws/prevailing-treaties/Prevailing-Laws/prevailing-treaties/Nepali/महिला विरूद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि-१९७९/बाट प्राप्त

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, http://www.lawcommission.gov.np/ne/prevailing-laws/prevailing-treaties/Prevailing-Laws/prevailing-treaties/Nepali/मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र-१९४८/बाट प्राप्त

यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरूद्धको महासन्धि, १९८४, http://www.lawcommission.gov.np/ne/prevailing-laws/prevailing-treaties/Prevailing-Laws/prevailing-treaties/Nepali/यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरूद्धको महासन्धि- १९८४/बाट प्राप्त

शर्मा, गोपीनाथ, नेपालका शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनहरू, मकालु प्रकाशन गृह, काठमाडौं, तेस्रो संस्करण, २०६६।

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५, http://www.lawcommission.gov.np/ne/prevailing-laws/prevailing-treaties/Prevailing-Laws/prevailing-treaties/Nepali/सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि-१९६५/ बाट प्राप्त

अनुसूची- एक

अध्ययनको उद्देश्य र तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि तयार पारिएका प्रश्नहरूको सम्बन्ध देखाउने तालिका

उद्देश्य	पत्ता लगाउनुपर्ने कुरा	पत्ता लगाउनुपर्ने विशिष्ट विषयवस्तु	सोध्नुपर्ने व्यक्ति/समुदाय	साधन	प्रश्न सङ्ख्या
१. विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तु र यसको कार्यान्वयनको अवस्था पहिचान गर्ने	१.१. पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तु	•पाठ्यपुस्तकमा रहेका मानवअधिकारका विषयवस्तुहरू •ती विषयवस्तुको तहगत तथा विषयगत अवस्था •पर्याप्तता/अपर्याप्तता •मानवअधिकार सम्बन्धी कुन अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा अभिसन्धिसँग प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने	शिक्षक र विद्यार्थी	•कक्षा ६ देखि १० सम्मका निजी तथा सरकारी विद्यालयका पाठ्यपुस्तक अध्ययन/अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा अभिसन्धिहरू •प्रश्नावली, अवलोकन	•शिक्षक प्रश्नावली, प्र. नं. २०३ र २०४ •विद्यार्थी प्रश्नावली, प्र. नं. २०६
	१.२. कार्यान्वयनको अवस्था	•मानवअधिकारको अध्ययन तथा तालिम •सन्दर्भ सामग्रीको उपलब्धता •पठनपाठनको तरिका •पठनपाठनका समस्या •आवश्यकता पहिचान •स्थानीय भाषाको ज्ञान तथा त्यसको आवश्यकता	शिक्षक र विद्यार्थी	•क्षेत्रीय कार्यशाला तथा गोष्ठी •प्रश्नावली, अवलोकन	•शिक्षक प्रश्नावली, प्र. नं. २०१, २०२, २०५, २०६, २०७, २०८, २२३, २२४ •विद्यार्थी प्रश्नावली, प्र. नं. २१५, २१६, २१७

२. विद्यालय पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा रहेका मानवअधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तुको पहिचान गर्ने	२.१. मानवअधिकार प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण विषयवस्तु	•पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट विषयवस्तुहरू विषयगत तथा तहगत आधारमा मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा अभिसन्धिका आधारमा प्रतिकूल तथा विरोधाभासपूर्ण भए नभएको हेर्ने		•कक्षा ६ देखि १० सम्मका निजी तथा सरकारी विद्यालयका पाठ्यपुस्तक अध्ययन/ अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा अभिसन्धिहरू	-
३. मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत आधार तथा कार्यगत आधारको अवस्था विश्लेषण गर्ने	३.१ मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुहरूको नीतिगत आधार	•नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप •नेपाल सरकारको शिक्षा सम्बन्धी नीति •अन्य सम्बन्धित नीति तथा योजनाहरू	शिक्षक	•सामग्री (पुस्तक, लेख, रचना, पत्रिका आदि) अध्ययन •क्षेत्रीय कार्यशाला तथा गोष्ठी	•शिक्षक प्रश्नावली, प्र. नं. २०९ र २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २२२, २३१, २३२
	३.२ मानवअधिकार शिक्षाका कार्यगत आधार	•मानवअधिकार शिक्षाले व्यक्तिगत तथा सामाजिक जीवनमा पार्ने प्रभाव •पठनपाठन •शिक्षण तथा प्रचारप्रसारमा भूमिका •विद्यालय शान्तिक्षेत्र र यसको कार्यान्वयन अवस्था	शिक्षक र विद्यार्थी	•क्षेत्रीय कार्यशाला तथा गोष्ठी •प्रश्नावली, अवलोकन	•शिक्षक प्रश्नावली, प्र. नं. २१८ र २१९, २२०, २२१, २३३ •विद्यार्थी प्रश्नावली, प्र. नं. २०४, २०५, २१५, २१६, २१७

४. विद्यालय शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको जानकारी तथा विद्यालय मानवअधिकारमैत्री रहे नरहेको अवस्था विश्लेषण गर्ने	४.१ शिक्षकमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको जानकारीको अवस्था	•लैङ्गिक, शारीरिक अशक्तता तथा जातीय विभेदको जानकारी •मानवअधिकार सम्बन्धी समस्या •अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज विशेष गरी मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी प्रमुख धाराहरू •मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दशक तथा मानवअधिकार आयोगबारे जानकारी	शिक्षक	•प्रश्नावली, अवलोकन	•शिक्षक प्रश्नावली, प्र. नं. २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७
	४.२ विद्यार्थीहरूमा मानवअधिकार र मानवअधिकार शिक्षाको जानकारीको अवस्था	•मानवअधिकार सम्बन्धी ज्ञान र यसको स्रोत •विद्यालयमा हुने भेदभावहरू	विद्यार्थी	•प्रश्नावली, अवलोकन	•विद्यार्थी प्रश्नावली, प्र. नं. २०१, २०२, २०३, २०७, २१०, २१३
	४.३ विद्यालय मानवअधिकारमैत्री रहे नरहेको अवस्था	•विद्यालयमा हुने मानवअधिकार सम्बन्धी कार्यक्रम तथा चासोहरू •शिक्षकहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी दृष्टिकोण •विद्यार्थीहरूको भावना तथा मागहरूको सम्बोधन	शिक्षक र विद्यार्थी	•प्रश्नावली, अवलोकन	•शिक्षक प्रश्नावली, प्र. नं. ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८ •विद्यार्थी प्रश्नावली, प्र. न २०८, २०९, २११, २१२, २१४, २१८, २१९

मानवअधिकारका दृष्टिकोणबाट पाठ्यपुस्तक समीक्षा (कक्षा ६ देखि १० सम्मका सरकारी तथा निजी प्रकाशन)

१. सरकारी प्रकाशन

कक्षा	पुस्तक	मानवअधिकारमैत्री			मानवअधिकार प्रतिकूल			पाठ्यपुस्तकमा भएको गलत/विरोधाभासपूर्ण अथवा अस्पष्ट जानकारी
		पृष्ठ र पाठ	विषयवस्तु	कुन अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा अभिसन्धिसँग सम्बन्ध देखाउन मिल्ने	पृष्ठ र पाठ	विषयवस्तु	कुन अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा अभिसन्धिसँग सम्बन्ध देखाउन मिल्ने	
६	हाम्रो नेपाली किताब- (२०६७, पुनर्मुद्रण)	पृ. १, पाठ १	ईश्वरस्तुति गर्दै गरेका बालबालिकाको अगाडि रहेका मन्दिर मस्जिद, गुम्बा सबैको चित्र	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ धारा २६(२)				पृ. ५.उल्टो अर्थ दिने शब्द *राजाको* विपरीतार्थक *रैती* अथवा सामान्य अर्थ लाग्ने *शासित जनता* के आशा गरिएको हो? स्पष्ट नभएको
		पृ. १४, पाठ ३	मानिसले सहिष्णुता, शान्ति, सहयोग, मानवता र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्दै अगाडि बढ्नु पर्छ।	आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा १३ (१) सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, धारा ७	*पृ. २० पाठ 'आफ्नै खुट्टामा उभिन सिक्नुपर्छ' अन्तर्गत*	**हाम्रा बुबा, दाइहरू समाचार आउने बेलामा कान थापेर सुन्नुहुन्छ** (समाचार सुन्ने तथा सुसूचित हुने कुरामा लैङ्गिक विभेद झल्कने गरी प्रस्तुत गरिएको।	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, धारा १० (ग)	*पृ. १८ वचन, पदसङ्गति,* आदरार्थी शब्दको प्रयोग पेशा तथा वर्गका आधारमा गरिएको *माली फूल टिप्छ।*

		पृ. २१, पाठ ४	नारीहरूलाई पढाइ, लेखाइतर्फ आकर्षण गर्न प्रत्येक विद्यालयमा महिला शिक्षक अनिवार्य राख्नुपर्ने व्यवस्थाको बारेमा जानकारी गराइएको।	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, धारा १० (क)	*पृ. २२ पाठ "आफ्नै खुट्टामा उभिन सिक्नुपर्छ' अन्तर्गत*	*महिलाहरूको सम्पत्ति भनेको नै के हुन्छ ? पुस्तौंपुस्तादेखि पुरुषको पराधीनतामा बाँचेका हामी महिला, हाम्रो अवस्था कति नाजुक छ। हामीहरू जो लेखपढ गर्छौं, हाम्रो खास सम्पत्ति त त्यही हो। त्यसैबाट हामीले आफ्नो गुजारा गर्न सक्नुपर्छ, आफ्ना खुट्टामा उभिन सिक्नुपर्छ लेखिएको*	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, धारा १६ (ज)	पृ. ३९ पाठ शीर्षक 'ठूले र साने'अन्तर्गत वर्गका आधारमा पाठको शीर्षक राखिएको। पृ. ५२ पाठ ९ अन्तर्गत *विद्यालयका गुरुहरू खुलेर तारिफ गर्नुहुन्छ* लेखिएको। पृ. ५६ पाठ १० अन्तर्गत *विद्यालयको पालेले ठीक ५ बजे कार्यालयको ढोका थुन्यो* लेखिएको।
		पृ. ९३, पाठ १५	वातावरणको रक्षाअन्तर्गत वातावरण प्रदूषणको कारण र त्यसको असरका साथै त्यसबाट कसरी बच्ने ? भन्ने विषयमा जानकारी गराइएको	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २४ (२-ग) धारा २९ (ङ)				पृ. १३७ पाठ २२ अन्तर्गत *घाँसी गोठाले गीतमा घाँस काट्नमा नै मस्त थियो।* पृ. १३८ *केहीको कमी भएर कतै मन्त्रीबाट रिसानी भयो भने यहाँसम्म कि मेरो नोकरीकै टुङ्गो रहँदैन। मन्त्री घोडामा चढेर त्यही बाटो भ्रमणमा निस्किएका थिए।* पृ. २६ पाठ ५ *तीनचार वर्षको उमेरमा उनलाई बिफरले झण्डै मृत्युको मुखमा पुऱ्याएको थियो... शीतलादेवीको उपासनाबाट उनको जीवनरक्षा हुन सक्यो।*

८	हाम्रो नेपाली किताब- (२०६७, पुनर्मुद्रण)	पृ. ५६, पाठ १२	*हामी एउटै हौं* पाठअन्तर्गत महिला र पुरुष समान छन्। लिङ्ग, वर्ण, धर्म, भाषा आदिका आधारमा कोही कसैलाई भेदभाव गर्न नहुने विषयलाई उठान गरिएको।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ धारा १ र २	पृ.६२ पाठ १३	शब्दको अर्थमा *बिरामीहरूको उपचार गर्ने स्त्री/ परिचारिकालाई नर्स भनिन्छ* भनेर पुरानै ढङ्गले परिभाषित गरिएको।	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, धारा १० (ग)	पृ. १४, पाठ ४ मा *एकजना धनी व्यापारी व्यापारको सिलसिलामा आफ्नो गाउँभन्दा निक्कै टाढा पुगेर घर फर्कंदै थिए... जङ्गलको मुखमा एउटा ठूलो पीपलको फेदमा छाता ओढेर एउटा खाइलाग्दो युवक बसेको रहेछ ...*
					कक्षागत गीत कक्षा ८	*कक्षागत गीत:अरूको भरमा बाँच्नुपर्छ हातै नहुनाले... अरूको साथमा हिँड्नुपर्छ आँखै नहुनाले....*	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धि र यसका प्रस्तावनामा उल्लेख भएको अपाङ्गताका आधारमा कुनै पनि व्यक्तिको विरुद्ध हुने भेदभाव मानव मात्रको नैसर्गिक मर्यादा तथा मूल्यको उल्लङ्घन हो भन्ने कुराको प्रतिकूल भएको तथा यसै महासन्धिको धारा ३ को सामान्य सिद्धान्त (क), धारा ४ को सामान्य दायित्व (ज)	पृ. २८ पाठ ६ *कालीका मन्दिरमा जिब्रो काटेर अर्पण गर्न उद्यत भएको देखेर काली प्रसन्न भई उनलाई विद्याको वरदान दिइन्। कालीका भक्त भएका आधारमा नै उनको नाम पनि कालिदास रह्यो।*
								हामी एउटै हौं पाठअन्तर्गत*महिला र पुरुष*

								समान छन्। लिङ्ग, वर्ण, धर्म, भाषा आदिका आधारमा कोही कसैलाई भेदभाव गर्न नहुने विषयलाई उठान गरिएको तर सोही पाठको पृ. ५९ मा सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपले प्रतिबिम्बित हुने गरी पुरातनवादी लैङ्गिक रूढिबद्ध धारणालाई प्रस्तुत गरिएको (विजया: म छोरी हुँ .. म जामा लगाउँछु। कमल: म छोरा हुँ ... पाइन्ट र कमिज लगाउँछु। शान्ति: म आमा हुँ ... म सारी चोलो लगाउँछु।
९	नेपाली- (२०६५, पुनर्मुद्रण)	पृ. ५९, पाठ ६	*हामी सबै एकै हौं* पाठअन्तर्गत *जातभात, छुवाछूत र उँचनीचको विरोध गरिएको र समानताको वकालत गरिएको पाइयो।*	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि...				
		पृ १२५, पाठ १३	अपाङ्गहरूप्रति हाम्रो दायित्वलाई अधिकारको दृष्टिकोणबाट वर्णन गरिएको। जसमा उद्घोषकद्वारा *कुनै धर्म,*	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धि... सबै किसिमका जातीय				

			जातजाति, वर्ण, लिङ्ग र संस्कृतिमा आघात पुग्ने, साम्प्रदायिक वा जातिगत भेदभावको भावनालाई उत्प्रेरित गर्ने, समाज तथा राष्ट्रविरोधी भावना फैलाउने र व्यक्तिगत आक्षेप लाग्ने किसिमका विचारहरू वक्ताले प्रस्तुत गर्न नपाउने नियमन गरिएको	भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि...				
		पृ. १५६, पाठ १६	'वनविनाश रोकौं' शीर्षकमा वातावरण संरक्षणलाई महत्त्व दिइएको।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २४ (२-ग) धारा २९ (ङ)				
१०	नेपाली-(२०६६, पुनर्मुद्रण)	पृ. ८५, पाठ ११	'भाग्यभन्दा परिश्रम ठूलो' भन्ने पाठमा *कुनै व्यक्ति,वर्ग, जाति वा समुदायमाथि आक्षेप लाग्ने कुराहरू कुनै वक्ताले पनि बोल्न पाउने छैन। यसै गरी परस्परमा जातीय विभेद ल्याउने, साम्प्रदायिक भावना फैलाउने र लैङ्गिक समताको भावनालाई उपेक्षा गर्ने किसिमका कुनै पनि सन्दर्भहरू ल्याउन पाइने छैन।*	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि...	पृ. १०४, १०६ पाठ १३	*हुन त तपाईंजस्ता अन्धाहरूले बेलीको माला छुँदा सर्प भनेर तर्सिएको मैले देखेको छु। (१०४ पृ.) अनि त के खोज्छस् काना आँखो भैहाल्यो मलाई (१०६)*	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, प्रस्तावनामा उल्लेख भएको अपाङ्गताका आधारमा कुनै पनि व्यक्तिका विरुद्ध हुने भेदभाव मानव मात्रको नैसर्गिक मर्यादा तथा मूल्यको उल्लङ्घन हो भन्ने कुराको प्रतिकूल भएको तथा यसै महासन्धिको धारा ३ को सामान्य सिद्धान्त (क), धारा ४ को सामान्य दायित्व (ज)	
		पृ १३३, १३४,	'कालाहरू पसिना बगाउँथे भने गोराहरू बसीबसी	मानवअधिकारको				

		पाठ १६	मोजमस्ती लुट्ने गर्थे तैपनि कलाहरू नै सरकारी उत्पीडन र यातनाका सिकार हुन्थे। ...कालो वर्णको हुनु नै त्यहाँका मूल जातिका लागि अभिशाप मानिन्थ्यो। बाहिरबाट आएका गोराहरूलाई भने आफ्नो सेतो छालामा ठूलो गर्व थियो।...अत: उनले रङ्गभेदी सरकारका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्नै पर्ने अठोट गरे।' (१३३) 'यस सङ्गठनको मुख्य उद्देश्य दक्षिण अफ्रिकी अश्वेतहरूको स्वाभिमानको रक्षा र तिनीहरूको नागरिक अधिकारका लागि सङ्घर्ष गर्नु थियो।' (१३४)	विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा १ र २ सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि				

१०	Our English Book- (2010 Reprint)	पृ. १६, पाठ १,	Test Yourself अन्तर्गत B को IV को *"Girls and boys should be treated equally"*	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, धारा १० (ग) मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा २		.....		
		पृ. ४४, पाठ ६,	Read and Answer अन्तर्गत कुनै पनि उमेर पुगेको महिला/स्त्रीले राजीखुसीले विहे गर्न पाउनुपर्ने कुरालाई जोड दिएको छ।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा १६ (२)				
		पृ. ११० पाठ १४,	Where The Rainbow Ends अन्तर्गत जातीय सद्भावका पक्षमा लेखिएको कविता तथा त्यसको साथमा रहेको चित्रमा 'युद्ध होइन सबै जातजाति बीच मेलमिलाप हुनुपर्छ' भन्ने सन्देश दिइएको छ।	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि				
		पृ. १४४ पाठ १८,	वन्यजन्तुहरूको संरक्षण गर्नुपर्ने तथा वातावरण संरक्षणको महत्त्वका विषयमा जानकारी गराइएको।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २४ (२-ग) धारा २९ (ङ)				

६	हाम्रो सामाजिक अध्ययन- (२०६३, परिमार्जित संस्ककरण)	पृ. २, एकाइ १,पाठ १	'हकहित र संरक्षणका लागि समाज चाहिने' कुरा उल्लेख भएको।					
								पृ. १४ र १६ एकाइ २, पाठ १ र २ मा शिक्षा र स्वास्थ्यको आवश्यकता र अवस्था तथा महत्त्वबारे बताइएको तर अधिकारका दृष्टिकोणले यी विषयहरूलाई नलिइएको।
७	हाम्रो सामाजिक अध्ययन- (२०६५, पुनर्मुद्रण)	पृ. ३२, एकाइ ३, पाठ ३	राष्ट्र र राष्ट्रियताअन्तर्गतको पाठमा देशभित्रका सबै भाषाभाषी, धर्म समुदायका मानिसहरूको बीचमा समझदारी र सहिष्णुता हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९ (१-घ)				पृ. १४, एकाइ २, पाठ १, *बिरामी भयो भने गाउँले झाँक्रीलाई बोलाएर कुखुरा, बोका पूजा गराउँछन्। कुखुरा, बोका झाँक्रीले खान्छ तर बिरामी निको हुँदैन।*
		पृ. ४८, एकाइ ४, पाठ ४	सामाजिक विकृतिबाट बच्ने उपायअन्तर्गत पुरुष र *महिलामा भेदभाव नगरी महिलाहरूलाई पनि पुरुष सरह आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक क्षेत्रमा अगाडि बढाउनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको।*	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा १६ (२) महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धिको प्रस्तावनामा लेखिएको, *मुलुकको पूर्ण तथा सर्वाङ्गीण विकासमा, विश्वको हित*				पृ.१८, एकाइ २, पाठ ३, फुर्वाको जिल्लामा यातायात भन्ने हरफमा आदरार्थी शब्दको प्रयोगमा रहेको असङ्गति हो।

				एवम् शान्ति प्राप्तिमा महिलाको पुरुषसँग प्रत्येक क्षेत्रमा बराबरका आधारमा अधिकतम सहभागिता आवश्यक छ भन्ने कुरामा निश्चित हुँदै भन्ने वाक्यांश				
		पृ.२०, एकाइ २, पाठ ४,	सञ्चारलाई भौतिक विकासको पूर्वाधारका रूपमा राख्दा संवैधानिक रूपमा सूचनाको हकका रूपमा पनि उल्लेख गरिएको।					
		पृ. ६२, एकाइ ५, पाठ ५	नागरिकको कर्तव्यपालन सम्बन्धी पाठ समावेश गरिएको।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा २९ (१)				
								पृ.३०, एकाइ ३, पाठ २, धार्मिक परम्परा र चाडपर्वहरूमा हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको चाडपर्वहरू : जनै पूर्णिमा, तीज, श्रीपञ्चमी र किराँत धर्मावलम्बीहरूको उँधौली/उँभौली मात्र समावेश गरिएको।
			हाम्रो अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र सहयोगअन्तर्गत नेपाल र अन्य देशहरूबीचको विभिन्न रूपमा	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९ (१-ख)				

			स्थापना भएको सम्बन्धका बारेमा सबै तहको **हाम्रो सामाजिक अध्ययन** पुस्तकमा समावेश गरिएको पाइयो।					
								पृ. ६०, एकाइ ५, पाठ ४ मा नागरिक अधिकारको सदुपयोगका विषयमा पाठ शीर्षक राखिएको तर विषयभित्र राम्ररी प्रवेश गर्न नसकेको अवस्था छ।
८	हाम्रो सामाजिक अध्ययन- (२०६६, पुनर्मुद्रण)	पृ. ३०-३३, एकाइ ३, पाठ १ र २	हाम्रो परम्परा सामाजिक मूल्य र मान्यताअन्तर्गतको पाठमा *देशभित्रका सबै जातजाति, भाषाभाषी, धर्म, समुदायका मानिसहरूका बीचमा समझदारी र सहिष्णुता हुनुपर्ने* कुरामा जोड दिएइको।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९ (१-घ)				*पृ.१४, एकाइ २, पाठ १ शिक्षा*अन्तर्गत दिइलामा बालागुरु षडानन्दले विद्यालय स्थापना गरेका थिए... राणा प्रधानमन्त्री देव शमशेरले भाषा पाठशालाहरू खोलेको देखिन्छ। उनले देशका विभिन्न भागमा १००भन्दा बढी भाषा पाठशालाहरू खोल्न लगाएका थिए.. त्यसपछि वि.सं.२०३१ मा स्वर्गीय राजा वीरेन्द्रबाट प्राथमिक तहमा नि:शुल्क शिक्षाको घोषणा गरिबक्स्यो *आदरार्थी शब्दको प्रयोगको एकरूपता नभएको।*

		पृ. ४८, एकाइ ४, पाठ २	**यसपछि जातपात छुवाछूत, नारीलाई अपहेलना, अपाङ्गलाई घृणा आदि त्यागी सकेसम्म मिलेर बस्ने, सबैलाई समेट्ने समानता र भ्रातृत्वको भावना लिएर मानिस सबै एक जातको हो भन्ने कुरा यसअघि आफूले गरेको दुर्व्यवहारले उनलाई ज्यादै लज्जित बनाएको थियो।**	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, प्रस्तावनामा उल्लेख भएको अपाङ्गताका आधारमा कुनै पनि व्यक्तिका विरुद्ध हुने भेदभाव मानवमात्रको नैसर्गिक मर्यादा तथा मूल्यको उल्लङ्घन हो भन्ने कुराको प्रतिकूल भएको तथा यसै महासन्धिको धारा ३ को सामान्य सिद्धान्त (क), धारा ४ को सामान्य दायित्व (ज) मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा २९ (२)				पृ.१४, एकाइ २, पाठ १, शिक्षा... पाठ २ पृष्ठ १६ को स्वास्थ्यलाई अधिकारका दृष्टिकोणले नहेरिएको।
		पृ.५०, एकाइ ४, पाठ ३	**सामाजिक समस्याअन्तर्गत विभिन्न प्रलोभन देखाई चेलीबेटी फकाएर विदेश पुऱ्याउने गरिन्छ। आर्थिक रूपमा कमजोर र पिछडिएको समाजमा यो समस्या चर्को रूपमा रहेको छ। प्रभाव देखाई छोरी तथा दिदीबहिनीलाई बेच्न बाध्य तुल्याउँछन्।**	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि धारा ६				पृ.३४, एकाइ ३, पाठ ३, चाडपर्वहरूमा हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको चाडपर्वहरू रामनवमी, माघे सङ्क्रान्ति आदि...

		पृ.५२, एकाइ ४, पाठ ४	सामाजिक विकृतिअन्तर्गत *हाम्रो समाजमा आफ्नै परापूर्व कालदेखि चलिआएका आफ्नै किसिमका मान्यताहरू छन्। जस्तै अतिथि सत्कार, आफू भन्दा ठूलाले भनेको मान्ने, सबैलाई आदर र माया गर्ने गुरु, आमा, बाबुलाई ईश्वरको रूपमा नै मान्ने, मेला जात्रा भर्ने चाडपर्वहरू मनाउने आदि विशिष्ट मान्यताहरू छन्। हामीले यी मान्यताहरू पुर्खौंदेखि पालना गर्दै आएका छौं।*	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९ (१-ग)				पृ.९८, एकाइ, ७, पाठ ६, पुनर्जागरण अन्तर्गत *Alighenri Date* लेखिएको *तर हुनुपर्ने (Aligheri Dante)* *त्यसै गरी, द लास्ट सुपर (The Last Supper) लेखिएको तर हुनुपर्ने द लास्ट सपर (The Last Supper)* *त्यस्तै, The Virgin and Child with Soint Anne मा Soint लेखिएको तर Saint लेख्नुपर्ने*
		पृ.५८, एकाइ ५, पाठ १	बालअधिकार र कर्तव्यका बारेमा उल्लेख गरिएको तर विषयवस्तुको पूर्ण जानकारी नराखी सतही रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिएको।					पृ.५८, एकाइ ५ पाठ १ मा *बालअधिकार जेनेभा महासन्धि लेखिएको बालअधिकारका आधारभूत ४ कुराहरू बाल सहभागिता, बाल विकास, बाल बचावट र बाल संरक्षणजस्ता कुराहरू छुटाएको।*
		पृ. ६१, एकाइ ५, पाठ २	बालबालिकाको विषयलाई कसरी हेरिएको छ भन्ने विषयमा *बालबालिकाको*	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा				पृ. ११७, एकाइ ९, पाठ २ मा नेपाल- जापान सम्बन्धअन्तर्गत नेपाल र

			अधिकारलाई राज्यको दायित्वका रूपमा लिइएको, राजनीतिक दलका चुनावी घोषणापत्रमा बालबालिकाको विषयलाई स्थान दिइएको, बालबालिकाको अधिकारका सम्बन्धमा विभिन्न नियमावली तथा ऐनहरू निर्माण भएको र बालअधिकारको कुरालाई गैरसरकारी संस्था तथा नागरिक समाजले बढी गम्भीरतापूर्वक उल्लेख गरिएको।					जापानका धेरै मिल्दाजुल्दा कुरा छन्। दुवै *राजतन्त्रात्मक देश* हुन्।
९	सामाजिक अध्ययन- (२०६७, पुनर्मुद्रण)	पृ. २, एकाइ १, पाठ १	विकासलाई परिभाषित गर्दा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रलाई पनि सन्दर्भ बनाइएको।					
		पृ. २, एकाइ ३, पाठ १	हाम्रो परम्परा, सामाजिक मूल्य र मान्यताहरू पाठअन्तर्गत *समाजमा आफ्नै परापूर्व कालदेखि चलिआएका आफ्नै किसिमका मान्यताहरूका बारेमा जानकारी गराइएको।*	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९ (१-ग)				पृ. १०-१५, एकाइ २, पाठ १, २ र ३ शिक्षा तथा स्वास्थ्यलाई अधिकारका दृष्टिकोणले नहेरिएको।
		पृ. ३६, एकाइ ३, पाठ ५	विद्यार्थीहरूलाई धर्म निरपेक्षता र हाम्रा प्रमुख धार्मिक स्थलहरूका बारेमा जानकारी गराउने क्रममा नेपालको	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा १८				पृ. ३६, एकाइ ३, पाठ ५मा धर्म निरपेक्षता र हाम्रा प्रमुख धार्मिक स्थलहरूका बारेमा जानकारी गराउने

			अन्तरिम संविधानको व्याख्या गर्दै धार्मिक स्वतन्त्रताबारे व्याख्या गरिएको।					क्रममा हाम्रो देशमा छरिएर रहेका धार्मिकस्थलहरू भन्ने तालिकामा इस्लाम, इसाइ धर्मावलम्बीहरूको धार्मिक स्थलहरूलाई कम महत्त्व दिइएको।
		पृ. १४८, एकाइ ८, पाठ १०	तीनवर्षीय अन्तरिम योजना २०६४/०६५ देखि ०६६/०६७ मा गरिबी निवारण तथा रोजगारीका सन्दर्भमा लिइएको रणनीतिअन्तर्गत दलित, उत्पीडित एवम् विपन्न महिला, अपाङ्ग, आदिवासी, मधेसी, जनजाति पिछडिएका वर्ग र अल्पसङ्ख्यकहरूको आयआर्जनका निमित्त... भौगोलिक क्षेत्र तथा					
		पृ. १११ एकाइ ७, पाठ ३	सामुदायिक कार्यअन्तर्गत समझदारी, सहिष्णुता र सहयोग भइरहेको छ कि छैन भन्नेबारे अवलोकनका आधारमा एक प्रतिवेदन तयार पार्न विद्यार्थीलाई भनिएको।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९ (१-घ)				*पृ. १२४ र १२५ पाठ १०, एकाइ ७* इतिहासका विभिन्न राणा प्रधानमन्त्रीहरूले सामाजिक कानुनी पक्षमा गरेका सुधारहरू तथा विभिन्न कुप्रथाहरूको अन्त्यलाई उल्लेख गरिएको।
		पृ. १२७, एकाइ ७,	औद्योगिक क्रान्तिअन्तर्गत मजदुरको हकहितका लागि	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र,				

		पाठ ११	ट्रेड युनियनले गरेका काम सम्बन्धी आफ्ना इलाकामा भएको कलकारखानामा गई प्रश्नावलीका आधारमा प्रतिवेदन तयार पार्न भनिएको।	धारा २३ (४)				
१०	सामाजिक अध्ययन- (२०६७, पुनर्मुद्रण)	पृ. २२ एकाइ २,पाठ ३	विकासमा महिलाको समान सहभागिताअन्तर्गत विकासमा महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्नका लागि शिक्षामा छात्रवृत्ति कार्यक्रम, महिला शिक्षा कार्यक्रम लागू भएको उल्लेख गरिएको।	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि धारा १० (घ) र (ङ)				पृ. २४, एकाइ २, पाठ ४. शान्ति सुव्यवस्थाअन्तर्गत द्वन्द्व अन्त्य तथा शान्तिको अपरिहार्यताका विषयमा उल्लेख गर्न खोजिएको तर विस्तृत नभएको।
		पृ. २८ देखि ३७, एकाइ ३, पाठ १ देखि ५	हाम्रो परम्परा, सामाजिक मूल्य र मान्यताहरू पाठअन्तर्गत *सांस्कृतिक सम्पदा, लोकगीत, लोकबाजा, लोक नृत्य र राष्ट्रिय दिवसहरूबारे राम्रो छलफल गरिएको।*	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९ (१-ग)				
		पृ. ४४, एकाइ ४, पाठ २	सामाजिक कुप्रथाअन्तर्गत छुवाछुतलाई समावेश गरिएको।	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि...				
		पृ. ४८, एकाइ ४, पाठ ४	लागूपदार्थ दुर्व्यसनीअन्तर्गत लागू पदार्थको प्रयोग, यसको कुलतबाट छुट्ने उपाय तथा असरका विषयमा जानकारी गराएको।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा ३३				

		पृ. ७४, एकाइ ५, पाठ ८	मानवअधिकार शीर्षकअन्तर्गत मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रका बारेमा र यसका धारालाई सङ्क्षिप्त जानकारी गराइएको पाइयो।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र				पृ. ७४, एकाइ ५, पाठ ८ को मानवअधिकारअन्तर्गत ...इलेनोर रुजवेल्टले पोलियोबाट अपाङ्ग भएका आफ्ना पति फ्र्याङ्कलिन रुजवेल्टलाई अनेक प्रेरणादायी वचनहरूद्वारा राष्ट्रपति पदमा विजयी हुनका लागि ठूलो योगदान पुऱ्याएकी थिइन् भन्ने वाक्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिको दृष्टिकोणबाट हेर्दा मानवअधिकार प्रतिकूल देखिने।
		पृ. १२४, एकाइ ७, पाठ ५	वि.सं. २०३६ देखि २०४६ सम्मका राजनीतिक घटनाक्रमको उल्लेख गर्दा पञ्चायती व्यवस्थाअन्तर्गत नेपाली जनताहरू मानवअधिकारबाट वञ्चित रहेको देखाइएको।					
६, ७ र ८	नागरिक तथा नैतिक शिक्षा- (२०६५/ २०६५/ २०६६, पुनर्मुद्रण)		तीनै तहको नागरिक तथा नैतिक शिक्षाको पुस्तकमा राखिएका पाठहरूमा जाति, धर्म, वर्ण, लिङ्गका आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने, नागरिकको दायित्व, बालअधिकारका आधारभूत पक्ष, सामाजिक भेदभावरहित	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (२), बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९				

			व्यवहार, धार्मिक सहिष्णुता, सामाजिक मूल्य र मान्यता, राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षणजस्ता पक्षहरूको राम्रो व्याख्या गरिएको।					
१०	इतिहास- (२०६४, पुनर्मुद्रण)	एकाइ ३	राणा शासनको उत्थान र पतनलाई नागरिक अधिकार र नैसर्गिक स्वतन्त्रता, जातीय भेदभाव, लैङ्गिक विभेद, शिक्षाको अभावजस्ता कुरासँग पनि जोडेर हेरिएको					
		पृ. ६७, एकाइ ६	प्रजातन्त्रको पुन:स्थापना र लोकतान्त्रिक अभ्यासअन्तर्गत आधारभूत मानवअधिकारलाई नेपालअधिराज्यको संविधान २०४७ को विशेषताको रूपमा लेखिएको।					
		पृ. ७५, ८३ एकाइ ७ र ८	ग्रिस र रोमको सभ्यता र फ्रान्सको राज्य क्रान्तिको वर्णन गर्दा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, वाक् स्वतन्त्रता, समानता, जनाधिकार, लेखपढ गर्न पाउने र राज्यको आलोचना गर्न पाउने अधिकारका बारेमा बताइएको।	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				
७, ८, ९ र १०	हाम्रो स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा-		सबै तहको पाठ्यपुस्तकमा पोषणको आवश्यकता, वातावरणीय स्वास्थ्यको महत्त्व, विभिन्न रोगहरूबाट	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (क, ङ) धारा २४, २ (ङ)				

	(२०६६/ २०६५, पुनर्मुद्रण/ २०६५, परिमार्जित संस्करण)		बच्ने उपाय तथा बालबालिकाहरूले लगाउनुपर्ने खोपबारे जानकारी, लागूपदार्थ, मद्यपान र धूम्रपानका असरहरू, तथा शारीरिक शिक्षामा खेलकुद, व्यायाम तथा योगका बारेमा जानकारी गराइएको।	आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा ११, २ (क)				
६, ७ र ८	हाम्रो जनसङ्ख्या र वातावरण शिक्षा- (२०६६/ २०६५/ २०६६ पुनर्मुद्रण)		तीनै तहको पाठ्यक्रममा जनसङ्ख्या र वातावरणको परिचय तथा संरक्षणको आवश्यकता, प्राकृतिक स्रोत तथा सांस्कृतिक सम्पदा, महिला शिक्षा तथा रोजगारीका विकास, प्रदूषण नियन्त्रण, आधारभूत स्वास्थ्य तथा बालबालिकाले लगाउनुपर्ने खोप, विभिन्न जातजातिको भेषभूषा, वन विनाश तथा यसका असर, जल प्रदूषण, वायु प्रदूषण र यसका असरहरू, महिला रोजगारीलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने, जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र वातावरण संरक्षणमा संलग्न अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूको भूमिकाका बारेमा जानकारी गराइएको छ।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (क, ङ) धारा २४, २ (ङ) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा ११, २ (क) महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि				त्यस्तै, कक्षा ७, पेज ८१ मा सांस्कृतिक सम्पदा पाठमा *मठ, मन्दिर, गुम्बा, विहार, स्मारक, धर्मशाला, पाटीपौवा, नाचगान सङ्गीत आदि महत्त्वपूर्ण प्राकृतिक सम्पदा हुन्* भनिएकामा *चर्च, मस्जिदलगायतलाई* पनि समावेश गर्दा राम्रो हुने थियो।

९ र १०	स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा- (२०६७/ २०६७, पुनर्मुद्रण)		जनसङ्ख्या परिवर्तनका कारण, असर तथा व्यवस्थापनका उपायहरूअन्तर्गत *महिलाको अवस्था र शिक्षामा* महिलाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा रोजगारीमा महत्त्व दिइएको, लैङ्गिक समानतालाई उल्लेख गरिएको, महिला र नागरिक ऐन, महिला र सम्पत्तिमा अधिकार, महिला सशक्तीकरणजस्ता विषयवस्तुलाई राम्रोसँग व्याख्या गरिएको, वातावरणीय स्वास्थ्यअन्तर्गत वायु प्रदूषण, जल प्रदूषण, भू-प्रदूषण तथा ध्वनि प्रदूषणका कारण तथा तिनको रोकथामका विषयमा जानकारी गराएको। यौन तथा प्रजनन अधिकारलाई पनि उल्लेख गरिएको *(कक्षा ९ पेज १३२)* सुरक्षित मातृत्व, खोपको मात्रा तथा समयलाई पनि समावेश गरिएको। त्यस्तै उपभोक्ता स्वास्थ्यअन्तर्गत उपभोक्ताको अधिकार र दायित्व, गुणस्तरीय खाना, उपभोक्ता स्वास्थ्यको संरक्षणमा बनेका ऐन नियमबारे जानकारीसमेत समावेश गरिएको पाइयो।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (क, ङ) धारा २४, २ (ङ) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा ११, २ (क) महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि				कक्षा ९, पृ.२८ विवाहअन्तर्गत, विवाहको परिभाषामा ... *कुनै पनि लोग्नेमान्छे र स्वास्नी मान्छेबीच यौन सम्पर्क भई गर्भ रहेमा वा सन्तान पैदा भएमा* ...त्यसलाई विवाह भनिन्छ भनी लेखिएको।

२. निजी प्रकाशन

कक्षा	पुस्तक	मानवअधिकारमैत्री			मानवअधिकार प्रतिकूल			पाठ्यपुस्तकमा भएका गलत/विरोधाभासपूर्ण अथवा अस्पष्ट जानकारी
		पृष्ठ र पाठ	विषयवस्तु	कुन अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा अभिसन्धिसँग सम्बन्ध देखाउन मिल्ने	पृष्ठ र पाठ	विषयवस्तु	कुन अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा अभिसन्धिसँग सम्बन्ध देखाउन मिल्ने	
६	Inclusive Social Studies *(Bidyarthi Pustak Bhandar-2009)*	पृ. ३९ - ४१ एकाइ ३, पाठ ४	Our Festivals पाठअन्तर्गत Dashain, Tihar, Lohosar, ID Christmas, Chhat जस्ता पर्वहरूलाई पाठमा समावेश गरेर inclusiveness भएको पाइयो।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (ग, घ)				
		पृ. ७१ एकाइ ५, पाठ ३	Our Fundamental Rights पाठअन्तर्गत Civil & Political Rights, Political Rights जस्ता विषयवस्तुलाई अधिकारका बारेमा चर्चा गरिएको पाइयो।	आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				
		पृ. ७७ एकाइ ५, पाठ ५	Protection of Civil Rights पाठअन्तर्गत नागरिक अधिकार प्राप्ति तथा संरक्षणका लागि नागरिकको कर्तव्यको आावश्यकतामा जोड दिइएको पाइयो।	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				
७	Inclusive Social Studies *(Bidyarthi Pustak Bhnadar-2009)*		समग्र पुस्तकमा हाम्रो संस्कृति, सामाजिक मूल्य र मान्यता, सामाजिक समस्या र खराब आचरण, नागरिकको दायित्व, नागरिकका अधिकार र कर्तव्य, विभिन्न मानव सभ्यता र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (२) तथा				*पृ. ५ पाठ २ मा "Our Country was divided into 14 zones in 2048 BS. लेखिएको*

			सहकार्यजस्ता विषयवस्तु समेटेको पाइयो।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९				
८	Inclusive Social Studies(*Bid yarthi Pustak Bhnadar-2010)*	पृ. ७७ एकाइ ५, पाठ १	Child Rights & Duties पाठअन्तर्गत बालअधिकार सम्बन्धी विस्तृत व्याख्या गरिएको पाइयो।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि				पृ. ४६ एकाइ ३, पाठ ३ को *Festivals* अन्तर्गत पृष्ठभूमिमा सबै धर्मसँग सम्बन्धित चाडपर्वहरूको उल्लेख गरिएको तर केही महत्त्वपूर्ण चाडपर्व भन्ने उपशीर्षकअन्तर्गत कृष्ण अष्टमी, राम नवमी, फागु पूर्णिमा र माघे सङ्क्रान्ति *(हिन्दू धर्मसँग सम्बन्धित मात्र समावेश गरिएको पाइयो)*
		पृ. १३२ पाठ ३, एकाइ७	Rana Prime-Ministers of Nepal पाठअन्तर्गत राणा प्रधानमन्त्रीहरूले गरेका सुधारहरूमा मुलुकी ऐन निर्माण तथा लागू, सती तथा दास प्रथाको अन्त्य, मृत्युदण्डलाई जन्मकैदमा रूपान्तरण गरिएका जस्ता अधिकारसँग सम्बन्ध राख्ने विषयहरू समावेश गरिएको पाइयो।	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				
९	Inclusive Social Studies(*Bid yarthi Pustak Bhnadar-2010)*							पृ. १५, १८ पाठ २ र ३, एकाइ २ को Education & Health पाठहरू अधिकारका दृष्टिकोणबाट नहेरिएको पाइयो।

		पृ. ६२ पाठ ५, एकाइ ४	Efforts made for Social Reformation पाठअन्तर्गत सती प्रथा उन्मूलन गरिएको, दास प्रथामा प्रतिबन्ध लगाइएको, मुलुकी ऐन लागू भएको, बालविवाह, बहुविवाहहरू प्रतिबन्धित गरिएको र विधवा विवाह र अदालती विवाहलाई मान्यता दिएको, २०४७ को संविधानले व्याख्या गरेका मौलिक हकहरूको, २०५७ सालको कमैया मुक्तिजस्ता सुधारहरूको जानकारी गराएको पाइयो।	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				
		पृ. ७४ पाठ ४, एकाइ ५	Fundamental Rights & Dutiles पाठअन्तर्गत मौलिक अधिकार तथा कर्तव्यका बारेमा राम्रो चर्चा गरिएको पाइयो।	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				
		पृ. ८२ पाठ ६, एकाइ ५	Roles of Civil Society पाठअन्तर्गत नागरिक समाजले मानवअधिकार, वातावरण संरक्षण, महिला तथा बाल कल्याण, नागरिक अधिकारका लागि खेलेको भूमिकाका विषयमा व्याख्या गरिएको।					
१०	Inclusive Social Studies(*Bid yarthi Pustak Bhnadar-2010)*	पृ. ३३ पाठ ३, एकाइ २	Women in Development पाठअन्तर्गत नेपालमा महिला शिक्षाको वर्तमान अवस्थाको चर्चा गरिएको जसमा उनीहरूको अधिकारबाट वञ्चित भएको अवस्था तथा	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि				पृ. ३७ पाठ ४, एकाइ २ Peace & Security पाठअन्तर्गत द्वन्द्व, शान्ति र सुरक्षाका बारेमा केही उल्लेख भएको तर यस्ता विषयवस्तुहरू अझ विस्तृत

			महिला उत्थानका लागि भएका प्रयासहरू समावेश गरिएका।					रूपमा राखिनुपर्ने *(बालअधिकार महासन्धिको धारा ३८ सँग जोडेर हेर्नुपर्ने)*
		पृ. १०२ पाठ ४, एकाइ ५	Constitutional Bodies पाठअन्तर्गत राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको ढाँचा, काम तथा कर्तव्यका विषयमा सङ्क्षिप्त जानकारी गराएको पाइयो।					
		पृ. ११० पाठ ८, एकाइ ५	Human Rights पाठअन्तर्गत मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, उक्त घोषणा गर्नका लागि नेतृत्व गर्ने व्यक्ति, मानवअधिकारको सङ्क्षिप्त परिभाषा, यसका रहेका जम्मा धाराहरू र यसका केही मुख्य धाराहरूमा के छ भनी व्याख्या गरिएको पाइयो।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र				
		पृ. २२९ पाठ १, एकाइ ९	The UNO and it's Organs पाठअन्तर्गत संयुक्त राष्ट्रसङ्घ, यसका अङ्गहरू, यसअन्तर्गतका विशिष्टीकृत निकायहरू र राष्ट्रसङ्घका कार्यहरूका बारेका उल्लेख गरिएको पाइयो।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९ (ख)				
६	नेपाली दीपिका *(कोसेली प्रकाशन २०११)*	पेज २४	अभ्यासमा दिइएका बुँदाहरूका आधारमा *बालअधिकारका विषयमा* छोटो निबन्ध लेख्न भनिएको छ र बालअधिकारका आधारभूत बुँदाहरू राखिएको छ।	.....				

		पेज ४६	सबैको संस्कृतिलाई मान गर्नुपर्छ	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९ (१-घ)				
		पेज १६२	कुनै व्यक्तिलाई पनि शारीरिक यातना दिन पाईंदैन। अमानुषिक वा अपमानजनक व्यवहार र सजाय पनि गर्न पाइँदैन।	यातना तथा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, धारा २ (१) तथा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, धारा ५ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा ७				
६,७ र ८	Population & Environment Education *(Bidyarthi Pustak Bhnadar-2010)*		तीनै तहको पाठ्यक्रममा जनसङ्ख्या र वातावरणको परिचय तथा संरक्षणको आवश्यकता, प्राकृतिक स्रोत तथा सांस्कृतिक सम्पदा, महिला शिक्षा तथा रोजगारीका विकास, प्रदूषण नियन्त्रण, आधारभूत स्वास्थ्य तथा बालबालिकाले लगाउनुपर्ने खोप, विभिन्न जातजातिको भेषभूषा, वन विनाश तथा यसका असर, जल प्रदूषण, वायु प्रदूषण र यसका असरहरू, महिला रोजगारीलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने, जनसङ्ख्या	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (क, ङ) धारा २४, २ (ङ) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा ११, २ (क) महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि				Unit 2, Page -15, Population Situation अन्तर्गत Father & *sons in the family are linked with blood relation whereas husband and wife are linked with marriage relation.*

			व्यवस्थापन र वातावरण संरक्षणमा संलग्न अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूको भूमिकाका बारेमा जानकारी गराइएको छ।					
९ र १०	Health, Population & Environment Education *(Bidyarthi Pustak Bhandar-2009)*	*Unit 2 Lesson 1 , Page 20, (Grade 9)*	*Our Family Life अन्तर्गत Nuclear or Single Family ma "Father and Mother are head of a nuclear family…*	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (क, ङ) धारा २४, २ (ङ) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा ११, २ (क) महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि				
६	Our Social Studies *(Ekta Books-2010)*	Unit 1, Lesson 1, Page 8	Our Community अन्तर्गत Importance of Community मा Community Safeguards our rights भनेर व्याख्या गरिएको छ।					
		Unit 1, Lesson 2, Page 10	Main Objective of the Local Self-Government Act 2055 भनी प्रजातन्त्रको फाइदा, समावेशी, सहभागितालगायतका विषयहरू समेटेको पाइयो। त्यसै गरी पेज १४ मा अशक्तता भएका, अनाथहरू,					Unit 3, Lesson 1 को पेज नं. ४१ मा *Honor the National Flag* अन्तर्गत *The Moon is the Representation of* the legendary lunar dynasty Kings of Nepal, ie. Saha Kings.

			व्यवस्थापन र वातावरण संरक्षणमा संलग्न अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूको भूमिकाका बारेमा जानकारी गराइएको छ।					
९ र १०	Health, Population & Environment Education *(Bidyarthi Pustak Bhandar-2009)*	*Unit 2 Lesson 1 , Page 20, (Grade 9)*	*Our Family Life अन्तर्गत Nuclear or Single Family ma "Father and Mother are head of a nuclear family…*	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (क, ङ) धारा २४, २ (ङ) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, धारा ११, २ (क) महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि				
६	Our Social Studies *(Ekta Books-2010)*	Unit 1, Lesson 1, Page 8	Our Communityअन्तर्गत Importance of Community मा Community Safeguards our rights भनेर व्याख्या गरिएको छ।					
		Unit 1, Lesson 2, Page 10	Main Objective of the Local Self-Govemment Act 2055 भनी प्रजातन्त्रको फाइदा, समावेशी, सहभागितालगायतका विषयहरू समेटेको पाइयो। त्यसै गरी पेज १४ मा अशक्तता भएका, अनाथहरू,					Unit 3, Lesson 1 को पेज नं. ४१ मा *Honor the National Flag*अन्तर्गत *The Moon is the Representation of* the legendary lunar dynasty Kings of Nepal, ie. Saha Kings.

			महिला कल्याण सम्बन्धी कार्यक्रमहरू लागू गर्ने तथा तिनलाई प्राथमिकतामा राख्ने रणनीति रहेका कुरा उल्लेख भएको।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र धारा (१) र (२)				
		Unit 3, Lesson 2 Page 44	We all are Equal भन्ने पाठमा जातजाति, लि र वर्णका आधारमा विभेद गर्न नहुने हामी सबै एकै हौं भन्ने कुराको व्याख्या गरेको छ। त्यसै गरी, सोही पाठको पृ. सं. ४५ मा All Human beingsare same	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र धारा (१) र (२)				
		Unit 3, Lesson 3 Page 46	Our Religious Tradition मा सबै धर्मका मन्दिर, मस्जिद, गुम्बा र चर्चको फोटोसहित व्याख्या गरिएको पाइयो।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (ग, घ)				
		Unit 3, Lesson 4 Page 49	Social Etiquetteअन्तर्गत We should respectto the elders and love to the youngers, we shouldn't hurt the feeling and beliefs of other people followingdifferent profession, cultures, customs, language, religion etc.लेखिएको पाइयो।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (ग, घ)				
		Unit 3, Lesson 5, Page 51	Our Festivals अन्तर्गत We celebrate various festivels like Dashain, Tihar, Ram Nawami, Id, Christmas, Chhat, Buddha Purnima,Lhosar, Mahavir Jayanty and so on...भनी लेखिएको पाइयो।	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (ग, घ)				

		Unit 4, Lesson 1 Page 63	Origin of Society अन्तर्गत Because they are involved in different works or professions, we should never ever consider them superior or inferior. There are people who mend our shoes, there are people who sew our clothes लेखिएको पाइयो। *त्यसै गरी, सोही पाठको पृ ६४ मा* Our Society still suffers from caste system, difference between big and small, rich and poor, educated and uneducated etc. These are all social evils. We must get rid of them. We should not discriminate people on the basis of their profession. We should respect and give due regards to everyone's professions सामाजिक कुरीति तथा जातीय भेदभावविरुद्ध सचेत गरिएको पाइयो।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र धारा (२) बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (ग, घ)				
		Unit 5, Lesson 3, Page 80	Civil Rights अन्तर्गत Kinds ofRights मा Civil Rights, Political Rights Fundamnental Rights का बारेमा आधारभूत परिचय तथा प्रकारको विषयमा व्याख्या गरिएको पाइयो।					
		Unit 5, Lesson 4 ,Page	Duties अन्तर्गत अधिकार र कर्तव्यबीचको सम्बन्धका					

		84	बारेमा व्याख्या गरिएको तथा विभिन्न प्रकारका कर्तव्यहरूका बारेमा जानकारी दिइएको पाइयो। जस्तै: Legal Duties, Moral Duties, Positive Dutiesand Negative Duties (अधिकारसँगै कर्तव्य पनि जोडेर पाठमा समावेश गरिएको राम्रो छ।)					
		Unit 7, Lesson 2 Page 116	Our History of Kirata Period अन्तर्गत किराँत कालमा महिला र पुरुषहरूलाई समान रूपले व्यवहार गरिन्थ्यो भनी व्याख्या गरिएको छ। Law - courts were established at several places..... भनी राम्रा कामको व्याख्या गरिएको छ।					
		Unit 7, Lesson 2 Page 116	International Understanding Peace and Cooperation...	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (ख)				
७	Our Social Studies *(Ekta Books-2011)*	Unit 3, Lesson 4 Page 58	Our Tradition, Social values and Norms अन्तर्गत Democracy को परिभाषा, Merits of Democracy Demerits of Democracy Essentials of Democracy जस्ता विषयवस्तु समेटिएको पाइयो।					Unit 3, Lesson 2, Page 49 को Our Unique Tradition अन्तर्गत "We regard Our King as the incamation of Lord Bishnu" लेखिएको...

								Unit 4, Lesson 1, Page 73 को Our Society, Social Life and Social Problems अन्तर्गत "The political history of Nepal reveals that the king used to be the leader, guide, protector and adminidtrator of the country… Today, at the advent of democracy, this situation does not exist any more. People have made the king a titular monarch. His Powers are limited; the administration is run by the people's representatives. लेखिएको…..
		Unit 4, Lesson 4 Page 92	Our Society, Social Life and Social Problems अन्तर्गत Qualities of a Good Citizens को Duties मा, Rights and Duties go together, Rights are useless if they are not observed with the corresponding duties…जस्ता विषयवस्तु समेटिएको पाइयो।					Unit 4, Lesson 1, Page 75 को Our Society, Social Life and Social Problems अन्तर्गत*Main Feature of Our Social Life*मा "The head of the family is a male member, father or Grand father or the eldest brother… Mother is responsible for domestic matters and cares of the children while father is responsible for earning the means of living… All the members of family solely depend upon the income of the

								father because he is the guardian and head of the family. All rights, properties and privileges are transferred automatically to the eldest son and then divided equqally among other sons... लेखिएको...
		Unit 4, Lesson 5 Page 96	Our Society, Social Life and Social Problems अन्तर्गत Rights use of Civil Rights and Fulfiling our Duties को Respects of Others' Rights, Living in Harmony, Being Rational जस्ता विषवस्तु राखेर अधिकार र कर्तव्यलाई सँगसँगै लैजाने प्रयत्न गरिएको पाइयो।					Unit 4, Lesson 1, Page 77 को Our Society, Social Life and Social Problems अन्तर्गत *Political Influence* मा "Though political party is one of the essential elements of democracy, it has brought disunity and disorder in the society लेखिएको...
ग	Our Social Studies*(Ekta Books-2011)*	Unit 3, Lesson 4, Page 79	Tradition, Social values and Norms अन्तर्गत Our National Wealth and Natural Resources मा, Everyone of us has equall right to watch, enjoy, and utilize them for our benefit. At the same time, it is also duty of every one of us to maintain, preserve and safeguard such places for our future generations. लेखिएको पाइयो।	बालअधिकार महासन्धि धारा २९ (१-ङ)				Unit 3, Lesson 3, Page 73 को Tradition, Social values and Norms अन्तर्गत Our Festivals मा, These festivals are called national festivals: King's Birthday (Pausha 14), Prithvi Jayanti and National Unity Day (Pausha 27), Constitution Day (Kartik), International New Year Day (1 January) भनेर पुराना र हुँदै नभएका दिवसहरू राखिएको पाइयो।

		Unit 5, Lesson 1 &2, Page 103-106	Our Civic Life अन्तर्गत Child Rights & Duty and Child Rights Movement in Nepal मा, Basic information on Child Rights, its articles and childrights movement in Nepal का बारेमा जानकारी राखिएको पाइयो।					
								Unit 4, Lesson 1, Page 91 को Our Society, Social Problems and Solutions अन्तर्गत Our Social Practice मा, The Only Hindu country in the world- Nepal is now witnessing increment of other religions like Buddha, Islam, Kirants and so on. But there are no religious riots rather exists religious harmony and tolerance. लेखिएको पाइयो।
								Unit 4, Lesson 1, Page 92 को Our Society, Social Problems and Solutions अन्तर्गत Brahmin/Chhetri मा, According to Hindu customs, when a child is born, the 6th day of its birth is celebrated as *"Chhaitaun"* or *"Pasni"* लेखिएको पाइयो।

९	Our Social Studies *(Ekta Books-2011)*	Unit 3, Lesson 5, Page 73	Secularism and placesofpilgrimagesअन्तर्गत Secularism को परिचय तथा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले व्याख्या गरेको *"The Interim Constitution has regarded religion as the fundamental rights"*.लेखिएको।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा (१८)				
		Unit 4, Lesson 3 & 4, Page 93 & 97	Social Problemes and their Solutions अन्तर्गत Role of Social Organization and National Organization for social reform मा स्थानीय सङ्घसंस्था तथा राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाले गर्ने कामहरू (*मानवअधिकार तथा सामाजिक परिवर्तनको क्षेत्रमा*)का बारेमा जानकारी गराएको पाइयो।					
		Unit 5, Lesson 1-8 Pa102-130	Our Civic Life अन्तर्गत Introduction to Constitution and Constitutional Development in Nepal & Features of Nepalese Constitution, Fundamental Rights & Duties, Good Governance, Roles of Civil Society and Unity in diversity मा संविधानको परिचय, विकासक्रम, विशेषता, मौलिक अधिकार तथा कर्तव्य, सुशासन, नागरिक समाजको					

			भूमिका तथा विविधतामा एकता जस्ता शीर्षक राखेर अधिकार, कर्तव्यहरूलाई व्याख्या गरिएको पाइयो।					
१०	Our Social Studies *(Ekta Books-2010)*	Unit 2, Lesson 3, Page 51	Infrastracture of Development अन्तर्गत Women and Development को पाठमा महिलाहरूको भूमिका, महिला आरक्षण, महिला विकास जस्ता विषयमा व्याख्या गरिएको पाइयो। त्यसै गरी विकासमा महिलाको भूमिका जस्ता विषयमा पनि चर्चा गरिएको पाइयो।	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि				
		Unit 2, Lesson 4, Page 55	Infrastructure of Development अन्तर्गत Peace and Order को पाठमा शान्ति, नेपालमा शान्ति प्रक्रिया, द्वन्द्व व्यवस्थापन र शान्ति प्रक्रियामा नागरिक समाजको भूमिका, द्वन्द्वका कारणहरू जस्ता विषयमा सङ्क्षिप्त जानकारी गराइएको पाइयो। जसले विद्यार्थीहरूलाई द्वन्द्व, शान्ति र द्वन्द्व व्यवस्थापनजस्ता विषयमा केही जानकारी प्रदान गरेको छ।					
		Unit 4, Lesson 1, Page 95	The Social Problems and Prevensions अन्तर्गत Social Evils को पाठमा छुवाछूत प्रथा, दाइजो प्रथा, घुम्टो प्रथा, देउकी प्रथा, झुमा प्रथा जस्ता	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि				

			कुरीतिलाई महिला हिंसा तथा लैङ्गिक हिंसामा जोडेर महिला अधिकारका सवालमा जानकारी प्रदान गर्ने कोसिस गरिएको पाइयो।					
		Unit 4, Lesson 2, Page 98	The Social Problems and Preventions अन्तर्गत Girl Trafficking and Flesh Trade को पाठमा चेलीबेटी बेचबिखनका कारणहरू, बेचबिखनको रोक्थामका उपायहरू तथा उद्धारमा सक्रिय सङ्घसंस्था तथा तिनका योगदानको विषयमा चर्चा गरिएको पाइयो।	महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि				
		Unit 4, Lesson 3, Page 101	The Social Problems and Prevensions अन्तर्गत Corruption: A Major Social Evil को भ्रष्टाचारलाई एक गम्भीर सामाजिक अपराध तथा सामाजिक कुरीतिको रूपमा व्याख्या गरिएको छ। जसले गर्दा विद्यार्थीहरूमा भ्रष्टाचारका विरुद्धमा कार्य गर्न अभिप्रेरित गरेको छ।					
		Unit 5, Lesson 1-9 Pages 125-155	Our Civic Life अन्तर्गत Legislature, Executive, Judiciary, Constitutional Organs, Political Parties, General Election Procedure, Role of Citizens in ELection, Human Rights Declaration जस्ता विषयवस्तु राखेर देशको न्यायपालिका, कार्यपालिका, राजनीतिक					

			दलहरू, आम निर्वाचन, निर्वाचनमा नागरिकको दायित्व तथा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रका विषयमा विद्यार्थीहरूलाई सुसूचित पार्ने कार्य भएको पाइयो।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र				
		Unit 9, Lesson 1-5 Pages 319-332	International Understanding Peace and Cooperation अन्तर्गत United Nations Organization, , Specialized Agencies of United Nations Organization, , The United Nations Organization and Nepal and Nepal's Contribution to World Peace जस्ता विषयवस्तु राखेर विश्व शान्ति प्रक्रियामा नेपालको योगदान, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र यसका निकायहरूको परिचय तथा नेपालमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घ योगदान जस्ता विषयवस्तुलाई विद्यार्थीहरूमाझ राखेको पाइयो।	बाल अधिकार महासन्धि धारा २९ (१-ख)				
६, ७ र ८	Health and Physical Education (*Asia Publication*)		सबै तहको पाठ्यपुस्तकमा पोषणको आवश्यकता, वातावरणीय स्वास्थ्यको महत्त्व, विभिन्न रोगहरूबाट बच्ने उपाय तथा बालबालिकाहरूले लगाउनुपर्ने खोपबारे जानकारी, लागू पदार्थ, मद्यपान र धूम्रपानका	बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, धारा २९, १ (क, ङ) धारा २४, २ (ङ) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय				

			असरहरू, सामाजिक कुरीतिहरू त्यस्तै, शारीरिक शिक्षामा खेलकुद, व्यायाम तथा योगका बारेमा जानकारी गराइएको।	प्रतिज्ञापत्र, धारा ११, २ (क)				
६	Integrated Social Studies (Satyal *Publication 2010 Reprint*)	Unit 3, Lesson 4, Pages 64	Our Festivals अन्तर्गत सबै धर्मअन्तर्गतका चाडपर्वहरू (दशैं, इद, क्रिसमस, लोसारलगायत...) का विषयमा जानकारी गराइएको पाइयो।	बालअधिकार महासन्धि धारा २९ (१-ग,घ)				पृ. २१, पाठ ५, एकाइ १, पाठ Community Service अन्तर्गत As it has become greatly successful, His Majesty's Government has been forming... Update नगरिएको
								पृ. २६- ३५ एकाइ २ को Education, Communication & Health पाठहरू अधिकारका दृष्टिकोणबाट नहेरिएको पाइयो।
								पृ. १०५ एकाइ ५, भाग ३ को Rights of citizens पाठमा अधिकार के हो ? भन्ने कुराको उठान पाठमा गरिएको तर अस्पष्ट उत्तर राखिएको। त्यस्तै: सोही पाठको पृ. १०६ मा *"Those below 14 are regarded as a children by our Constitution"* लेखिएको।

७	Integrated Social Studies (Satyal *Publication 2010 Revised Edition)*							पृ ४९, एकाइ ३, पाठ २ Religious Traditions & Festivals अन्तर्गत हिन्दू धर्म अन्तर्गतका चाडपर्वहरू (जनै पूर्णिमा, तीज, श्रीपञ्चमी, शिवरात्रीलगायत...) को विषयमा मात्र जानकारी गराइएको पाइयो। त्यसै गरी सोही पाठमा "Nepal is a multi-racial, and lingual Kingdom. लेखिएको।
८	Integrated Social Studies (Satyal *Publication 2010Reprint)*	पृ ९२, एकाइ ५, पाठ ३	Our Fundamental Rights अन्तर्गत मौलिक अधिकारका बारेमा व्याख्या गरिएको पाइयो। तर *नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ अनुसार नभएको पाइयो।*	आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				पृ ६३, एकाइ ३, पाठ ६ Religious Traditions & Festivals अन्तर्गत हिन्दू धर्मअन्तर्गतका चाडपर्वहरू (दशैं, माघे सङ्क्रान्ति, राम नवमी, कृष्ण अष्टमी, चैतेदशैं, शिवरात्रीलगायत...) को विषयमा मात्र जानकारी गराइएको पाइयो।
								पृ १००, एकाइ ५, पाठ ५ को Organ of the Government:Legislature Parliament अन्तर्गत The Constiturion of Nepal has given the right to vote to its citizens who are above 18. Our country holds election once every 5 years. But some times there can be mid term election.s. There are 330 members in the unicameral Legislature parliament in Nepal. of these 209

								are from seven political parties, 73 are from CPN UML Maoist and 48 are from amongst the .....
								पृ. १०८, एकाइ ५, पाठ ८ को Child Rights अन्तर्गत Child Rights Convention को विषयमा समेत अस्पष्ट र गलत कुराहरू उल्लेख भएको। जस्तै: The UNO Passed a Resolution for child rights on 20 November 1929 लेखिएको तर यो महासन्धि १९८९ मा मात्र पारित भएको हो। त्यस्तै, नेपालमा हुँदै नभएको National Children Commissionका बारेमा तथा उक्त आयोगको उद्देश्यसहित चर्चा गरिएको। अनाथ तथा शारीरिक रूपले अशक्त व्यक्तिहरूका बारेमा भएका संवैधानिक प्रावधानको उल्लेख गर्दा २०४७ सालको संविधानको उल्लेख गरिएको।
९	Integrated Social Studies (Satyal *Publication 2009Revised Edition*)				पृ. ६३, पाठ २, एकाइ४	Solutions of Social Problems अन्तर्गत Untouchability को चर्चा गर्दा तल्लो र उपल्लो जात भनेर वास्तवमै अस्तित्वमा रहेको भान हुने गरी व्याख्या गरिएको।		

		पृ. ८६, पाठ ३, एकाइ ५	Fundamental Rights अन्तर्गत नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा समावेश भएका मौलिक अधिकारका विषयमा राम्रो चर्चा गरिएको पाइयो।	आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				
१०	Integrated Social Studies (Satyal *Publication 2009Revised Edition*)	पृ. १२२, पाठ ८, एकाइ ५	Constitutional Development & Human Rights अन्तर्गत मानवअधिकार, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र तथा यसका मुख्य-मुख्य धाराहरूका विषयमा समेत चर्चा गरिएको पाइयो।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र				पृ ९७, एकाइ ५, पाठ १ को Legislature Parliament अन्तर्गत ३३० सदस्यीय व्यवस्थापिका संसद्को कुरा गरिएको।
								पृ. १२२, पाठ ८ एकाइ ५ Constitutional Development & Human Rights अन्तर्गत The General Assembly of UNO adopted the UDHR on 10 December 1948 after the tireless effort of Elenor Rooselvelt, *wife of the then President of the USA*, Franklin D. Roosevelt. ..... त्यस्तै... She had inspired her *polio- victim* hasband to run for the Presidency. जस्ता शब्दले महिला तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका दृष्टिकोणबाट प्रतिकूल हुने देखिन्छ।

६	Koselee's Social Studies (Koselee Publication *Revised 2010)*	Unit 2, Lesson 6, Page 22	Education पाठअन्तर्गत शिक्षालाई विकासका पूर्वाधार मात्र नभई अधिकारसँग जोडेर व्याख्या गरिएको पाइयो।					
		Unit 3, Lesson 12, Page 38	Social Equality पाठअन्तर्गत कानुनको दृष्टिमा र संवैधानिक तवरले धनी, गरिब, महिला, पुरुष, उमेर सबै आधारमा सबै व्यक्ति समान भएको तथा संविधानमा संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था भएको कुरा उल्लेख गरिएको पाइयो।	मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र धारा (२)				
		Unit 3, Lesson 15, Page 45	Our Festivals अन्तर्गत सबै धर्म र सम्प्रदायका चाडपर्वहरूलाई समावेश गरिएको पाइयो।	बालअधिकार महासन्धि धारा २९ (१-ग,घ)				
		Unit 5, Lesson 26, Page 76	Our Rights & Duties अन्तर्गत आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई समान रूपले बुझाउन खोजिएको पाइनुका साथै मौलिक अधिकारका बारेमा चर्चा गरिएको पाइयो।	आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				
७	Koselee's Social Studies (Koselee Publication *Reprint 2011)*	Unit 2, Lesson 6, Page 22	Education पाठअन्तर्गत शिक्षालाई विकासका पूर्वाधारमात्र नभई अधिकारसँग जोडेर व्याख्या गरिएको पाइयो।					पृ.४३, एकाइ ३, पाठ १३ Religious Traditions & Festivals अन्तर्गत हिन्दू धर्मअन्तर्गतका चाडपर्वहरू (जनै पूर्णिमा, तीज, श्री पञ्चमी, शिवरात्री जस्ता...) को विषयमा मात्र जानकारी गराइएको पाइयो।

		91	Proper Use of Civil Rights पाठअन्तर्गत नागरिक अधिकारहरूका बारेमा चर्चा गरिएको पाइयो।	आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				पृ ७०, एकाइ ४, पाठ १९ Social Harmony अन्तर्गत छुवाछूत विरुद्धका विषयमा राम्रो जानकारी दिइएको तर पाठमा प्रयुक्त शब्द *"Untouchable"* को ठाउँमा *"Dalit"* शब्द प्रयोग भएको भए अझ राम्रो हुने।
८	Koseleel's Social Studies (KoseleePublication *Reprint 2011)*	Unit 3, Lesson 15, Page 47	Festivals अन्तर्गत हिन्दू र बौद्ध धर्म अन्तर्गतका चाडपर्वहरू मात्र समावेश गरिएको पाइयो।	बालअधिकार महासन्धि धारा २९ (१-ग,घ)				पृ. १८, २१ एकाइ २, पाठ ६, ७ Education & Health अन्तर्गत स्वास्थ्य र शिक्षालाई अधिकारका दृष्टिकोणले व्याख्या नगरिएको पाइयो।
		Unit 5, Lesson 25, Page 78	Child Rights and Duties अन्तर्गत सबै बालअधिकार र कर्तव्यको विषयमा राम्रो व्याख्या गरिएको पाइयो।	बालअधिकार महासन्धि				पृ.६२ एकाइ ४, पाठ २०, Our Costums अन्तर्गतको "Brahmin Chhetries" उपशीर्षकअन्तर्गत "The Brahmin lives originally in the Hills and Terai. They command high position in the society and are greatly respected" भन्ने लेखिएको र यसले जातीय विभेदलाई बढावा दिने जस्तो देखिन्छ।
९	Koselee's Social Studies (Koselee Publication *Reerint 2011)*	Unit 5, Lesson 5.4, Page 64	Our Fundamental Rights अन्तर्गत नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले व्याख्या गरेको मौलिक हक तथा अधिकारका विषयमा जानकारी गराइएको पाइयो।	आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र				पृ १४ र १६,एकाइ २, पाठ २.२ र २.३ Education & Health अर्न्तगत स्वास्थ्य र शिक्षालाई अधिकारका दृष्टिकोणले व्याख्या नगरिएको पाइयो।

अनुसूची-तीन

मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा संयन्त्रहरुमा व्यवस्था भएका धारा तथा उपधाराहरु

१. मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र सन् १९४८

धारा १:

सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र र फुक्का हुन्छन्। सबैको समान अधिकार र समान महत्त्व छ। त्यस कारण सबैले एक आपसमा आफन्तको व्यवहार गर्नुपर्छ।

धारा २:

जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनैतिक वा अरू कुनै मर्यादाको आधारमा भेदभाव नगरी प्रत्येक व्यक्तिसँग यस घोषणामा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताको हक छ। यसबाहेक स्वतन्त्र वा परतन्त्र जस्तोसुकै देश होस् त्यहाँका नागरिकहरूलाई राजनैतिक, क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय स्थितिका आधारमा भेदभाव गरिनु हुन्न।

धारा ५:

कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना दिइनु हुन्न। निर्दयी, अमानवीय वा अपमान र बेइज्जतीपूर्ण व्यवहार वा सजाय दिन पाइँदैन।

धारा १६:

(२) बिहेको इच्छा गर्ने स्त्री र पुरूष बीच उनीहरूको पूर्ण सहमतिबाट मात्र बिहे हुनुपर्छ। उनीहरूको ठहरउपर कसैको दखल हुनु हुँदैन।

धारा १८:

प्रत्येक व्यक्तिले विचार, मत र धार्मिक स्वतन्त्रताको अधिकार पाउनुपर्छ। धर्म वा मत बदल्ने स्वतन्त्रता जोसुकैले पाउनुपर्छ। सार्वजनिक वा व्यक्तिगत रूपमा, एक्लै वा समूहमा आफ्नो धर्म वा मत, शिक्षा, आचरण, पूजा र पालनाद्वारा प्रकट गर्ने स्वतन्त्रता पनि सबैले पाउनुपर्छ।

धारा २३:

(४) प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो हितको रक्षाका निम्ति ट्रेडयुनियनको स्थापना गर्न वा त्यसमा सङ्गठित हुन पाउनुपर्छ।

धारा २६:

(१) प्रत्येक व्यक्तिले शिक्षा आर्जन गर्न पाउनुपर्छ। शिक्षा कमसेकम प्रारम्भिक अवस्थामा निःशुल्क हुनुपर्दछ। प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य र प्राविधिक व्यावसायिक शिक्षा सर्वसुलभ हुनुपर्दछ।

(२) मानिसको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई बलियो पार्ने गरी शिक्षाको प्रसार गरिनुपर्छ। शिक्षा राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहहरू बीच आपसी सद्भावना, सहनशीलता र मित्रताको विकास गर्दै शान्ति कायम गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका प्रयत्नहरूलाई अघि बढाउने किसिमको हुनुपर्छ।

धारा २८:

यस घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका अधिकार र स्वतन्त्रताहरू पूर्ण रूपले प्राप्त गर्नका लागि प्रत्येक व्यक्तिले सामाजिक र अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाको सहायता लिन पाउनुपर्छ।

धारा २९:

(१) प्रत्येक व्यक्तिको समाजप्रतिका कर्तव्यहरू छन्। त्यस्ता कर्तव्यहरूभित्र रहेर मात्र व्यक्तिको स्वतन्त्रता र पूर्ण विकास सम्भव हुन्छ।

(२) आफ्नो अधिकार र स्वतन्त्रताको उपयोग गर्दा प्रत्येक व्यक्तिले अरूको अधिकार र स्वतन्त्रताप्रति पनि आदर सद्भाव राख्नुपर्छ। प्रजातान्त्रिक समाजका नैतिकता, सार्वजनिक सुव्यवस्था र सर्वसाधारणका कल्याणका कुराहरू पाउनका लागि सबैले कानुनद्वारा तोकिएको सीमाभित्र रहनुपर्दछ।

२. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, सन् १९६६

धारा ११:

२. भोकबाट मुक्त हुने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकार स्वीकार गर्दै यस प्रतिज्ञापत्रका पक्षराष्ट्रहरूले व्यक्तिगत रूपमा तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगबाट निम्न कुरालाई आवश्यक विशेष कार्यक्रम तथा उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन्।

(क) प्राविधिक तथा वैज्ञानिक ज्ञानको पूर्ण उपयोग गरी पोषणको सिद्धान्तको ज्ञान प्रचार गरी तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको अति प्रभावकारी विकास तथा उपयोग हासिल गर्ने किमिसबाट कृषि प्रणालीहरू विकास तथा सुधार गरी, खाद्यान्नको उत्पादन, सञ्चय तथा वितरणको तरिकामा सुधार गर्ने।

धारा १३:

१. यस प्रतिज्ञापत्रका पक्षराष्ट्रहरू प्रत्येक व्यक्तिको शिक्षाको अधिकारलाई स्वीकार गर्दछन्। मानवीय व्यक्तित्व तथा त्यसको प्रतिष्ठाको विकासतर्फ शिक्षा निर्देशित हुनेछ एवम् शिक्षाले मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रतिको सम्मान सुदृढ गर्नेछ भन्ने कुरामा उनीहरू सहमत छन्। स्वतन्त्र समाजमा प्रभावकारी सहभागिता, सम्पूर्ण राष्ट्र तथा जातीय, सामाजिक तथा धार्मिक समूहहरूबीच समझदारी,सहनशीलता तथा मित्रता प्रवर्द्धन गर्न तथा शान्ति कायम गर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घ तथा जातीय, सामाजिक तथा धार्मिक समूहहरूबीच समझदारी, सहनशीलता तथा मित्रता प्रवर्द्धन गर्न तथा शान्ति कायम गर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घका क्रियाकलापहरूलाई अघि बढाउन शिक्षाले सम्पूर्ण व्यक्तिलाई सबल बनाउनेछ भन्ने कुरामा उनीहरू सहमत छन्।

३. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, सन् १९६५

धारा ७:

जातीय भेदभावतर्फ धकेल्ने दुराग्रहहरू विरुद्ध लडाइँ गर्ने तथा राष्ट्रहरू तथा जातीय वा सामाजिक समूहहरूबीच समझदारी, सहिष्णुता तथा मित्रता प्रवर्द्धन गर्ने एवम् संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रका उद्देश्य तथा सिद्धान्तहरू, मानवअधिकारहरूको विश्वव्यापी घोषणापत्र, सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र तथा यस महासन्धिको प्रचार-प्रसार गर्न पक्षराष्ट्रहरूले खास गरी शिक्षण, शिक्षा, संस्कृति तथा सूचनाका क्षेत्रमा, तात्कालिक तथा प्रभावकारी उपायहरू ग्रहण गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन्।

४. महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, सन् १९७९

धारा ६:

पक्षराष्ट्रहरूले महिलाको किनबेच तथा महिलाको वेश्यावृत्तिको शोषणलगायत सबै प्रकारका कार्यलाई दमन गर्ने कानुन बनाउन सबै आवश्यक कदमहरू चाल्नेछन्।

धारा १०:

पक्षराष्ट्रहरूले महिलालाई शिक्षाका क्षेत्रमा पुरुषसरह समान अधिकार प्राप्तिको व्यवस्था सुनिश्चित गर्नका लागि महिला विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन गर्न सबै आवश्यक कदमहरू चाल्नेछन् र महिला र पुरुषको समानताका आधारमा खास गरेर देहायका कुराहरूमा सम्बन्धित व्यवस्था सुनिश्चित गर्नेछन् :

(क) ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रमा अवस्थित सबै प्रकारका शिक्षण संस्थामा अध्ययन गर्न र उपाधि हासिल गर्न पाउनका लागि, जीविका तथा व्यवसायको जानकारी पाउने समान अवसरको व्यवस्था, यस प्रकारका र समानता, पूर्वविद्यालय शिक्षा, साधारण शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा, पेशागत शिक्षा तथा उच्च प्राविधिक शिक्षा एवम् सबै प्रकारका व्यावसायिक प्रशिक्षणका सम्बन्धमा उपलब्ध हुने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ।

(ग) सबै प्रकारका तथा तहका शिक्षामा देखापर्ने गरेको पुरुष तथा महिलाको भूमिका नै फरक छ भनी पुरातनवादी धारणालाई उन्मूलन गर्न तथा यस लक्ष्य प्राप्तिका लागि सहायक हुने सहशिक्षा तथा अन्य प्रकारका शिक्षणविधिलाई प्रोत्साहित दिने र खास गरेर पाठ्यपुस्तकहरू तथा विद्यालय कार्यक्रमहरूमा परिवर्तन गर्ने एवम् सोहीबमोजिमको शिक्षाविधि अपनाउने,

(घ) छात्रवृत्ति तथा अन्य प्रकारका अध्ययन अनुदान सम्बन्धी फाइदा प्राप्त गर्नका लागि समान अवसर उपलब्ध गराउने,

(ङ) प्रौढ शिक्षा तथा कार्यगत साक्षरता कार्यक्रमलगायतका स्थायी शिक्षण कार्यक्रमहरूमा, खास गरेर पुरुष तथा महिलाका बीचमा रहेको शैक्षिक अन्तरलाई जति सक्दो चाँडो कम गर्ने लक्ष्य रहेका कार्यक्रममा सरिक हुन समान अवसर दिलाउने,

(ज) परिवार नियोजन सम्बन्धी सूचना एवम् सल्लाहलगायतका परिवारको स्वास्थ्य तथा समृद्धि सुनिश्चित गर्न सहायक हुने शैक्षिक जानकारी दिलाउने।

धारा १६:

१. पक्षराष्ट्रले विवाह तथा पारिवारिक सम्बन्धबारेको कुराहरूमा महिला विरुद्धको भेदभाव उन्मूलन गर्न सबै उपर्युक्त कदमहरू चाल्नेछन् तथा खास गरेर देहायका व्यवस्था पुरुष तथा महिलामा समानताको आधारमा लागू गराउनेछन् :

(क) विवाह गर्ने समान अधिकार हुने,

(ख) आफ्नो जीवनसाथी स्वतन्त्र रूपले छान्न पाउने तथा उनीहरूको स्वतन्त्र र पूर्ण सहमतिमा मात्र विवाह हुने गरी समान अधिकार दिलाउने,

(ज) सम्पत्तिका सम्बन्धमा नि:शुल्क वा सशुल्क रूपमा स्वामित्व, प्राप्ति, बन्दोबस्त, प्रशासन, उपयोग तथा बेचबिखन गर्न पाउने गरी पतिपत्नी दुवैलाई समान अधिकार दिलाउने।

५. बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, सन् १९८९

धारा २४:

२. पक्षराष्ट्रहरूले यस अधिकारको पूर्ण कार्यान्वयन अवलम्बन गर्नेछन् र विशेषत: निम्न कुराका लागि समुचित उपायहरू ग्रहण गर्नेछन् :

(ग) वातावरणीय प्रदूषणबाट हुने खतरा र जोखिमहरूलाई ध्यानमा राख्ने, प्राथमिक स्वास्थ्य स्याहारको ढाँचाभित्र समेत रही अन्य कुराका अतिरिक्त सहजरूपमा उपलब्ध प्रविधिको प्रयोगद्वारा तथा पर्याप्त पोषणयुक्त खाद्यान्न र शुद्ध पिउने पानीको व्यवस्थाद्वारा रोग र कुपोषणको विरुद्ध लड्ने,

(ङ) समाजका सबै क्षेत्रहरू, खास गरी बाबुआमा र बालबालिकाका बालस्वास्थ्य र पोषणको आधारभूत ज्ञान, स्तनपानको उपयोगिता, सरसफाइ र वातावरणीय स्वच्छताका फाइदाहरू र दुर्घटनाहरूको रोकथामबारे जानकारी दिइएको छ, सो सम्बन्धी शिक्षामा निजहरूको पहुँच भएको वा यस कार्यमा सहयोग पुऱ्याइएको कुरा सुनिश्चित गर्ने,

(च) बाबुआमाका लागि निरोधक, स्वास्थ्य स्याहार, सरसल्लाह र परिवार नियोजन शिक्षा र सेवाहरूको विकास गर्ने।

धारा २९:

१. पक्षराष्ट्रहरू बालबालिकाको शिक्षामा निम्न कुरातर्फ निर्देशित हुनुपर्ने कुरा स्वीकार गर्छन् :

(क) बालबालिकाको व्यक्तित्व, योग्यता, मानसिक र शारीरिक सक्षमताहरूको उच्चतम सम्भाव्य हदसम्मको विकास,

(ख) मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरू तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रमा उल्लिखित सिद्धान्तहरूप्रतिको आदरभावको विकास,

(ग) बालबालिकाको बाबुआमाप्रति, उसको आफ्नो सांस्कृतिक पहिचान, भाषा, मूल्यहरूप्रति, बालबालिका बसेको देशको राष्ट्रिय मूल्यहरूप्रति, निज उत्पत्ति भएको देशप्रति र निजको भन्दा भिन्न सभ्यताहरूप्रतिको आदरभावको विकास,

(घ) स्वतन्त्र समाजमा, सबै जनताहरू, जाति, राष्ट्रिय र धार्मिक समुदायहरू र आदिवासी मूलका मानिसहरूबीच समझदारी, शान्ति, सहिष्णुता, लैङ्गिक समानता र मित्रताको भावनामा उत्तरदायित्वपूर्ण जीवनका लागि बालबालिकाको तयारी,

(ङ) प्राकृतिक वातावरणप्रति सम्मान गर्ने भावनाको विकास।

धारा ३३:

पक्षराष्ट्र सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा परिभाषा गरिएबमोजिम लागू औषधी तथा मनोद्दीपक पदार्थहरूको गैरकानुनी प्रयोगबाट बालबालिकालाई संरक्षण गर्न तथा त्यस्ता पदार्थहरूको गैरकानुनी उत्पादन र ओसार-पसारमा बालबालिकाको प्रयोगमा रोक लगाउनका लागि व्यवस्थापकीय, प्रशासनिक, सामाजिक तथा शैक्षिक उपायहरूलगायत सम्पूर्ण समुचित उपायहरू अपनाउनेछन्।

६. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, सन् २००६

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धि र यसका प्रस्तावनामा उल्लेख भएको अपाङ्गताका आधारमा कुनै पनि व्यक्तिका विरुद्ध हुने भेदभाव मानव मात्रको नैसर्गिक मर्यादा तथा मूल्यको उल्लङ्घन हो भन्ने कुराको प्रतिकूल भएको तथा यसै महासन्धिको धारा ३ को सामान्य सिद्धान्त (क), धारा ४ (१) को सामान्य दायित्व (ज)

धारा ३:

क. नैसर्गिक मर्यादाको सम्मान, आफ्ना लागि आफैँ छनोट गर्न पाउने स्वतन्त्रतालगायतका वैयक्तिक स्वायत्तता तथा व्यक्तिको स्वतन्त्रताको सम्मान,

धारा ४:

१. पक्षराष्ट्रहरू अपाङ्गताका आधारमा हुने कुनै पनि प्रकारको भेदभाव नगरी अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिहरूलाई सबै मानवअधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको पूर्ण उपभोग सुनिश्चित र प्रवर्द्धन गर्ने कबुल गर्दछन्। यस उद्देश्य प्राप्तिका लागि पक्ष राष्ट्रहरूले देहायबमोजिमका कार्यहरू गर्ने कबुल गर्दछन्:

ज. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई नयाँ प्रविधिका साथै अन्य प्रकारको सहयोग आधार सेवा र सुविधालगायतका अन्य गमनशील सहायक सामग्री, उपकरण तथा सहयोगात्मक प्रविधिहरूबारे पहुँचयोग्य जानकारी उपलब्ध गराउने,

धारा ८:

सचेतना अभिवृद्धि

१. पक्षराष्ट्रहरूले देहायका कार्यहरू गर्न तात्कालिक, प्रभावकारी तथा उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्न कबुल गर्दछन् :

क. पारिवारिक तहलगायत सम्पूर्ण समाजमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धमा तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार तथा स्वाभिमानको सम्मान अभिवृद्धि गर्न सचेतना अभिवृद्धि गर्ने,

ख. जीवनका सबै पक्षहरूमा लिङ्ग र उमेरमा आधारितलगायत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित पुरातन, पूर्वाग्रही तथा हानिकारक प्रचलनहरू विरुद्ध जुध्न,

ग. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामर्थ्य तथा योगदानबारे सचेतना अभिवृद्धि गर्न।

२. यस उद्देश्य प्राप्तिका लागि देहायका उपायहरूसमेत पर्दछन् :
प्रभावकारी सार्वजनिक सचेतना कार्यक्रमहरू तय गर्ने, लागू गर्ने तथा निरन्तरता दिने, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारप्रतिको ग्रहणशीलता संवर्द्धन गर्ने,

क. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति सकारात्मक धारणा तथा उच्चतर सामाजिक सचेतना अभिवृद्धि गर्ने,

ख. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सीप, गुण र क्षमताको स्वीकार्यता तथा कार्यस्थल र श्रम बजारमा उनीहरूको योगदान प्रवर्द्धन गर्ने,

ग. सानो उमेरदेखिका सम्पूर्ण बालबालिकालगायत शिक्षा प्रणालीका सम्पूर्ण तहहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारप्रति सम्मानको धारणा अभिवृद्धि गर्ने,

घ. प्रस्तुत महासन्धिको उद्देश्य अनुकूल हुने गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रस्तुत गर्न सञ्चारका सबै अङ्गहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने,

ङ. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र अपाङ्गता नभएका व्यक्तिहरूको अधिकारहरूका बारेमा चेतनामूलक प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने।

७. यातना तथा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, सन् १९८४

धारा २ :

१. प्रत्येक पक्षराष्ट्रले आफ्नो अधिकारक्षेत्रअन्तर्गतको कुनै पनि इलाकामा यातनाका कार्यहरूमा रोक लगाउन प्रभावकारी कानुनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नेछ।

धारा १०:

१. प्रत्येक पक्षराष्ट्रले कानुन कार्यान्वयन गर्ने कर्मचारी, निजामती वा सैनिक, चिकित्सा कर्मचारी, सार्वजनिक अधिकारी तथा कुनै किसिमको पक्राउ, थुना वा कैदमा परेको व्यक्तिको थुना, सोधपुछ वा उपचारमा संलग्न हुने अन्य व्यक्तिहरूको तालिममा यातना निषेध सम्बन्धी शिक्षा तथा जानकारी पूर्ण रूपमा समावेश गरिएको कुरा सुनिश्चित गर्नेछ।

८. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, सन् १९६६

धारा ७ :

कसैलाई पनि यातना दिइने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिनेछैन। विशेष गरी कसैलाई पनि निजको स्वतन्त्र मञ्जुरीबिना चिकित्सकीय वा वैज्ञानिक प्रयोग भोग्न लगाइनेछैन।

अनुसूची-चार

अध्ययन/समीक्षा गरिएका विद्यालयतहका पाठ्यपुस्तकहरू

क. सरकारी विद्यालयका पाठ्यपुस्तकहरू

क्र. सं.	पाठ्यपुस्तक	कक्षा	प्रकाशक तथा प्रकाशन वर्ष
१	हाम्रो नेपाली किताब	६	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६७
२	हाम्रो नेपाली किताब	८	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६७
३	नेपाली	९	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६५
४	नेपाली	१०	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६६
५	Our English Book	६	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ सन् २००८
६	Our English Book	७	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ सन् २००९
७	Our English Book	८	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६६
८	Our English Book	१०	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ सन् २०१०
९	हाम्रो सामाजिक अध्ययन	६	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६३
१०	हाम्रो सामाजिक अध्ययन	७	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६५
११	हाम्रो सामाजिक अध्ययन	८	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६६
१२	सामाजिक अध्ययन	९	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६७
१३	सामाजिक अध्ययन	१०	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६७
१४	नागरिक तथा नैतिक शिक्षा	६	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६५
१५	नागरिक तथा नैतिक शिक्षा	७	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६५
१६	नागरिक तथा नैतिक शिक्षा	८	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६६
१७	इतिहास	९	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६४
१८	इतिहास	१०	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६४
१९	भूगोल	१०	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६७
२०	हाम्रो स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा	७	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६६
२१	हाम्रो स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा	८	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६५
२२	स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा	९	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६५
२३	हाम्रो जनसङ्ख्या र वातावरण शिक्षा	६	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६६
२४	हाम्रो जनसङ्ख्या र वातावरण शिक्षा	७	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६५
२५	हाम्रो जनसङ्ख्या र वातावरण शिक्षा	८	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६६
२६	स्वास्थ्य जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा	९	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६७
२७	स्वास्थ्य जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा	१०	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर/ २०६७

ख. निजी विद्यालयका पाठ्यपुस्तकहरू

क्र. सं.	पाठ्यपुस्तक	कक्षा	प्रकाशक तथा प्रकाशन वर्ष
१	Inclusive Social Studies	६	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2009
२	Inclusive Social Studies	७	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2009
३	Inclusive Social Studies	८	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2010
४	Inclusive Social Studies	९	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2010
५	Inclusive Social Studies	१०	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2010
६	Population & Environment Education	६	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2010
७	Population & Environment Education	७	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2010
८	Population & Environment Education	८	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2010
९	Population & Environment Education	९	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2009
१०	Population & Environment Education	१०	Bidyarthi Pustak Bhandar- 2009
११	Our Social Studies	६	Ekta Books- 2010
१२	Our Social Studies	७	Ekta Books- 2011
१३	Our Social Studies	८	Ekta Books- 2011
१४	Our Social Studies	९	Ekta Books- 2011
१५	Our Social Studies	१०	Ekta Books- 2010
१६	Health and Physical Education	६	Asia Publication
१७	Health and Physical Education	७	Asia Publication
१८	Health and Physical Education	८	Asia Publication
१९	Integrated Social Studies	६	Satyal Publication- 2010
२०	Integrated Social Studies	७	Satyal Publication- 2010
२१	Integrated Social Studies	८	Satyal Publication- 2010
२२	Integrated Social Studies	९	Satyal Publication- 2009
२३	Integrated Social Studies	१०	Satyal Publication- 2009
२४	Koselee's Social Studies	६	Koselee Publication-2010
२५	Koselee's Social Studies	७	Koselee Publication-2011
२६	Koselee's Social Studies	८	Koselee Publication-2011
२७	Koselee's Social Studies	९	Koselee Publication-2011
२८	नेपाली दीपिका	६	कोसेली प्रकाशन

अनुसूची-पाँच

अध्ययनका लागि छनोटमा परेका जिल्ला तथा विद्यालयहरू

क्र.सं	विद्यालयको नाम	जिल्ला	विद्यालयको प्रकार		
			निजी	सरकारी	सरकारी - इस्लेक कार्यक्रम सञ्चालित
१	श्री पञ्चरत्न मा.वि.	झापा			✔
२	श्री गौरीशङ्कर मा.वि.	झापा			✔
३	श्री सामवेद संस्कृत मा. वि.	झापा		✔	
४	श्री बालकल्याण आवासीय मा.वि.	झापा	✔		
५	श्री नरग्राम उच्च मा.वि	मोरङ			✔
६	श्री जनप्रिय मा.वि.	मोरङ			✔
७	श्री जनपथ मा. वि.	मोरङ		✔	
८	श्री कञ्चनजङ्घा उच्च मा. वि.	मोरङ	✔		
९	श्री सरस्वती मा. वि.	सुनसरी			✔
१०	श्री त्रिभुवन मा.वि.	सुनसरी			✔
११	श्री भगवती मा.वि.	सुनसरी		✔	
१२	श्री निर्मला मेमोरियल बाल उद्यान आवासीय मा.वि.	सुनसरी	✔		
१३	श्री जनज्योति उच्च मा.वि.	सङ्खुवासभा			✔
१४	श्री हिमालय मा.वि.	सङ्खुवासभा			✔
१५	श्री हिमालय उच्च मा.वि	सङ्खुवासभा		✔	
१६	श्री सूर्य आवासीय मा.वि.	सङ्खुवासभा	✔		
१७	श्री रजै जनकलाल मा. वि.	सिरहा			✔
१८	श्री जनता मा. वि.	सिरहा			✔
१९	श्री जनता नमुना उच्च मा. वि.	सिरहा		✔	
२०	श्री आईजेवी आवासीय मा. वि.	सिरहा	✔		
२१	श्री जनजागृति उच्च मा. वि.	रौतहट			✔
२२	श्री सुबलाल भागवत उच्च मा.वि.	रौतहट			✔
२३	श्री बाल निकेतन आवासीय मा. वि.	रौतहट	✔		
२४	श्री लक्ष्मी उच्च मा. वि.	चितवन			✔
२५	श्री. भण्डारा उच्च मा. वि.	चितवन			✔
२६	श्री शरदपुर उच्च मा. वि.	चितवन		✔	
२७	श्री स्काइराइडर आवासीय उच्च मा. वि.	चितवन	✔		
२८	श्री वाणीविलास मा. वि.	ललितपुर			✔

२९	श्री उदयखर्क मा. वि.	ललितपुर			✔
३०	श्री महांकाल उच्च मा. वि.	ललितपुर		✔	
३१	श्री कञ्चन अङ्ग्रेजी मा. वि.	ललितपुर	✔		
३२	श्री जोरपाटी मा. वि.	काभ्रे			✔
३३	श्री सर्वमङ्गला उच्च मा. वि.	काभ्रे			✔
३४	श्री आजाद उच्च मा. वि.	काभ्रे		✔	
३५	श्री वागमती इङ्लिस बोर्डिङ स्कुल	काभ्रे	✔		
३६	श्री रुद्राक्षेश्वर मा. वि.	रामेछाप			✔
३७	श्री नागकन्या मा. वि.	रामेछाप			✔
३८	श्री मन्थली उच्च मा. वि.	रामेछाप		✔	
३९	श्री तामाकोसी अङ्ग्रेजी आवासीय मा. वि.	रामेछाप	✔		
४०	श्री धान्याञ्चल महायज्ञ मा. वि.	नवलपरासी			✔
४१	श्री शान्ति निकुञ्ज उच्च मा. वि.	नवलपरासी			✔
४२	श्री वसन्त मा. वि.	नवलपरासी		✔	
४३	श्री होली केयर मा. वि.	नवलपरासी	✔		
४४	श्री नवरत्न उच्च मा. वि.	रूपन्देही			✔
४५	श्री दुर्गाभवानी उच्च मा. वि.	रूपन्देही			✔
४६	श्री वनगाई मा. वि.	रूपन्देही		✔	
४७	श्री सिद्धिविनायक सेकेन्डरी स्कुल	रूपन्देही	✔		
४८	श्री जलदेवी उच्च मा. वि.	तनहुँ			✔
४९	श्री जनज्योति उच्च मा. वि.	तनहुँ			✔
५०	श्री महेन्द्र मा. वि.	तनहुँ		✔	
५१	श्री गोरखकाली आवासीय मा. वि.	तनहुँ	✔		
५२	श्री भाडगाउँ मा. वि.	गुल्मी			✔
५३	श्री उपल्लो तम्घास मा. वि.	गुल्मी			✔
५४	श्री पञ्चायन उच्च मा. वि.	गुल्मी		✔	
५५	श्री अर्जुन आवासीय मा. वि.	गुल्मी	✔		
५६	श्री राष्ट्रिय जनजागृति मा. वि.	म्याग्दी			✔
५७	श्री दीपशिखा उच्च मा. वि.	म्याग्दी			✔
५८	श्री वेनी सामुदायिक उच्च मा. वि.	म्याग्दी		✔	
५९	श्री माउन्ट एभरेष्ट आवासीय मा. वि.	म्याग्दी	✔		
६०	श्री भूँवर भवानी उच्च मा. वि.	बाँके			✔
६१	श्री सिद्धेश्वर उच्च मा. वि.	बाँके			✔
६२	श्री महेन्द्र नमुना उच्च मा. वि.	बाँके		✔	
६३	श्री होप इन्टरनेशनल एकेडेमी	बाँके	✔		
६४	श्री भगवती संस्कृत तथा साधारण मा. वि.	बर्दिया			✔
६५	श्री विद्या ज्योति उच्च मा. वि.	बर्दिया			✔

६६	श्री महाकवि देवकोटा उच्च मा. वि.	बर्दिया		✔	
६७	श्री जनमुखी सेकेन्डरी बोर्डिङ स्कुल	बर्दिया	✔		
६८	श्री बाल मितेरी उच्च मा. वि.	दाङ			✔
६९	श्री दीपेन्द्र मा. वि.	दाङ			✔
७०	श्री जनकल्याण उच्च मा. वि.	दाङ		✔	
७१	श्री सृजना बाल बाटिका मा. वि.	दाङ	✔		
७२	श्री जनता मा. वि.	प्युठान			✔
७३	श्री महेन्द्र नमुना उच्च मा. वि.	प्युठान			✔
७४	श्री शारदा मा. वि.	प्युठान		✔	
७५	श्री कालिका आवासीय मा. वि.	प्युठान	✔		
७६	श्री आनन्द मा. वि.	सुर्खेत			✔
७७	श्री प्रभात मा. वि.	सुर्खेत			✔
७८	श्री नेपाल राष्ट्रिय मा. वि.	सुर्खेत		✔	
७९	श्री उषा बालवाटिका उच्च मा. वि.	सुर्खेत	✔		
८०	श्री फूलबारी उच्च मा. वि.	कैलाली			✔
८१	श्री ठेकराज मा. वि.	कैलाली			✔
८२	श्री धनगढी उच्च मा. वि.	कैलाली		✔	
८३	श्री मालिका आवासीय मा. वि.	कैलाली	✔		
८४	श्री भुवनेश्वरी उ. मा. वि.	कञ्चनपुर			✔
८५	श्री बैजनाथ उ. मा. वि.	कञ्चनपुर			✔
८६	श्री पशुपति मा. वि.	कञ्चनपुर		✔	
८७	श्री कञ्चन विद्यामन्दिर उच्च मा. वि	कञ्चनपुर	✔		
८८	श्री सरस्वती उ.मा.वि.	डोटी			✔
८९	श्री कुमालीकोट मा.वि.	डोटी			✔
९०	श्री पद्म पब्लिक मुक्तिनारायण उच्च मा. वि.	डोटी		✔	
९१	श्री पवित्र आवासीय उच्च मा. वि.	डोटी	✔		
९२	श्री महेन्द्र नमुना उच्च मा. वि.	डडेल्धुरा			✔
९३	श्री उग्रतारा उच्च मा. वि.	डडेल्धुरा			✔
९४	श्री घटाल उच्च मा. वि.	डडेल्धुरा		✔	
९५	श्री माउन्टेन उच्च मा. वि.	डडेल्धुरा	✔		
९६	श्री कालिका उच्च मा. वि.	बैतडी			✔
९७	श्री वासुदेव उच्च मा. वि.	बैतडी			✔
९८	श्री भगवती उच्च मा. वि.	बैतडी		✔	
९९	श्री एम. जे. सी. एकेडेमी	बैतडी	✔		

कार्यपत्र प्रस्तोता, समन्वयकर्ता तथा तथ्याङ्क सङ्कलक

१. क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठीका कार्यपत्र प्रस्तोता

क्र.सं.	नाम	संस्था	पद	कार्यक्रम स्थान
१	गोपाल कृष्ण पौडेल	क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय, पोखरा	निर्देशक	कास्की, पोखरा
२.	मुरारी खरेल	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालगञ्ज	क्षेत्रीय निर्देशक	बाँके, नेपालगञ्ज
३	टोलनाथ काफ्ले	जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी	उपप्राध्यापक	धनकुटा, धनकुटा

२. समन्वयकर्ता

क्र.सं.	नाम	कार्यालय	पद
१.	सोमराज थापा	इन्सेक पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, विराटनगर	क्षेत्रीय संयोजक
२.	शकुन्तला बराल	इन्सेक पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, विराटनगर	अधिकृत
३.	कृष्ण गौतम	इन्सेक मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, ललितपर	क्षेत्रीय संयोजक
४.	सञ्जय अर्याल	इन्सेक मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, ललितपर	अधिकृत
५.	शिव खकुरेल	इन्सेक पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, पोखरा	क्षेत्रीय संयोजक
६.	गणेश श्रेष्ठ	इन्सेक पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, पोखरा	सहायक अधिकृत
७.	भोला महत	इन्सेक मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, नेपालगञ्ज	क्षेत्रीय संयोजक
८.	भजनराम चौधरी **	इन्सेक मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, नेपालगञ्ज	वरिष्ठ अधिकृत
९.	खडकराज जोशी	इन्सेक सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, धनगढी	क्षेत्रीय संयोजक
१०.	राजकुमार चौधरी	इन्सेक सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, धनगढी	अधिकृत

*** दिवंगत*

३. तथ्याङ्क सङ्कलकहरू

क्र.सं.	नाम	कार्यालय/जिल्ला	पद
१	लेखनाथ निरौला (लक्ष्मी)	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, झापा	जिल्ला संयोजक
२	वाग्मती कट्टेल	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, मोरङ	जिल्ला संयोजक
३	सुकदेव चौधरी	सुनसरी	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
४	छेटु शेर्पा	सङ्खुवासभा	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि

५	गुरुशरण सदा	सिरहा	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
६	रमेश तिमल्सिना	ललितपुर	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
७	भोजराज तिमल्सिना	काभ्रे	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
८	रमेश अधिकारी	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, रामेछाप	जिल्ला संयोजक
९	मुकुन्द दाहाल	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, चितवन	जिल्ला संयोजक
१०	विपीन गौतम	रौतहट	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
११	सवनम शर्मा	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, तनहुँ	जिल्ला संयोजक
१२	यज्ञ भुषाल	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, गुल्मी	जिल्ला संयोजक
१३	अमृत गिरी	रूपन्देही	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
१४	नारायण पराजुली	नवलपरासी	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
१५	घनश्याम खड्का	म्यारदी	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
१६	बजारे चौधरी (सुशील)	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, बाँके	जिल्ला संयोजक
१७	सरस्वती मल्ल	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, बर्दिया	जिल्ला संयोजक
१८	सालिकराम मुसाफिर	दाङ	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
१९	रवीन्द्र पाण्डे	प्युठान	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
२०	दुर्गा थापा	सुर्खेत	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
२१	सुरबहादुर परियार	कैलाली	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
२२	दिलबहादुर चौधरी	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, कञ्चनपुर	जिल्ला संयोजक
२३	मनमाया बस्नेत	इन्सेक जिल्ला कार्यालय, डोटी	जिल्ला संयोजक
२४	केशव बोहोरा	डडेल्धुरा	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
२५	शेरबहादुर चन्द	बैतडी	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि

क्षेत्रीय गोष्ठीका सहभागीहरु

१. धनकुटा, धनकुटा

क्र. सं.	नाम	संस्था	पद
१	खगेन्द्र नेपाल	क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय, धनकुटा	निर्देशक
२	बाबुराम गौतम	जिल्ला विकास समिति, धनकुटा	स्थानीय विकास अधिकारी
३	खडानन्द पराजुली	जिल्ला शिक्षा कार्यालय, धनकुटा	जिल्ला शिक्षा अधिकारी
४	विदुर सुवेदी	हुसाडेक नेपाल, धनकुटा	अध्यक्ष
५	गंगाराम ढुंगाना	नेपाल शिक्षक सङ्घ, धनकुटा	अध्यक्ष
६	नारायण जोशी	सल्भ नेपाल, धनकुटा	अध्यक्ष
७	गोपाल गुरागाई	मदनआश्रित प्रतिष्ठान, धनकुटा	अध्यक्ष
८	जीवनकुमार मिश्र	धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस, धनकुटा	प्राध्यापक
९	परशुराम नेपाल	हुसाडेक नेपाल, धनकुटा	सचिव
१०	मदनप्रसाद अधिकारी	अखिल नेपाल शिक्षक सङ्गठन, धनकुटा	कार्यवाहक अध्यक्ष
११	विजय सन्तोषी राई	नागरिक समाज, धनकुटा	सचिव
१२	प्रेमबहादुर राई	नेपाल शिक्षक युनियन, धनकुटा	उपाध्यक्ष
१३	गोपालबहादुर भट्टराई	धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस, धनकुटा	क्याम्पस प्रमुख
१४	ईश्वरीप्रसाद अधिकारी	त्रिवेणी उच्चमाध्यमिक विद्यालय, धनकुटा	प्राचार्य
१५	लोकबहादुर कटुवाल	नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक सङ्गठन	उपाध्यक्ष
१६	खेम घिमिरे	हुसाडेक नेपाल, धनकुटा	उपाध्यक्ष
१७	गीता अधिकारी	सिविन नेपाल	अनुगमन अधिकृत
१८	चक्रपाणी सुवेदी	गोकुण्डेश्वर बालमन्दिर उच्च मा.वि., धनकुटा	शिक्षक
१९	झमकबहादुर श्रेष्ठ	गोकुण्डेश्वर उच्च मा.वि., धनकुटा	शिक्षक
२०	दीपा लिम्बू	मञ्च सम्बद्ध सङ्घीय लिम्बूवान राज्य परिषद्, धनकुटा	जिल्ला सदस्य
२१	हरिभक्त बान्तवा	राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टी, धनकुटा	अध्यक्ष
२२	विष्णुप्रसाद पौडेल	नेपाली काङ्ग्रेस जिल्ला कार्यसमिति, धनकुटा	सदस्य
२३	सन्तोष रुचाल	इन्सेक, धनकुटा	इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि
२४	सिद्धराज राई	नेपाल पत्रकार महासङ्घ, केन्द्रीय समिति	सदस्य
२५	रमेशचन्द्र अधिकारी	कान्तिपुर दैनिक	संवाददाता
२६	देवकला कार्की	रेडियो मकालु	समाचारवाचिका
२७	विशाल लम्जेल	ब्लाष्ट टाइम्स दैनिक	पत्रिका वितरक
२८	उपेन्द्र पोखरेल	धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस, धनकुटा	पूर्वक्याम्पस प्रमुख
२९	शोविस चेम्जोङ	सामुदायिक विकासका लागि सञ्चार नेपाल, धनकुटा	महासचिव
३०	खगेन्द्रप्रसाद घिमिरे	नेपाल पत्रकार महासङ्घ, धनकुटा	उपाध्यक्ष
३१	सोमराज थापा	इन्सेक, विराटनगर	क्षेत्रीय संयोजक
३२	टोलनाथ काफ्ले	जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी	उपप्राध्यापक
३३	टीका पौडेल	जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी	उपप्राध्यापक

२. **पोखरा, कास्की**

क्र. सं.	नाम	संस्था	पद
१	गोपालकृष्ण पौडेल	क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय	निर्देशक
२	चन्द्रकान्त भुषाल	जिल्ला शिक्षा कार्यालय	जिल्ला शिक्षा अधिकारी
३	मोतीलाल शर्मा	जिल्ला शिक्षा कार्यालय, तनहुँ	विद्यालय निरीक्षक
४	तुलसी दाहाल	रिलेक नेपाल	उपाध्यक्ष
५	झलकप्रसाद पोखरेल	रिलेक नेपाल	अध्यक्ष
६	रामप्रसाद पोखेल	नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक सङ्गठन	अध्यक्ष
७	मित्रलाल सापकोटा	नेपाल शिक्षक सङ्घ	अध्यक्ष
८	रमेश भट्टराई	नेपाल शिक्षक सङ्घ	सचिव
९	नीलबहादुर के.सी.	एम्नेष्टी इन्टरनेशनल	सदस्य
१०	रामप्रसाद कोइराला	कालिका उच्च मा.वि.	प्रधानाध्यापक
११	ज्योतिप्रसाद घिमिरे	राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग	अधिकृत
१२	वसन्तराज पाण्डे	विन्ध्यवासिनी उच्च मावि	प्राचार्य
१३	केशव पौडेल	छुतुमुतु बाल क्लब	कार्यक्रम संयोजक
१४	कुञ्जनी प्यासी	जिल्ला बाल मञ्च	अध्यक्ष
१५	लक्ष्मीप्रसाद पाण्डे	नेपाल विद्यार्थी सङ्घ	निवर्तमान अध्यक्ष
१६	ढाकाराम पौडेल	जनअन्दोलन सहिद परिवार तथा घाइते समन्वय समिति, कास्की	अध्यक्ष
१७	शकुन्तला आचार्य	नेपाल शिक्षक युनियन	उपाध्यक्ष
१८	भद्रकाली लामिछाने	तालवाराही उच्च मा. वि.	प्रधानाध्यापक
१९	हरिबोल गौतम	अनेरास्ववियु भूगोल, जिल्ला कमिटी	अध्यक्ष
२०	टेकबहादुर कटुवाल	अनेरास्ववियु प्राविधिक, जिल्ला कमिटी	अध्यक्ष
२१	टेकनाथ बराल	नागरिक समाज, कास्की	सदस्य
२२	जानकी शर्मा	मानवअधिकार एलाइन्स	सचिव
२३	सरस्वती कार्की	कोपिला नेपाल	फिल्ड इन्चार्ज
२४	स्थिरप्रसाद खनाल	अखिल नेपाल शिक्षक सङ्गठन	अध्यक्ष
२५	अमरदीप पराजुली	अखिल क्रान्तिकारी	अध्यक्ष
२६	डिल्लीराम बराल	सरस्वती टीका उच्च मा.वि.	संयोजक
२७	भरतराज बराल	जिल्ला बालकल्याण समिति	अधिकृत
२८	नाराण पराजुली	श्री जनप्रिय उच्च मा. वि.	प्रधानाध्यापक
२९	गम्भीरराज रानामगर	पृथ्वीनारायण क्याम्पस	विद्यार्थी
३०	फरेन्द्र थापा मगर	ग्राण्डी कलेज	विद्यार्थी
३१	भीमबहादुर घर्तीमगर	पृथ्वीनारायण क्याम्पस	विद्यार्थी
३२	सौगात पोखरेल	अखिल क्रान्तिकारी	सचिव
३३	सरलाकुमारी पाण्डे	एड्भोकेसी फोरम	संयोजक
३४	शिव खकुरेल	इन्सेक, पोखरा	क्षेत्रीय संयोजक
३५	मधु पन्थी	इन्सेक, पोखरा	लेखापाल
३६	इन्दिरा पराजुली	पोखरा विश्वविद्यालय	विद्यार्थी

३. नेपालगञ्ज, बाँके

क्र. सं.	नाम	संस्था	पद
१	मुरारी खरेल	राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग	क्षेत्रीय निर्देशक
२	वसन्त गौतम	एड्भोकेसी फोरम	संयोजक
३	प्रभातकुमार ठकुरी	मानवअधिकार एलाइन्स	अध्यक्ष
४	बुद्ध सुनार	दलित सेवा सङ्घ	अध्यक्ष
५	किरण ढकाल	बी ग्रुप	सामाजिक परिचालक
६	यमनारायण महतो	योगिनी उच्च मा. वि.	शिक्षक
७	पूर्णबहादुर शाही	-	विद्यार्थी
८	रामबहादुर विक	-	विद्यार्थी
९	प्रकाश उपाध्याय	हिमराइट्स	संयोजक
१०	केशव कोइराला	माइती नेपाल	संयोजक
११	ध्रुव थापा	महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस	उपप्राध्यापक
१२	आमोद गौतम	महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस	उपप्राध्यापक
१३	रोहित चौधरी	सिएलडिपी	कार्यक्रम संयोजक
१४	विनोद तिमिल्सेना	एक्सनएड, नेपाल	टिम लिडर
१५	टंकेश्वर अधिकारी	महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस	उपप्राध्यापक
१६	पुष्पराज शर्मा	महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस	उपप्राध्यापक
१७	अर्जुनप्रसाद पोखरेल	महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस	उपप्राध्यापक
१८	विनोद अधिकारी	महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस	उपप्राध्यापक
१९	बलराम यादव	नेपाल शिक्षक युनियन	पूर्वजिल्ला अध्यक्ष
२०	ईश्वर पोखरेल	नेपाल शिक्षक युनियन	कार्यसमिति सदस्य
२१	शोभा के.सी.	रेडियो हिमाल	संवाददाता
२२	राजेन्द्र महत	एचआरडिसी जुम्ला	अध्यक्ष
२३	मौलाना अब्दुल जवर मन्जरी	मदरसा	मौलाना
२४	रङ्गनाथ योगी	नागरिक समाज	सदस्य
२५	मीना चौधरी	बाँके युनेस्को क्लब	कार्य समिति सदस्य
२६	सपना भट्टराई	फातिमा फाउन्डेसन	सचिव
२७	विश्वजित तिवारी	जिल्ला बार एसोसिएसन, बाँके	अध्यक्ष
२८	तारा खनाल	मानवतावाद अनुसन्धान केन्द्र	अध्यक्ष
२९	वीरेन्द्र यादव	नेपाल शिक्षक सङ्घ	सचिव
३०	विनोदकुमार पाण्डे	महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस	विद्यार्थी
३१	सुरेन्द्र काफ्ले	अन्नपूर्ण पोष्ट	संवाददाता
३२	दिनेश ठाकुर	सगरमाथा टेलिभिजन	संवाददाता
३३	प्रियास्मृति ढकाल	समय अधिकार दैनिक	संवाददाता
३४	प्रेम सिंह सुनार	रेडियो कृष्णसार	संवाददाता
३५	मनप्रसाद रेग्मी	जिल्ला शिक्षा कार्यालय	अधिकृत
३६	वीरेन्द्रप्रकाश खड्का	-	विद्यार्थी
३७	विकास आचार्य	पुनरावेदन बार एसोसिएसन	सचिव
३८	कमला डिसी	प्याब्सन, बाँके	केन्द्रीय सदस्य
३९	अजय शर्मा	-	शिक्षक
४०	भोला महत	इन्सेक, नेपालगञ्ज	क्षेत्रीय संयोजक
४१	भजनराम चौधरी	इन्सेक, नेपालगञ्ज	वरिष्ठ अधिकृत

अनुसूची-आठ

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

विद्यालयस्तरीय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा

अवस्था र कार्यान्वयन एक अध्ययन

सर्वेक्षण फाराम

(शिक्षकहरूका लागि)

२०६८

फाराम नं.: ☐

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) विगत २० वर्षदेखि मानवअधिकार तथा सामाजिक न्यायका क्षेत्रमा काम गर्दै आइरहेको संस्था हो। इन्सेकले आफ्नो स्थापना कालदेखि नै ग्रामीण तहमा मानवअधिकार शिक्षा तथा सचेतना सम्बन्धी काम गर्दै आइरहेको छ। मानवअधिकारको आधारभूत जानकारी सबै वर्ग र तहमा पुग्नुपर्छ भन्ने इन्सेकको धारणा हो। मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिनुपर्छ भनी इन्सेकले विगत लामो समयदेखि बहस, पैरवी तथा अभियान गर्दै आइरहेको छ। यसै सन्दर्भमा विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको वर्तमान अवस्था र यसको कार्यान्वयनबारे देशका विभिन्न जिल्लाका शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू माझ यो सर्वेक्षण गर्न लागिएको छ। यो प्रश्नावलीले विद्यालयमा मानवअधिकार शिक्षाको पहुँच र जानकारी कस्तो छ भन्ने बारेमा अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखेको छ। अत: यस प्रश्नावलीबाट जम्मा गरिने सूचनाहरू इन्सेकले अध्ययनको उद्देश्यअनुरूप मात्र प्रयोग गर्नेछ, व्यक्तिगत विवरणहरू गोप्य राखिनेछन्। प्रश्नहरूको उत्तर दिएर सहयोग गरिदिनुहुन इन्सेक यहाँहरूसमक्ष हार्दिक अनुरोध गर्दछ।

खण्ड १ : व्यक्तिगत तथा परिचयात्मक विवरण

१०१.नाम (ऐच्छिक): .....

१०२. लिङ्ग : महिला .....१, पुरूष .....२, तेस्रोलिङ्गी ३

१०३. जात/जाति: .....

१०४. उमेर: : .....

१०५. शैक्षिक योग्यता: .....

१०६. शिक्षण गर्ने तह: .....

१०७. शिक्षण गर्ने विषय: .....

१०८. शिक्षण गर्ने विद्यालयको नाम: .....

१०९. विद्यालयको प्रकार:

सरकारी/सामुदायिक १

निजी २

११०. जिल्ला: .....

१११. शिक्षण गरेको अवधि (वर्षमा) : .....

खण्ड २ : मानवअधिकार, पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा र यसप्रतिको दृष्टिकोण

२०१. तपाईंले मानवअधिकारका विषयमा अनौपचारिक शिक्षा लिनुभएको छ ?

छ.....१

छैन .....२ → २०३

२०२. यदि अध्ययन गरेको भए कुन माध्यमबाट वा कस्तो खालको अध्ययन गर्नुभएको होला ? (तीनवटासम्म उत्तरको सम्भावना)

स्वाध्ययन.....१

तालिम.....२

सभा, गोष्ठी.....३

पत्रपत्रिका ४

रेडियो/टेलिभिजन.....५

अन्य.....

२०३. तपाईंले अध्यापन गर्ने पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तुहरू कत्तिको समेटिएको पाउनुभएको छ ?

पाएको छैन.....१

थोरै पाएको छु.....२

ठिकै पाएको छु.....३

२०४. तलका विषयहरू मानवअधिकार शिक्षाका क्षेत्रभित्र पर्छन् कि पर्दैनन् ?

विषय	पर्छ	पर्दैन	थाहा छैन
वातावरण संरक्षण	१	२	३
शिक्षा	१	२	३
आवास	१	२	३
स्वास्थ्य र प्रजनन स्वास्थ्य	१	२	३
खाद्य सुरक्षा	१	२	३
महिला सशक्तीकरण, लैङ्गिक हिंसा	१	२	३

२०५. यहाँको विचारमा शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तु कत्तिको समेटिएका छन् जस्तो लाग्छ ?

प्रशस्तै मात्रामा छन्.....१
चित्त बुझ्दो मात्रामा छन् २
कम मात्रामा छन् .....३ } → २०७
केही पनि समेटिएको छैन ४

२०६. यदि छैनन् अथवा कम छन् भने त्यस्ता विषयवस्तु (मानवअधिकारका विषयवस्तु) शैक्षिक तालिमको पाठ्यक्रममा राख्नु अथवा थप गर्नुपर्छ कि पर्दैन ?

राख्नुपर्छ.....१
राख्नुपर्दैन.....२
यसै भन्न नसक्ने ३

२०७. तपाईंले पाठ्यपुस्तकमा भएका मानवअधिकारका विषयवस्तु अध्यापन गराउनका लागि कुनै सन्दर्भ सामग्रीको प्रयोग गर्नुभएको छ ?

छ.....१
छैन.....२

२०८. यदि छ भने, ती सन्दर्भ सामग्री कहाँ-कहाँबाट प्राप्त गर्नु भएको हो ?

१. .....
२. .....
३. .....

२०९. विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षा बालबालिकाको कुन पक्षसँग बढी सम्बन्धित हुनुपर्छ होला ?

रूपान्तरण.....१
मूल्य र चेतना.....२
जवाफदेहिता.....३
माथिका सबै ४

२१०. विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकारको विषयवस्तु समावेश यहाँलाई कस्तो लाग्छ ?

प्राप्त गर्न नसकिने प्रतिज्ञा.....१

विलासी विषयवस्तु प्रवेश.....२

लोकतान्त्रिक प्रक्रिया सुदृढीकरणको आधार.....३

२११. तपाईंका विचारमा विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा कुन तहमा समावेश गर्नु बढी उपयुक्त होला ?

प्राथमिकतह.....१

निम्नमाध्यमिकतह.....२

माध्यमिकतह.....३

सबै तहमा.....४

२१२. सो तहको पाठ्यक्रममा नै मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी बढी विषयवस्तु राख्नुपर्ने कारण के होला ? कुनै दुई कारण दिन सक्नुहोला ?

१. .....

२. .....

२१३. मानवअधिकार र बालअधिकारसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू सामाजिक र नैतिक शिक्षाबाहेक अन्य विषयमा पनि समावेश गरिनुपर्छ होला ?

पर्छ.....१

पर्दैन.....२

भन्न सक्दिनँ ३

२१४. मानवअधिकार शिक्षाको अध्यापन कुन प्रक्रियाद्वारा गर्दा बढी प्रभावकारी हुन्छ जस्तो लाग्छ ?

औपचारिक.....१

अनौपचारिक.....२

२१५. मानवअधिकारमैत्री शिक्षाका लागि पाठ्यक्रमले अधिकार र कर्तव्य केमा बढी जोड दिएको हुनुपर्छ जस्तो लाग्छ ?

अधिकारमा आधारित हुनुपर्दछ १

कर्तव्यमा आधारित हुनुपर्दछ २

अधिकार र कर्तव्य दुवैलाई महत्त्व दिएको हुनुपर्दछ ३

सम्भाव्य उत्तर	आवश्यक	सम्भावना
छ	१	१
छैन	२	२
भन्न सक्दिनँ	३	३

२१६. तपाईंका विचारमा मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय तहमा एक छुट्टै विषयका रूपमा समावेश गर्न आवश्यक छ, छैन र सम्भावना छ, छैन होला ?

(यदि १ र ३ आएमा २१८ मा जाने)

२१७. यदि आवश्यक वा सम्भावना छैन भने के कारणले होला ?

समय अभाव.....१
पाठ्यक्रम बढी भारपूर्ण हुन्छ २
शिक्षकमा यस सम्बन्धी ज्ञानको कमी छ.....३
यस विषयप्रति विद्यालयको सकारात्मक धारणा छैन.....४
यो विषय बढी महत्त्वाकाङ्क्षी छ.....५

२१८. विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिने मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुले तल दिइएकामध्ये कुन पक्षलाई बढी जोड दिनु वा प्रभाव पार्नुपर्छ होला ?

व्यक्तिगत पक्ष.....१
सामुदायिक पक्ष.....२
मानवअधिकार ज्यादतीका बेला हस्तक्षेप गर्ने.....३
मानवअधिकार ज्यादतीको शिकायत गर्ने.....४
मानवअधिकार ज्यादती वा हननका पीडितलाई
भौतिक सहयोग गर्ने.....५

२१९. तपाईंको विद्यालयमा पुस्तकालयको व्यवस्था छ ?

छ.....१
छैन.....२ → २२१

२२०. यदि छ भने उक्त पुस्तकालयमा मानवअधिकार, बालअधिकार तथा मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी पुस्तकहरू छन् ?

छन्.....१
छैनन्.....२

२२१. मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार तथा प्रसार कार्यमा कसको बढी भूमिका देख्नुहुन्छ ?

विद्यालयका शिक्षक.....१
मानवअधिकारकर्मी.....२
सञ्चार माध्यम.....३
माथिका सबै.....४

२२२. के तपाईंलाई बालअधिकार तथा मानवअधिकार सम्बन्धी सचेतना फैलाउने नेपाल सरकारको नीतिबारे केही थाहा छ ?

थाहा छ.....१
थाहा छैन.....२

२२३. तपाईंलाई स्थानीय भाषाको ज्ञान छ ?

छ, स्थानीय भाषा मेरो मातृभाषा हो १
छ, यही ठाउँमा जन्मे हुर्केको .....२ } → २२५
अलिअलि छ, पछि सिकेको ३
बुझ्छु मात्र, बोल्न आउँदैन ४
छैन, केही आउँदैन ५

२२४. ज्ञान कम भएमा तपाईंले अध्यापन कार्यमा भाषाका कारणले कुनै अप्ठेरो परेको महसुस गर्नुभएको छ ?

छ.....१
छैन.....२

२२५. तपाईंको विद्यालयमा छात्र र छात्राहरूका बीच समान व्यवहार हुन्छ वा छात्राप्रति केही नजानिँदो विभेद हुन्छ ?

समानता छ .....१ → २२७
केही विभेद हुन्छ २
यसै भन्न सक्दिनँ .....३ → २२७

२२६. विभेद हुन्छ भने यहाँले देखेका र महसुस गरेका विभेदहरू के-कस्ता होलान् ?

१. .....

२. .....

३. .....

२२७. तपाईंको विद्यालयमा विद्यार्थी र शिक्षकहरूका बीच, विद्यार्थी-विद्यार्थी र शिक्षक-शिक्षक बीच जातीय सौहार्दता वा विभेदको अवस्थालाई कसरी लिनुहुन्छ ?

सम्बन्धको अवस्था	एकदम राम्रो	राम्रो	ठिकै	नराम्रो
विद्यार्थी-विद्यार्थी बीच	१	२	३	४
छैन	१	२	३	४
भन्न सक्दिनँ	१	२	३	४

२२८. यस विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू पनि अध्ययन गर्दछन् ?

गर्छन्.....१ → २३०

गर्दैनन्.....२

२२९. अध्ययन गर्छन् भने उनीहरूलाई कस्तो व्यवहार गरिन्छ ?

शिक्षक विद्यार्थी दुवैले समान १

शिक्षकले राम्रो तर विद्यार्थी बीचमा केही विभेद २

विद्यार्थी बीच राम्रो तर केही शिक्षकले विभेद ३

यसै भन्न नसक्ने ४

२३०. नेपाल सरकारले विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्र घोषणा गरेको बारेमा तपाईंलाई जानकारी छ ?

छ.....१

छैन.....२

२३१. यदि छ भने, "विद्यालय शान्तिक्षेत्र" भनेको के होला ?

१. .....

२३२. विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका मानवअधिकार शिक्षाका विषयवस्तुलाई प्रभावकारी रूपले लागू गर्न केके कुरा आवश्यक छन् जस्तो लाग्छ ?

१. .....

२. .....

२३३. नेपालमा मानवअधिकारका समस्याहरू केके होलान् ? यहाँले देखेका कुनै तीनवटा समस्या भनिदिनुहुन्थ्यो कि ?

१. .....

२. .....

३. .....

खण्ड ३ : विद्यालयमा मानवअधिकारमैत्री वातावरण

३०१. तपाईंको विद्यालयमा शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया सुधारका लागि हुने बैठकहरूमा तपाईंका प्रमुख शिक्षक, तहप्रमुख अथवा व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीले मानवअधिकार वा बालमैत्री तरिकाले पठनपाठन गराउनुपर्ने कुरा कत्तिको उठाउने गर्नुभएको छ ?

बारम्बार १

प्रसङ्गअनुसार कहिलेकाहीँ २

धेरै कम मात्रामा ३

हालसम्म उठाइएको छैन.....४

३०२. मानवअधिकार वा बालअधिकारका विषयवस्तु पढाउनाले विद्यार्थी भड्किन्छन्, यस्तो विषयले शिक्षक तथा अभिभावकलाई अप्ठेरोमा पार्छ भन्ने सामान्यत: नेपालका शिक्षकहरू बीच धारणा छ भन्ने गरिन्छ। के यो सत्य हो ?

समर्थन वा विमति	समर्थन वा विमतिका कारण
सत्य हो १	
आंशिक सत्य हो.....२	
सत्य होइन ३	

३०३. तपाईंको विद्यालयमा नियमित शिक्षणबाहेक मानवअधिकार शिक्षाका सम्बन्धमा कुनै कार्यक्रमको आयोजना गर्ने चलन छ ?

छ, महिनैपिच्छे हुन्छन् १

छ, दुईतीन महिनामा एकपटक २

छ, अर्धवार्षिक रूपमा. ३

वार्षिक रूपमा ४

छैन, हुँदैनन्.....५ → ३०५

३०४. ती कार्यक्रम सामान्यत: कस्ता खालका प्रतियोगिताका आधारमा सञ्चालन गर्ने गरिएको छ ?

प्रतियोगिताका प्रकार	हो	होइन
वादविवाद	१	२
हाजिरीजवाफ	१	२
नाटक	१	२
कविता	१	२
अन्य.....	१	२

३०५. के तपाईंको विद्यालयमा वातावरण क्लब, अनुशासन सम्बन्धी समूह, बालपत्रिका वा भित्तेपत्रिका प्रकाशन आदि जस्ता कामका लागि बालबालिकाका समूहहरू बनेका छन् ?

छन्.....१

छैनन्.....२

३०६. तपाईंको विद्यालयमा विद्यार्थीको मागका आधारमा लागू गरिएका कुनै कार्यक्रम वा माग पूरा भएर पाएका सुविधाहरू केही छन् ?

छन्.....१

छैनन्.....२ → ३०८

३०७. छन् भने ती केके होलान् ?

१. .....

२. .....

३०८. तपाईंको विद्यालय हाताभित्र तथा कक्षाकोठाहरूमा मानवअधिकार, बालअधिकार वा मानवअधिकार शिक्षासँग सम्बन्धित कुनै पोष्टर टाँसिएका छन् ?

छन्.....१

छैनन्.....२

खण्ड ४ : अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज सम्बन्धी जानकारी

४०१. *"मानिसको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई बलियो पार्ने गरी शिक्षाको प्रसार गरिनुपर्छ। शिक्षा राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहहरू बीच आपसी सद्भावना, सहनशीलता र मित्रताको विकास गर्दै*

शान्ति कायम गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका प्रयत्नहरूलाई अघि बढाउने किसिमको हुनुपर्छ", के तपाईं यो भनाइसँग सहमत हुनुहुन्छ ?

सहमत छु.....१

सहमत छैन.....२

४०२. यो कथन मानवअधिकार सम्बन्धी कुन अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजबाट लिइएको होला ?

१. .....

२. .....

४०३. तपाईंले मानवअधिकार शिक्षा सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशकबारे सुन्नुभएको छ ?

सुनेको छु.....१

सुनेको छैन.....२

४०४. संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाले १० डिसेम्बर २००४ मा घोषणा गरेको मानवअधिकार शिक्षाका लागि विश्व कार्यक्रमअन्तर्गत अहिले दोस्रो चरण (सन् २०१०-२०१४) चल्दै छ, जसमा मानवअधिकार सम्बन्धी शिक्षक शिक्षालाई पनि जोड दिइएको छ। के तपाईंलाई यसबारे जानकारी छ ?

छ.....१

छैन.....२

४०५. विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा समावेश हुने तल दिइएका विषयवस्तुहरूलाई प्राथमिकताका आधारमा पहिलो, दोस्रो वा समान प्राथमिकता, कुन हिसाबले लिन सकिन्छ ?

अधिकारका पक्षहरू	पहिलो	दोस्रो	समान
बाँच्न पाउने	१	२	३
स्वतन्त्रतापूर्वक हिँडडुल गर्न पाउने	१	२	३
विचार, विवेकको स्वतन्त्रता	१	२	३
खाद्य सुरक्षा	१	२	३
शिक्षा/स्वास्थ्यको	१	२	३
आवास तथा लत्ताकपडा	१	२	३

४०६. निम्नलिखित विषयमा तपाईंलाई कत्तिको जानकारी छ ?

विषयवस्तु	ज्ञानको अवस्था		
	जानकारी छैन	केही जानकारी छ	राम्रो जानकारी छ
SAARC बालबालिका सम्बन्धी दशक	१	२	३
मानवअधिकार आयोग	१	२	३
मानवअधिकार शिक्षाका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय दशक	१	२	३

४०७. मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको ज्ञान तथा बुझाइलाई यहाँ कसरी लिनुहुन्छ ?

अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज	मूल्याङ्कन		
	सुनेको छु	पढेको छु	केही थाहा छैन
संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बडापत्र	१	२	३
मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र	१	२	३
बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि	१	२	३
आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र	१	२	३
नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध	१	२	३

तथ्याङ्क सङ्कलकको

नाम:

हस्ताक्षर:

मिति:

सहयोगका लागि धेरै-धेरै धन्यवाद !

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा
अवस्था र कार्यान्वयन : एक अध्ययन

सर्वेक्षण फाराम

(विद्यार्थीहरूका लागि)

२०६८

फाराम नं. : ☐

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) विगत २० वर्षदेखि मानवअधिकार तथा सामाजिक न्यायका क्षेत्रमा काम गर्दै आइरहेको संस्था हो। इन्सेकले आफ्नो स्थापना कालदेखि नै ग्रामीण तहमा मानवअधिकार शिक्षा तथा सचेतना सम्बन्धी काम गर्दै आइरहेको छ। मानवअधिकारको आधारभूत जानकारी सबै वर्ग र तहमा पुग्नुपर्छ भन्ने इन्सेकको धारणा हो। मानवअधिकार शिक्षालाई विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश गरिनुपर्छ भनी इन्सेकले विगत लामो समयदेखि बहस, पैरवी तथा अभियान गर्दै आइरहेको छ। यसै सन्दर्भमा विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षाको वर्तमान अवस्था र यसको कार्यान्वयनबारे देशका विभिन्न जिल्लाका शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू माझ यो सर्वेक्षण गर्न लागिएको छ। यो प्रश्नावलीले विद्यालयमा मानवअधिकार शिक्षाको पहुँच र जानकारी कस्तो छ भन्ने बारेमा अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखेको छ। अत: यस प्रश्नावलीबाट जम्मा गरिने सूचनाहरू इन्सेकले अध्ययनको उद्देश्यअनुरूप मात्र प्रयोग गर्नेछ, व्यक्तिगत विवरणहरू गोप्य राखिनेछन्। प्रश्नहरूको उत्तर दिएर सहयोग गरिदिनुहुन इन्सेक हार्दिक अनुरोध गर्दछ।

खण्ड १: व्यक्तिगत वा परिचयात्मक विवरण

१०१. नाम (ऐच्छिक): .....

१०२. लिङ्ग : महिला.....१, पुरूष.....२, तेस्रो लिङ्गी.....३

१०३. जात/जाति:..... जातजातिको कोड:.....

१०४. उमेर (पूरा गरेको वर्ष) : .....

१०५. अध्ययनरत कक्षा: .....

१०६. विद्यालयको नाम र तह :.....

१०७. विद्यालयको प्रकार:

सरकारी/सामुदायिक १

निजी २

१०८. जिल्ला: .....

खण्ड २ : विषयवस्तु सम्बन्धी जानकारी

२०१.तपाईंलाई मानवअधिकार र बालअधिकारका बारेमा केही थाहा छ ?

थाहा छ.....१

थाहा छैन.....२

२०२. तपाईंले मानवअधिकार र बालअधिकारका विषयमा जानकारी कसबाट पाउनुभएको हो ?

विद्यालयको पाठ्यपुस्तकबाट.....१

तालिम/गोष्ठी.....२

आफैं पढेर.....३

रेडियो.....४

टेलिभिजन.....५

पत्रपत्रिका.....६

अन्य.....७

२०३. मानवअधिकार वा बालअधिकारका कुनै उदाहरण दिन सक्नुहुन्छ ? (तीनवटासम्म लेख्ने)

१. .....

२. .....

३. .....

(कुनै पनि उदाहरण दिन नसके प्र.नं. २०७ मा जाने)

२०४.तपाईंले उदाहरण दिएका विषयवस्तुबारे तपाईंको विद्यालयमा पढाइ हुन्छ ?

हुन्छ.....१

हुँदैन.....२

२०५. यदि हुन्छ भने कुनकुन विषयका शिक्षकर/शिक्षिकाले यी विषयवस्तुहरू पढाउनुहुन्छ ?

१. .....

२. .....

३. .....

२०६. ती मानवअधिकार वा बालअधिकारका विषयवस्तुहरू तपाईंलाई कस्ता लाग्छन् ?

राम्रो लाग्छ.....१

ठिक ठिकै लाग्छ २

राम्रो लाग्दैन.....२

२०७. तपाईंलाई लैङ्गिक (केटा र केटीका बीच हुने वा गरिने फरक व्यवहार वा विभेद) भेदभावका बारेमा थाहा छ ?

छ.....१

छैन.....२ → २१०

२०८. यदि थाहा छ भने, तपाईंको विद्यालयमा केटा र केटी बीच भेदभाव हुने गरेको छ ?

छ.....१

छैन.....२ → २१०

२०९. यदि हुन्छ भने तपाईंले पढ्ने विद्यालयमा केटा र केटी बीच कस्ता किसिमका भेदभाव भएको देख्नु, सुन्नु भएको छ ? भन्न सक्नुहुन्छ होला ?

१. .....

२. .....

२१०. तपाईंलाई जातीय (कथित तल्लो जात र तथाकथित माथिल्लो जात) भेदभावका बारेमा थाहा छ ?

छ.....१

छैन.....२ → २१३

२११. थाहा छ भने, तपाईंको विद्यालयमा साथीहरू बीच, शिक्षक र विद्यार्थी बीच र शिक्षक-शिक्षक बीच जातीय भेदभाव हुन्छ ?

हुन्छ.....१

हुँदैन.....२ → २१३

२.१२. हुन्छ भने, तपाईंले पढ्ने विद्यालयमा के कस्ता खालका ठूलो जात र सानो जात भनेर गरेका भेदभाव देख्नु, सुन्नु भएको छ ? भन्न सक्नुहुन्छ होला ?

१. .....

२. .....

२१३. तपाईंको विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू पनि छन् ?

छन्.....१

छैनन्.....२ → २१५

२१४. छन् भने, उनीहरूलाई शिक्षक/शिक्षिका तथा साथीहरूले कस्तो व्यवहार गर्नुहुन्छ ?

१. .....

२. .....

२१५. तपाईंको मातृभाषा (घरमा बोलिने भाषा) कुन हो ?.....

२१६. तपाईंलाई विद्यालयमा शिक्षकहरूले कुन-कुन भाषामा पढाउनुहुन्छ ?

१. .....

२. .....

२१७. तपाईंले नबुझेका कुरा शिक्षकहरूले तपाईंको भाषामा पनि बुझाउने गर्नुहन्छ ?

गर्नुहुन्छ १

गर्नुहुन्न.....२

२१८. तपाईंको विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको कुनै समूह/क्लबहरू गठन भएका छन् ?

छन्.....१

छैनन्.....२ धन्यवाद भन्ने

२१९. यदि छन् भने, ती समूह/क्लबहरूले विद्यालयमा के कस्ता काम वा गतिविधि गर्दछन् ?

१. .....

२. .....

तथ्याङ्क सङ्कलकको

नाम:

हस्ताक्षर:

मिति:

सहयोगका लागि धेरै-धेरै धन्यवाद !

अनुसूची-दश

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकार शिक्षा

अवस्था र कार्यान्वयन

एक अध्ययन

२०६८

विद्यालय सम्बन्धी विवरण फाराम

१. विद्यालयको नाम:

२. जिल्ला:

३. विद्यार्थी र शिक्षक विवरण

क्र.सं.	सङ्ख्या						जम्मा सङ्ख्या
	ब्राम्हण/क्षेत्री	जनजाति	दलित	मधेसी	मुस्लिम	अन्य	
विद्यार्थी							
शिक्षक							

४. अपाङ्गता भएका शिक्षक तथा विद्यार्थी विवरण

क्र.सं.	सङ्ख्या						जम्मा सङ्ख्या
	ब्राह्मण/क्षेत्री	जनजाति	दलित	मधेसी	मुस्लिम	अन्य	
विद्यार्थी							
शिक्षक							

५. विद्यालयमा उपलब्ध सुविधाहरू

सुविधा	छ	छैन	कैफियत
खेल मैदान			
विज्ञान प्रयोगशाला			
शौचालय छात्रहरूको छुट्टै			
शौचालय छात्राहरूको छुट्टै			
पिउने पानी			
पुस्तकालय			
अन्य			

इन्सेक पुस्तक नं. १५८/२०६९

मानवअधिकार, बालअधिकार र महिलासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा उनीहरूलाई प्रदान गरिनुपर्ने वातावरणका सम्बन्धमा राखेका प्रावधानहरूका आधारमा हेर्दा पाठ्यपुस्तकहरू अधिकारमैत्री देखिए । सामाजिक अध्ययन, नैतिक शिक्षा र नागरिक शिक्षाबाहेक भाषासँग सम्बन्धित विषयहरूमा पनि मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू समावेश भएको पाइयो तर मानवअधिकार, बालअधिकार अथवा कुनै समूह विशेषको अधिकार भनी किटानीका साथ राखिएका पाठ शीर्षकहरू भने अत्यन्त कम रहेको पाइयो । द्वन्द्व तथा शान्ति शिक्षाको प्रसङ्ग कक्षा १० को सामाजिक अध्ययन विषयको एउटा पाठमा मात्र भेटियो तर द्वन्द्व तथा शान्तिबारे सो पाठमा समेत विस्तृत छलफल गरेको भने पाइएन । लैङ्गिक विभेद झल्कने गरी तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र लिङ्ग, पेसाप्रति अपमान हुने गरी Political Correctness नभएको भाषाको प्रयोगसमेत भएको पाइयो । त्यसै गरी, आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग पेसा तथा वर्गका आधारमा फरक-फरक हुन्छ भन्ने भाव झल्कने पाठहरू पनि भेटिए । अधिकारसँग जोडेर हेरिनुपर्ने विषयलाई त्यसरी नहेरिएको पाइयो भने पाठ्यपुस्तक लेखनका क्रममा लेखकहरूको क्षमता र सचेतताको अभाव अथवा पाठ्यपुस्तकहरू समयानुकूल संशोधन तथा परिमार्जन नगरिएका कारण गलत किसिमका सूचनाहरू समावेश भएको पाइयो । यस्ता गलत जानकारीहरू सरकारी प्रकाशनबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकभन्दा निजी प्रकाशकहरूबाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकमा बढी भेटिए ।

मानवअधिकार र सामाजिक न्यायका निम्ति
अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
कलङ्की, स्यूचाटार, पत्र मञ्जुषाः २७२६, काठमाडौं
फोनः ४२७८७७०, फ्याक्सः ४२७०५५१
इमेलः insec@insec.org.np
वेभसाइटः www.insec.org.np, www.inseconline.org